

BABA BABAYEV

ƏDƏBİYYAT MƏSƏLƏLƏRİ

**“Müəllim” nəşriyyatı
Bakı – 2015**

Elmi redaktor: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru R.Məmmədov

Enişli-yoxuşlu həyat və yaradıcılıq yolumda hər an yanımda olan, mənəvi arxa-dəstək duran, həyatım üçün iztirablara dözmüş ömür-gün yoldaşım Kamilə xanıma və əziz övladlarım - oğlum Xəzriyə, qızım Burlaxatuna məhəbbət və ehtiramla uzun ömür, sağlam cansağlığı, xoş bəxt arzuları ilə Tanrı köməkləri olsun duası ilə onların adına bağışladım.

Müəllif

B.Babayev. ƏDƏBİYYAT MƏSƏLƏLƏRİ. Bakı: “Müəllim” nəşriyyatı, 2015. - 278 s.

Kitaba tənqidçi-ədəbiyyatşünas, filologiya üzrə elmlər doktoru Baba Babayevin klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simaları haqqında ədəbi düşüncələri, məqalə və rəyləri daxil edilmişdir.

ISBN 978-9952-435-64-1

© B.Babayev, 2015

ÖN SÖZ

Həyatın görünən tərəflərinin içində olub yazıb-yaratmışam. Ömrüm çətinliklərlə keçib. Sadəcə Tanrıya güvəncim bu zülmətləri xırdalayıb ahəstə ah, ufdan pıçıltı ilə səslənən oxxaya keçmişəm. Uzun illər arxivlərdə, kitabxanalarda kəsif qoxu verən qəzet-jurnalların tozunu udmuşam. Canımı dişimə tutub Diabet xəstəliyi ilə döyüşə-döyüşə istədiyimi axtarıb tapmış, faktları təhrif etməyim deyə, dönə-dönə diqqətli olmuş, mənə rahatlıq verməyən problemi təhlil süzɡəcindən keçirib tədqiqata cəlb etmişəm. Fərq etməz qəzet, jurnal məqaləsidir, yoxsa kitab. Amma bütün bunların fəvqündə sevgi, məhəbbət dayanıb. Yazmaq-yaratmaq sevgisi. Böyük ədəbiyyata kiçik də olsa xidmət etmək sevgisi. Təbii, bilməmiş deyildim ki, bəşər tarixi böyük cinayətlər və cinayətkarlar tarixidir. Oğul deyim sənə, bu mənfur iki üzli xainlərin, ev yıxıb qan tökməyi özünə hünər sayanların yanında olasan, lazımı məqamında onların zəhərli nəşərinə tuş gəlməyəsən.

Quranın 75-ci surəsi qiyamət adlanır. Orada Dəccal da var, fahişələrin idarəetmədə güclü rolu olması da qeyd olunur. Aqillərin nadanlar əlində qalması zillət imiş. Yüngül həyat tərzini keçirənlərin rəhbərlərin qılığına girib saqqızlarını oğurlaması dəhşət imiş. İlahi bu ifritələr nələr etmir, utanmadan, adamın gözlərinə dik baxaraq nə oyunlardan çıxır bu əxlaqsızlar. Çəkdiyim zillətlərin bir, bəlkə də böyük tərkib hissəsi o fahişələrin mənə hücumu ilə əlaqədar olubdur. Həm də fahişələşmiş kişilərin.

Sən demə ciddi əsərlər nigarançılıqla, bəzən ətrafındakılara nifrətlə yazılırmış. Nitsşenin «...ən çox qanla yazılanı sevirəm...» aforizmi çox qiymətli, dəyərlimiş. Əxlaqa toxunulanda mənəviyyatlıların əxlaqının ləkələnməsi aksioma deyilmi? İdarəetmədə gördüm ki, əxlaqsızlar, neçə deyərlər, at oynadır. Elə libasa bürünüblər ki, özləri-özlərinə əhsən deyərək xumarlanırlar. Bir də nə gizlədim, haqq sözünü gizli lentə alıb şərfətsizlik edənə niyə belə etdin deyəndə, bu bizim siyasətimizdir – dedi. Başımdan tüstü qalxdı. Fəlakətli bunlar. Mənəviyyatsızlıq baş alıb gedir. XX əsrin peyğəmbər yazıçısı, Nobel mükafatı laureatı R.Kamyun sanki bu günü görüb “Bəşəriyyətin xilas halallıq və təmizlikdir” demişdir.

Kreslodan ötrü hər şeydən keçərəm, hamı belə işləyib, belə “işlərlə” dolanır, - dedilər. İlk xainliyi görüb düşündüm ki, insana ən güclü zərbə gözləmədiyi yerdən, inandığından, yaxınından gəlirmiş. Allahın insanlara qəzəbi o qədər çoxaldı ki, baxıb gördü bütün insanlar şərin tərəfinə keçib. Təqiblər, təsirlər, qarayaxmalarım çoxaldıqca yazıq, xəstə canımla daha da mətinləşdim, kitablardan əl cəkmədim, ağır dərdimə dərman loğmanlar yox, kitablar oldu. Allahı çağırıb imdad istədim.

Bu da yazıb ərsəyə gətirdiyim kitabların biridir. Bir fikrimi deyim; həqiqəti, haqqı deyə-deyə elə bil insanlıq ölümə məhkum oldu, bəlkə demokratiya tiranlığa yol açan bir nəsə imiş. Hər nə isə...!!!? Qanla yazmadım, qana bənzər, qana oxşar, qan törədən iftira-böhtanlar içində, göz yaşlarımı için-için içimə axıdaraq yazdım. Yazdım, ancaq qalanı yazdım...

Kitablardan oxumuşdum ki, hər quşun, heyvanın özünəməxsus anatomiyası var. Qızılquş yuvasını çox uca ağacların budaqları arasında qurur. Ata-ana qızılquş yemi körpələrə verib tamaşa edirlər. Yedikcə quşlar elə qızırsılar ki, hətta ata-analarına da hücum edirlər. Bu məqamda ata-ana balalarına yaxın durmur, qacıb kənardə dayanırlar. İşlədiyim az müddətdə kiçiklər elə qızıxdılar ki, birinci şəxs də məni “müdafiədə” çətinlik çəkdi. Vəhşi heyvanlardan bəhs edən filmlərdəki kimi.

Ailəlikcə, həyat yoldaşım da, mən də müəllim olmuşuq. Məktəbi bülbul yuvası sanmışam. Müəllim olub müəllimlərə qənim kəsilənləri mənim elmim, dünyagörüşüm qəbul etmir. Bunun kökündə cılız hisslərə qapılıb zəlif dilənçilikmi durur, yoxsa... mənim fəlsəfəmə görə belə çirkin, şərəfsiz məqamlarda sözü gedən insana bənzər məxluqlar sahib olduqları ülvülüklər zirvəsindən aşağı, adi canlılar səviyyəsinə doğru enir və alçaldıqca alçalır və şərəfsizləşirlər. Görkəmli pedaqoq K.Paustovski yazırdı: «Ən böyük qələbələrin, tarixi zəfərlərin taleyi döyüş meydanlarından əvvəl insanların ürəklərində həll olunur. Çünki ən böyük qüdrət fəzilətdən doğur». Mən filosofluq etmək, insan xarakterini təhlil edib dəyər vermək fikrindən uzağam. Sadəcə bilməmiş deyiləm ki, fəzilət cəmiyyət tərəfindən bəyənilmiş, təqdir edilmiş, təcrübədə yoxlanılmış, xeyir əməlləri, müsbət əxlaqi keyfiyyətləri özündə ehtiva edən

ümumi etik kateqoriyadır. Təhsilə, elmə, ədəbiyyat və incəsənətə, əsasən də müəllim mənəviyyatına qənim kəsilib onları alçalıqlar, bəzi məmurların özbaşınalıq edərək vəzifələrindən sui-istifadə etmələri, təbii ki, bunlar heç bir əxlaqa sığmır, nə vaxtsa onlar xalq tərəfindən mənfur əməllərinə görə cavablarını alır və alacaqlar... Rəzalət, qəbahət cəmiyyət tərəfindən pislənən, şər əməlləri, mənfi əxlaqi sifətləri ifadə edən ümumi anlamdır. Bir hərəkətin, davranışın, xarakterin, mənəvi sifətin fəzilət və ya rəzalət olmasını söyləmək həmin hərəkət və mənəvi sifətə əxlaqa qiymət vermək deməkdir. Keçirdiyim ömür yolu, yaşadığım 63 il, yazıb-yaratdığım 44 il (ilk dəfə onuncu sinifdə demişəm ki, qəşəng gözlərinin maviliyindən, könlümə od düşüb odlanıram mən, o qədər gözəldir mavi gözlərin, üzünə baxmağa utanıram mən...) mənə belə deməyə əsas verir ki, dünyada bircə həqiqi xəzinə varsa, o da yaxşı ürəkdir. Bu ürəklə klassikləri və müasirlərimizi XXI əsrin ədəbiyyatşünaslığı prizmasından təhlil edib işıqlı ürəyimdən keçirib ağ və rəqələr üzərinə tökmüşəm. Akademiklər Bəkir Nəbiyev haqqında «Nurlu sima»-nı oxuyub nurlanın, akademik, akademiyanın vitse prezidenti Teymur Kərimlinin «Hicran ömrü» kitabından bəhs edən «Ayrılığın üzü dönsün»-ü oxuyub istəklilərinizdən ayrılmayın, dünya şöhrətli şairimiz Rəsul Rza haqqında «Gələcəyin poeziyası, fikir poeziyası»-nı oxuyub dərin-dərin düşünün, fikirləşin ki, alimə, elmə qarşı düşmənçilik xalqına, tarixinə, əxlaqına, ailənə düşmənçilikdir. Fiziki durumuma görə, mən bu şərəfsizlərə qarşı haqq səsimi qaldırsam da faydası olmadı. 20 ildir ağır diabet xəstəsiyəm, fəqət həyatım da, canım da ağrıya-ağrıya bu ön söz əvəzini yazıram, təbii ki, başa düşənlərə. Bu dələduzların «xəstəliyi» vicdanı elə mənəvi əzablara, əziyyətlərə düşür edir ki, cəhənnəm əzabları onlara nisbətə cənnət nemətləri kimi olur. Fikirlərimi çox böyük Mövlanənin məsnəvisi ilə bitirirəm.

... Get birinci sən tozu sil güzgüdən,
Sonra gəl dərk et bu nuru, güzgüdən!

Müəllif
25 noyabr 2015-ci il

Klassiklər və müasirlər elmi tədqiqat müstəvisində

Klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılıb təhlil süzgülündən keçirilməsi, ayrı-ayrı ədəbi növ və janrların poetikasının, tematik-üslubi xüsusiyyətlərinin ümumi ədəbi kontekst məcrasında dəyərləndirilməsi, bədii sözün ağırlığını çiyində daşıyanların yaradıcılıq yolunun tədqiqi çağdaş ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran başlıca vəzifələrdəndir.

Bu mənada ədəbiyyatımızın ümumi-nəzəri problemləri fonunda çağdaş poetik fikrin keçib gəldiyi yolun səciyyələndirilməsi ilə yanaşı, onun M.F.Axundov, Cəlil Məmmədquluzadə, Abdulla Şaiq, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Mehdi Hüseyn, Rəsul Rza, İlyas Əfəndiyev, Həsən Seyidbəyli, Anar, Cabir Novruz və başqa nümayəndələrinin yaradıcılıq yolunun öyrənilməsinə ciddi ehtiyac duyulmaqdadır.

Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi-nəzəri problemlərini öyrənmədən onu yaradanların ədəbi mövqeyini müəyyənləşdirmək mümkün olmadığı kimi, ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılıq irsini təhlil və tədqiq etmədən söz sənətimizin ümumi mənzərəsini canlandırmaq olmaz. Bu baxımdan klassik və müasir ədəbiyyatımızın tanınmış nümayəndələrinin yaradıcılıq yolunun araşdırılması ədəbi prosesin inkişaf meyilləri və hazırkı durumu barədə dolğun təsəvvür yaratmağa imkan verir.

Bundan əlavə söz sənətinin yeni metodologiya və ədəbi-bədii təfəkkür işığında, mövcud reallıqlar müstəvisində araşdırılması, təkcə bu və ya digər sənətkarın yaradıcılığını təhlil etmək, incələmək baxımından deyil, bütövlükdə ədəbiyyatımızın təkamülünü izləmək baxımından da əhəmiyyət daşımaqdadır.

Oxuculara təqdim edilən bu kitabda tanınmış ədəbiyyatşünas alim, filologiya üzrə elmlər doktoru Baba Babayevin ədəbiyyatımızın aktual problemləri, söz sənətimizin tanınmış nümayəndələrinin yaradıcılığı üzrə uzun illər ərzində apardığı elmi araşdırmaların nəticələri, rəy və müsahibələri toplanmışdır.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, B.Babayevin tədqiqatları milli məfkurəyə söykəndiyi, yeni metodoloji prinsiplər əsasında yazıldığı üçün burada ədəbi irsin qiymətləndirilməsində sovet

ideoloji sisteminin formalaşdırdığı ənənəvi stereotiplərdən imtina edilmişdir. O, tədqiqata cəlb etdiyi əsərlərin ilk növbədə məzmun və mündəricəsinə, obraz və motivlər sisteminə, poetik quruluşuna, süjet və kompozisiyasına, bədii dilin semantik məna aləminə və s. diqqət yetirmiş, ilk növbədə ideya-mənəvi problematika və poetiklik baxımından dəyərli fikirlər söyləmiş, elmi mülahizələr irəli sürmüşdür.

Kitabla tanışlıq zamanı bir daha əmin olursan ki, B.Babayev böyük ədəbiyyatın mənəvi təsir gücünə, işığına, cazibəsinə, səmimiyyətinə və kəsərinə inanan, həyatını bədii sözün yaranma seyrinin araşdırılmasına həsr edən tədqiqatçıdır. O, tədqiqatlarını ədəbiyyatımızın bu və ya digər mərhələsi ilə məhdudlaşdırmır, minilliklərin sınağından çıxmış zəngin şifahi xalq ədəbiyyatımızın, söz sənəti tarixində özünəməxsus iz qoymuş, yeni yol açmış klassiklərimizin, müasir sənətkarlarımızın yaradıcılığına müraciət edir, Azərbaycan ədəbiyyatını, mədəniyyət və mənəviyyət xəzinəmizi zənginləşdirmiş böyük şəxsiyyətlər haqqında öz sözünü deyir, onların ədəbi fikir tariximizdə mövqeyi barədə düşüncələrini oxucu ilə bölüşür.

Azərbaycan xalqının yüz illər boyu yaratdığı şifahi xalq ədəbiyyatı onun tarixi, mədəniyyəti, mənəviyyatı, həyat tərzini, adət-ənənələri haqqında zəngin məlumat verən əsas qaynaqlardan hesab olunur. Azərbaycan folkloru öz kökləri, tarixi etibarilə ümumtürk folklorunun mühüm tərkib hissəsidir. Şifahi xalq ədəbiyyatı insanı dünyaya göz açandan ömrünün sonuna kimi müşayiət edir. Ana hələ dil açmamış körpəsinə layla deyir, onu ürəkaçan oxşamalarla əzizləyir, nazlandırır. Müdrik ağsaqqallarımız, ağbirçəklərimiz, aşıqlar, ozanlar, dədələr insan şəxsiyyətinin formalaşmasında şifahi ədəbiyyatın əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirmiş, xalqın mənəvi sərvətinə çevrilmiş nadir söz sənəti incilərini yaratmışlar.

Bu bir həqiqətdir ki, müasir ədəbiyyat öz uğurları ilə həm də folklor və klassik ədəbi-bədii irsin ənənələrinə, yaratdığı özlə borcludur. Yüz illər ərzində xalqımızın yaratdığı şifahi ədəbiyyat onun mənəviyyatını, dünyagörüşünü, tarixini, poetik düşüncəsini əks etdirən əsas qaynaqlardandır. Yığcam, kiçik həcmli folklor janrlarından başlamış ən iri həcmli nümunələrə – bahadırlıq

dastanlarına qədər şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri xalqın ruhunu, müdrikliyini, dilini, mənəvi potensialını əks etdirir. Təsadüfi deyildir ki, xalqımızın janr, bədii forma, mövzu, süjet, qəhrəmanlar, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin zənginliyi, rəngarəngliyi ilə seçilən şifahi ədəbiyyatın yazılı ədəbiyyata təsiri, onu zənginləşdirməsi probleminə həsr olunmuş tədqiqatlara ehtiyac bu gün aydın hiss olunmaqdadır.

Bu baxımdan B.Babayevin realist Azərbaycan nəsrində satiranın təşəkkülü, inkişaf mərhələlərinə həsr olunmuş tədqiqatlarında satira və gülüşün qaynaqlarından biri kimi şifahi xalq ədəbiyyatına müraciət etməsi, folklorun yazılı ədəbiyyatın nəsr qoluna satira və gülüş vasitələri baxımından təsirini, bu sahədə mövcud ənənələri, müxtlif üslubları təmsil edən sənətkarların yaradıcılığında komizm vasitələrindən istifadə dinamikasını diqqətlə araşdırması müasir ədəbiyyatşünaslığımızda həmin problemlə bağlı yeni söz kimi dəyərləndirilməlidir. Akademik Bəkir Nəbiyevin yazdığı kimi, “B.Babayev komikliyin xalq gülüşündən gəldiyini realist sənətkarlardan M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, Ü.Hacıbəyov, Y.V.Çəmənzəminli kimi sənətkarların yaradıcılığında axtarmış və tədqiq etmişdir. Onların hekayələrində qəhrəmanlarının bəzi cizgilərini komik şişirtmə-qrotesk yolu ilə təsvir etdiklərini müəyyənləşdirmişdir”.

Məlumdur ki, klassik əsərlər bizim üçün həm də öz dəyərini qoruyub saxlayan mədəni sərvətdir, yarandığı mərhələdə olduğu kimi, çağdaş dövrdə müasir bədii fikrin formalaşmasına təsir göstərən yaradıcılıq amilidir. Bizə keçmişdən irs qalmış ədəbiyyat indiki dövrdə yaranmış ədəbiyyat kimi müasir intellektual həyatın tərkib hissəsi, onun ideya-məzmun, poetik qaynağı olaraq qalmaqda, çağdaş ədəbi prosesə güclü təsir göstərməkdədir.

Görkəmli tənqiçi-ədəbiyyatşünas Y.Qarayev yazırdı ki, klassik - əbədi deməkdir. Klassiki klassik olmayandan ayıran yeganə cəhət də elə budur. Klassikin əsərinə müasirliyi kənardan əlavə etmirlər. Əsrdən-əsrə klassiklər özləri addımlayır. Daha doğrusu, bəşəriyyət, xalqlar özü əsrdən-əsrə addımladıqca klassikə daha çox yaxınlaşırlar. Məqsəd dahi klassikin yaradıcılığına məxsus nəhayətsizliyin,

bitməz-tükənməzliyin yeni hüdudlarını kəşf etməkdir.”¹

Təqdirəlayiq haldır ki, B.Babayev klassik ədəbi irsə-M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Y.V. Çəmənəminli, Mir Cəlal və başqa sənətkarların yaradıcılığına müraciətində də öz fərdi tədqiqatçılıq üslubuna sadıq qalır, klassiklərin satira və gülüş haqqında mülahizələrini, müxtəlif bədii janrlarda satiranın təzahür formalarını, bədii nəsrə satira və gülüşün çalar və özünəməxsusluqlarını araşdırmağa, aşkara çıxarmağa nail olur. Tədqiqatçının bədii nəsrə satira və gülüşün poetikası barədə qənaətləri mövzu, ideya, süjetdə komikliyin və gülüş üsullarının mahiyyəti, obrazların və situasiyanın komizmi, bədii, satirik detalın xüsusiyyətləri və s. məsələlər barədə oxucuda dolğun təsəvvür yaradır.

Sənətkar bədii əsərdə ilk növbədə özünü ifadə edir, yaşadığı dövr, mühit, cəmiyyət haqqında düşüncələrini oxucu ilə bölüşür. Satirik sənətkarın da fərdi üslubu cəmiyyətdə müşahidə etdiyi kataklizmlərdən, siyasi, mənəvi aşınmalara münasibətdən, təsirlənmələrdən formalaşır.Vaxtilə Bomaşə öz əsərlərindəki satira və gülüşün mahiyyətini açıqlayaraq yazırdı:”Mən ona görə gülürəm ki, ağlamayım.” Ədəbiyyatımızda satiranın, gülüşün ictimai mahiyyətini, komizm vasitələrindən istifadə etməklə sənətkarın öz ictimai idealını, vətəndaşlıq mövqeyini ortaya qoymasını və bu yolla oxucunu düşünməyə sövq etməsini B.Babayev təqiq etdiyi əsərin ümumi ideya-bədii konsepsiyası ilə yanaşı, süjet, obraz, situasiya, bədii detal müstəvisində əsaslandırır. Əsərdə öz əksini tapan bədii həqiqətin,Satirik, poetik fikrin yaranma mexanizminin mətnə komik sözün, detalların incələnməsi yolunun aşkara çıxarılması tədqiqatçının uğuru kimi dəyərləndirilməlidir.

Kitabda ədəbiyyatımızın müxtəlif nəsillərini təmsil edən sənətkarların yaradıcılığından, vətəndaşlıq qayəsindən söz açılması B.Babayevin tədqiqatçı kimi yaradıcılıq diapazonunun genişliyini, araşdırdığı problemlərə daha geniş müstəvidə, konseptual yanaşmasını göstərir. Bu tədqiqlər klassiklər və müasirlər arasındakı fərdi üslub fərqləri ilə yanaşı, ənənə və müasirliyin vəhdətinin vacibliyinin üzə çıxarılması ilə əlamətdardır.

¹ Qarayev Y. Səhnəmiz və müasirlərimiz. Bakı, 1972. cəh.178.

Müxtəlif dövrlərdə ədəbiyyatımızda ayrı-ayrı bədii janrlarda satiranın təzahür formalarını araşdıran tədqiqatçı bu qənaətə gəlir ki, cəmiyyətdə ictimai-siyasi durum, müstəmləkəçilik zülmü artdıqca, ictimai münasibətlər kəskinləşdikcə satiraya ehtiyac çoxalır. Cəhalət aləminin kütləşdirdiyi şüurları oyatmaq, hərəkətə gətirmək üçün moizə və nəsihət artıq kara gəlmir; şirin qəflət yuxusuna qalanları oyatmaq, onlara gülmək, onları güldürmək lazımdır ki, bir daha yuxuya getməsinlər. Odur ki, M.F.Axundov yazırdı: “Pis və çirkin adətləri insanın təbiətindən istehza və masqaradan başqa heç bir şey qoparıb çıxara bilməz”. Görkəmli ədib “tənqid”, “istehza və masqara” deyəndə elə satiranı nəzərdə tuturdu. Acı gülüş, yumor bu sadə, tipik həyat hadisələrindən, bir-birinə əks insanların barışmaz, “masqaraya”, gülüş hədəfinə çevrilən münasibətlərindən yaranır.

Kitabda müasir sənətkarlarımızın şəxsiyyəti və yaradıcılığına həsr olunmuş yazıların bir qismi məqalə və müsahibələrdən ibarətdir. Ədəbiyyatşünaslıq və publisistikanın vəhdətində ərsəyə gəlmiş bu yazılar da maraqla oxunur, müəllif oxucuda bu və ya digər sənətkarın portret cizgiləri, yaradıcılıq qayəsi, yazı manerası, həyata, sənətə baxışları barədə dolğun təsəvvür yaratmağa nail olur.

Anar, Cabir Novruz kimi müasir sənətkarlarımızın yaradıcılığına müraciət edəndə də, akademiklər Bəkir Nəbiyev, Teymur Kərimli, professorlar Zaman Əsgərli, Şamil Salmanov, Təyyar Salmoglu, Şamil Vəliyev kimi ədəbiyyatşünas, tənqidçilərin yaradıcılığına həsr olunmuş yazılarda da Baba Babayevin tədqiqatçı kimi daha bir məziyyətinin-obyektivlik, qədirbilənlik, səmimiyyətin şahidi olursan. Lakin bu qədirbilənlik pafosdan, süni şüarçılıqdan uzaqdır. Müəllifin hər fikri, mülahizəsi, qənaəti konkret faktlara, dəlillərə əsaslanır, müasirəmiz olan sənətkarların, alimlərin, nəticə etibarilə çağdaş ədəbiyyatımızın uğurlarına münasibəti əks etdirir. Etiraf edək ki, internetdə, mətbuatda ədəbi inkarçılığın, klassiklərin şəxsiyyətində, bədii irsində zərrəbinlə nöqsan axtaran, populist yazıların, bəyənməzliyin baş alıb getdiyi bir dövrdə bu, heç də kiçik məsələ deyildir.

Oxucuların diqqətinə təqdim edilən bu kitab ömrünü elmi araşdırmalara, gənc nəslin təlim - tərbiyəsinə, ali məktəb auditoriyalarında gələcək müəllimlərin yetişdirilməsinə həsr etmiş filo-

logiya elmləri doktoru Baba Babayevin söz sənətimiz, klassiklərimiz, onların bədii fikir, düşüncə məşəlini sönməyə qoymayan, alovunu daha da gurlaşdıran müasirlərimiz haqqında qənaətlərini əks etdirir. Əminik ki, tədqiqatçının öz yazıları ilə yanaşı, müasir ədəbiyyatşünaslığımızın tanınmış simalarının - həmkarlarının rəyləri də diqqətli oxucuda iddiasız, təvazökar, zəhmətkeş bir ziyalı, alim olan müəllifin, şəxsiyyəti, elmi yaradıcılığı haqqında dolğun təsəvvür yaradacaqdır.

Bilal Həsənlı,

*Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent, əməkdar müəllim*

Klassik və müasir ədəbiyyata dair tədqiqlər

Folklor nümunələrində satira və gülüş

Folklorun ən qədim nümunələri olan atalar sözü və məsəllərdən gələn gülüş satirik ruhu ilə maraq doğurur. Atalar sözü və məsəllərə həd qoymaq, dövləşdirmək olmaz. Bunlar zaman-zaman bütün dövrlərdə - ictimai quruluşlarda yarana-yarana formalaşib, günü-müzə qədər gəlib çıxmışdır.

Varlıların və onlara nökrçilik edənlərin şəxsində tipik azara çevrilmiş ictimai bəlanın xalq kütləsi tərəfindən ifşa olunması, satirik atalar sözü və məsəllərin məzmununu mənalandırmışdır. Məsələn, “Ağanın malı gedər, muzdurun canı”, “Ağanın quş götürəni” satirik ruhlu məsələlərlə dərin kinayəni ilk anda təyin etmək çətindir. İctimai mübarizə mövzusunda olan belə nümunələr çoxdur və bir neçə qismə bölünür. “İlanın ağına da lənət, qarasına da”, “Mən bəylərlə pilov yemirəm ki, bıgım yağa batar”, “Qamış bizim yerdə bitər, tütəyi özgə çalar”, “Üç kimsənin əlinə düşmə: molla, seyid, dərviş”, “Namaz qıla-qıla yıxdın evimi, indi başlamısan haca getməyə”. Burada xalq istismarçı ağaları, din nümayəndələrini ələ salıb gülüş hədəfinə çevirir. İkinci də özünü, öz düşdüyü vəziyyəti məzəmmətliyin: “Seyid cəddinə ümid olar, sən kimə ümidlisən”, “Kimi qazanar, kimi də yeyər”, “İtdən çox çarıq oğurlayan yoxdur, ayağı yalındır ki, yalın” və s. digər satirik atalar sözü və məsəllərdə istismarçıların mənəviyyatsızlığı, iç çürüklüyü, yaramazlıqları, gülüş hədəfidir: “Peyğəmbər əvvəlcə öz canına, sonra ümmətinə dua edib”, “Yumurtadan yun qırır”, “Pendiri bankaya yığb baxıb çörək yeyir”, “Gözə görünməyən oğru xandan, bəydən doğrudur”, “Qoduq hürkəndə anasından qabaq düşər” kimi atalar sözlərində isə istismarçıların naxələf, nanəcib, arsız, tənbel, avara, ədalı, iddialı, lovğa, təşəxxüslü və s. xasiyyətləri, bəd əməlləri lağa qoyulur: “Halva-halva deməklə ağız şirin olmaz”, “Meşədə armudun yaxşısını ayı yeyər”, “Tənbel dedi: ver yeyim, ört yatım, gözlə canım çıxmasın”, “İşi allaha qalıb”, “Dədəsi kimi hazırn-naziridir”,

“Yağ yeyib, yaxada gəzir”, “Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə orta qardaş”. Bir qisim bu tipli nümunələrin əsas ifşa və gülüş hədəfi saqqallı, başı çalmalı yalançı dindarlardır. Burada çox vaxt molla, qazi, seyid, dərviş, mərsiyəxan, yalançı, tamahkar, əxlaqsız fırıldaqçı kimi təqdim olunurlar. Mollalar haqqında nəinki atalar sözü və məsəllərdə, sonralar poeziya və nəsr əsərlərində də yüzlərlə nümunəyə rast gəlmək olur: “Molla aş gördü, Quranı yaddan çıxartdı”, “Molla sədəqə verməz”, “Mollanın ovucu həmişə gicişir”, “Mollanı məsciddə, sərxoşu meyhanada taparsan”, “Mollanın cibi dərin olar”, “Mollanın bağıri onda çatlar ki, iki yerə ehsana çağırırlar”, “Molladan adam olmaz, palıddan badam”, “Mollaya al de, ver demə”, “Molla evindən aş, kor gözündən yaş çıxmaz”, “Molla duru suda qaymaq yığar” və s. Gətirdiyimiz nümunələrdə və ya başqa satirik atalar sözü və məsəllərdə yerinə düşən təşbeh və müqayisələrlə insanın mənfi sifətləri açılır və beləliklə, gülüş hədəfinə çevrilən obraz yaradılır. Ümumən, Azərbaycan xalq ədəbiyyatında molla və parlaq satirik obrazı qədər, başqa satirik obraz yaranmamışdır. Ədəbiyyat tarixindən bizə məlumdur ki, xalq təmsillərində hər bir heyvanın müəyyən xarakterik sifəti – tülkü hiyləgərliyi, eşşək qanmazlığı, canavar yırtıcı-vəhşiliyi, çaqqal oğurluğu, xoruz boşboğazlığı və təkəbbürlüyü bildirir və s. Bir nüansı vurğulayaq ki, var-dövlətə, pula hərislik hakimlərin, ağaların, din nümayəndələrinin spesifik cəhəti kimi bütün xalqların folklorunda – şifahi xalq ədəbiyyatında öz əksini tapmış, satirik hədəfə çevrilmişdir.

Bir qisim bu tipli atalar sözü və məsəllərdə gülüşün mahiyyəti dəyişir. Yəni insanın çatışmayan cəhətləri, nöqsanları: yaltaqlığı, xəsisliyi, acgözlüyü, lovğalığı, tənbəlliyi buraya daxildir. Bir çox nümunələrdə gülüş islahedicidir. Və buna görə də yumora, istehzaya daha çox üstünlük verilir: məsələn: “Xəsisdən qışda buz almaq olmaz”, “Xəsisə zəhər verərsən, pulsuzdu deyə içər”, “Xəsisdən alınan yumurtanın sarısı olmaz”, “Yalan cücərər, amma bitməz”, “Yalanla pilov bişsə dəniz qədər yağı məndən”, “Yalançı kimdir? Hər eşitdiyini danışan”, “Qırxında öyrənən gorunda çalar”, “Pir mənimdir, kəramətinə bələdəm”, “Öküzü durğuzub altında buzov axtarır”, “Ağası gülüm olanın, başına külüm olar” və s. Xalq

gülüşündə yuxarıda danışdığımız atalar sözü və məsəllərdə məsxərə, kinayə çox güclüdür. “Nadan əlindən su içmə”, “Pişik arxasını yerə vurmaz”, “İt əl çəkdi, motal əl çəkmədi”, “İlan qırخان”, “Vəzir qığa olanın ağzı zibillik olar”, “Aşpazı çox olan yeməyin dadı olmaz”, “Süpürgəçisi çox olan ev təmiz olmaz” və s. kimi atalar sözü və məsəllərdə gülüş həm də islahedicidir.

Ədəbiyyatşünaslarımız satirik atalar sözü və məsəlləri məzmununa görə iki qismə ayırmışlar. Prinsip etibarı ilə bu bölgünü məntiqi cəhətdən əsaslandırılmış saymaq olar.

Birinci növdə əməkçi xalqın müsbət ideali, onun qüdrəti, zəngin mədəniyyəti, fırlıdaqçı istismarçılara nifrəti və istehzası, alın təri ilə çörək qazanmağa inamı, zəkası, ağıl və düşüncəsi və s. müsbət xarakterik xüsusiyyəti öz əksini tapır: “Molla ilə durub oturan axırda mürdəşir olar”, “Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə orta qardaş”, “Eşşək olasan, tükün məxmər olar” və s.

İkinci növ satirik atalar sözü və məsəllər əməkçilərin düşüncəsinin məhsulu olmayıb, varlıların düzüb-qoşduğu əməkçilərə istehzanın, kinayənin ana-bacılara alçaq münasibətin ifadəsidir: “Analının özü böyüyər, yetimin sözü”, “Kasıba oğul olunca, dövlətliyə qul ol”, “Yetimin üzündə həyə olmaz” və s. Əzabkeş, müti və fəqir xalq əsas irticaçılara – düşmənlərinə, bir də onlara yaltaqlıq edənlərə, ən nəhayəti maskalanmış, batini ilə zahiri bir olmayan saqqallılara görə üzlərindəki həyələri bilinməyən, gözü ömrü boyu onun-bunun cibində olan, bayquş kimi xarabalıqları sevən – gecə-gündüz ölü yolu gözləyən din nümayəndələrinə nifrətini istehza və gülüşlə bildirmişlər. Bu cür atalar sözü və məsəllərin gücü həm də onların ümumi həyat təcrübəsinin dəfələrlə sınaqdan çıxmış nəticəsinin dolğun ifadəsindədir.

Məsələn, “Verərsən adındır, yeyərsən dadındır, yerdə qalan yadındır”, “Verdin şor, etdim kor, verərsən aş, edərəm baş”, “Verdim yağ, etdim dağ”, “Qəlp mal yiyəsinə qayıdar”, “Mən deyirəm xədiməm, o, soruşur oğul-uşaqdan nəyin var” və s. Xalq gülüşündə satirik atalar sözü və məsəllərin bir qrupu da ailə-məişət münasibətlərinə, konfliktlərə həsr olunmuşdur. Ailədə qayınana-gəlin, baldız-gəlin, ər-arvad, ana-qız, ata-oğul, qohum-qonşu münasibətlərindəki etikaya sığmayan məsələlər sözügedən mövzuların

yanarmasına səbəb olmuşdur. Misal üçün, “Qızım sənə deyirəm, gəlinim sən eşit”, “Gəlinin dini yox, qayınananın imanı”, “Qız idim soltan idim, ərə getdim kəniz oldum, taziya çul oldum”, “Qızı öz xoşuna qoysan ya zurnaçıya gedər, ya da halvaçıya”, “Arvadı deyingən kişinin saçı tez ağarar”, “Qız bibiyə, oğul dayıya”, “Gəlin var gələr gətirər, gəlin var gedər itirər” və s.

Azərbaycan yazıçıları xalq gülüşündən, xalq satirasından bütün zamanlarda kifayət qədər bəhrələnmişlər. Azərbaycan satirik lətifələrinin, ən ümdəsi Molla Nəsrəddin lətifələri fikrimizin təsdiqi üçün mükəmməl nümunələrdir. Zaman-zaman qara camaat dövrün hakimlərinin axmaqlığına, kütlüyünə, fərsizliyinə gülmək üçün Molla Nəsrəddinin şəxsiyyətinə sığınıb, fikir və ifadələrini onun dili ilə söyləyir, başqa oturanları lağa qoyub ifşa ediblər.

Gülüş qəhrəmanları ilə ilgili folklor nümunələri bir şəxsin deyil, ümuminin – kollektivin yaradıcılıq məhsuludur.

Satirik ədəbiyyatda ənənəvi yanaşma üsuluna əsaslanıb demək olar ki, Molla Nəsrəddinin “mənfi” sifətdə təqdim etdiyi lətifələrdə molla özü yox, onun vasitəsilə başqaları tənqid hədəfinə çevrilir. Molla hacıləyləyin boynunu, qıçlarını kəsirsə bu məqamda o gülmək istədiyi, ifşa edəcəyi ağılsız, həm də zalımların rolunu ifşa etmiş olur, daha doğrusu məcburiyyət qarşısında qalır. Digər bir lətifədə Molla evdə ola-ola, qonaqlara evdə olmadığını xəbər verdiyi vaxt o, yalançı, fırıldaqçı insanların cildinə girir, tipi ifşa edir.

Molla Nəsrəddinin təzədən mənfi tip rolunda çıxış etməsinə, təbii ki, ehtiyac yaranmır. “Tipi ifşa etmək” məntiqinə görə, Molla Nəsrəddin başqasının rolunda yox, öz rolunda olur, “tənqid atəşi”ni, məhz öz rolunda, dolayı yox, birbaşa açır. Lakin Molla Nəsrəddin bunun əvəzinə, necə deyərlər, “mənfi” tipə qoşulub “mənfilik”lə də məşğul olur. Məsələn “Gözünüz aydın, filin biri də gəlir” adlı bir lətifənin məzmunu qısaca belədir: hökmdar öz ixtiyarındakı fillərdən birini bəsləmək üçün Molla olan kəndə göndərir. Fil kənddə əkin-biçindən əsər-əlamət qoymur, nə ki, var, hamısını tapdalayıb sıradan çıxarır. Camaat təngə gəlib Molla ilə bərabər hökmdarın yanına fildən şikayətə gedir. Mənzil başına çatmamış hamı bir-bir dağılıb geri qayıdır. Molla camaatın onu tək qoyub

qaçmağından hirslənir və hökmdara deyir ki, “fillərindən birini bizim kəndə qonaq göndərmisən, bundan çox razıyıq. Ancaq heyvan tək olduğu üçün səşindən dayana bilmirik. Kənd əhli xahiş elədi ki, filə bir yoldaş göndərəsən”. Hökmdar Mollanın bu sözlərindən çox şad olub, ona çoxlu hədiyyələr verir və kəndə bir fil də göndərir¹.

Bu lətifədə Molla Nəsrəddin əvvəlcə camaatla birgə hökmdara qarşı çıxdığı halda, qəfildən öz mövqeyini dəyişir və zalım hökmdarla eyni nöqtədə dayanır. Bu yerdə “Molla Nəsrəddin zalım bir adamın rolunda çıxış edir və onun özünün tənqid hədəfinə çevrilir” qənaəti səhv deyil, amma natamamdır. Əlbəttə, biz başqasının rolunda çıxış etməyi, onun rolunu oynamağı lətifələrin başlıca xüsusiyyətlərindən sayırıq və bu məsələyə bir az sonra yenidən qayıdacağıq. Lakin nəzərə çatdırmaq istədiyimiz cəhət odur ki, lətifələrdə başqasının rolunda çıxış edib-etmədiyindən asılı olmayaraq, tənqid edən tərəf özü tənqid olunanlar cərgəsindən qıraqda qalmır.

Bir çox lətifələrdə Molla Nəsrəddin qazının, mollanın, valinin, hakimin, xanın, hətta hökmdarın eybini birbaşa onların üzünə deyir. C.Yusifli yazır: “Lətifədə oyun elə qurulur ki, heç vaxt qalmaqla düşmür, şifahi mətnə sanki bu dünyanın bütün olar-olmazının, bütün rəsmiyyət və ciddiliyinin üstündən qalın bir xətt çəkilir”². Molla Nəsrəddinlə yuxarı təbəqə arasında düşmən münasibətlər olmasından, Molla qorxmazlığından və sözü üzə demək cəsarətindən daha artıq dərəcədə onun yuxarı təbəqə adamlarının arasındakı məhrəmanəlikdən, ərkəyanlıqdan xəbər verir. Gülüş ustası cəmiyyətin bütün təbəqələri ilə - kasıblarla, fəqirlə, varlılarla, uşaq və qadınla, oğru-əyyaşla, lotu-nadanla, alimlə heç bir çətinlik çəkmədən dil tapır, ünsiyyət bağlayır. Ona görə ki, Molla Nəsrəddin bütün o adamlarla bir yerdə vahid bir dünyanın – xalq gülüşü dünyasının sakinidir. Fəqət həmin dünyada bir nəfər deyil, hamı gülür, bir nəfər yox, hamı gülüş hədəfinə çevrilir. “Dörd qıçlı olardin”

¹ Molla Nəsrəddin lətifələri. Tərtib edən Y.Məmmədov. Bakı, Uşaq-gənclər nəşriyyatı, 1956, s.64

² Yusifli C.Ə. Gülüş və dünyanın sonu. Bakı, Elm, 1997, s.15-16

lätifəsinə diqqət yetirək. “Günlərin birində bir nəfər Teymur Ləngə bir qaz gətirir. Teymur Mollaya tapşırır ki, qazı bişirsin. Aşpaz qazı qızardır. Molla qazı Teymur üçün aparanda nəfsini saxlaya bilməyib bir budunu yeyir. Teymur baxır ki, qazın bir budu yoxdur. Teymur soruşduqda, Molla halını dəyişməyib cavab verir ki, qaz bir qıçlı olar. Hirsli Teymura Molla pəncərədən çayın kənarındakı tək ayaq üstə duran qazları göstərir. Teymur elə pəncərədən qazların topasına bir ox atır. Qazlar hamısı birdən uçar. Teymur Mollaya acıqlananda o halını pozmadan deyir ki, o oxu ki, sən onlara atdın, mən sənə atsaydım, ikiqıçlı nədir, lap dörd qıçlı olardın”¹.

Bəhlul Azərbaycan ədəbiyyatında Danəndə Bəhlul və Divanə Bəhlul kimi məşhurdur. Bütün xalqların özünəməxsus gülüşü, təbəssümü var.

Şifahi xalq ədəbiyyatının ayrı-ayrı xalq satirası janlarından, ən əsası da ən çox gülüş doğuran nümunələri lətifələridir.

Molla Nəsrəddin lətifələri də daxil olmaqla Azərbaycan xalq lətifələri müəyyən dövrdə insanların mübarizəsindən ümumbəşəri, dərin mənə və mahiyyəti olan nəticələr, hökmlər çıxardığı üçün ədəbi həyata vəsiqə alır. Muxtar Kazımoğlu (İmanov) yazır: “gülüşü doğum və həyat mənbəyi sayan xalq, komik folklor nümunələrinin məzmununu da məhz həmin baxış üzərində qurur. Bununla da xalq gülüşünün özünəməxsus sistemi meydana çıxır... xalq gülüşünə yazılı satirik ədəbiyyat prozasından nəzər saldıqda təhriflərə yol vermiş oluruq. Məsələn. Azərbaycan xalq gülüşünün ənənəvi obrazları olan kosa, keçəl, Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndə və başqalarını sırf ifşaedici qəhrəmanlar kimi götürmək məhz xalq gülüşünə yazılı ədəbiyyat ölçülərindən yanaşmağın nəticəsidir”².

Lətifənin ovqatı xoş etməsi, qulağı xoşal etməsi, ürəkdən tikan çıxartması, yorğunluğu çıxardıb insana gözəl, bəxtəvər anlar bəxş etməsi, dilxorçuluğunu aradan götürməsi onun hər bir cəmiyyətdə öz hədəfini tapıb, atəşi ona doğru yönəltməsindədir. Gülüş hədəfi ilə özü arasında çin səddi çəkməyən, özünü ətraf mühitin bir nümayəndəsi sayan M.F.Axundovun komediyaları da ilk dəfə

¹ Molla Nəsrəddin lətifələri. Tərtib edən Y.Məmmədov. Bakı, Elm, 2006, s.19

² Kazımoğlu M.İ. Xalq gülüşünün poetikası, Bakı, Elm, 2006, s.19

Azərbaycan xalq gülüşündən, bu gülüşün qiymətli nümunələri olan Molla Nəsrəddin lətifələrindən qidalanıb.

Lətifələrin, düzüb-qoşmaların, bənzətmələrin, atmacaların, sormacaların əksəriyyətinin tarixi adlarla, şəxsiyyətlərlə, gerçəkliklə bağlı olması onların həyatiliyini bir daha subut edən amillərdir. Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndə, Abdal Qasım və başqalarının yaradıcılığında, nağıllarımızdakı ictimai-siyasi, əxlaqi-etik motivlərdə bunlar hamısı bu və ya digər dərəcədə görünməkdədir.¹

Məlikməmmədin səyahətləri, göyçək Fatmanın başına gətirilən müsibətlər, xalqın igid oğullarının yeddibaşlı əjdahaya qalib gələrək məsələn, suyun qarşısını açmaları, keçəllə qazının sərgüzəştləri və s.

Azərbaycan xalq gülüşünün heç vaxt yaddan çıxmaz, ənənəvi sevilən gülüş surətləri olan kosa, keçəl, Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndə, Abdal Qasım, Şəkili Hacı əmi və başqalarını bütövlükdə ifşaedici gülüş ustaları kimi götürmək, bizcə, xalq gülüşünə yazılı ədəbiyyat meyarlarından yanaşmağın ən yaxşı üsuludur.

Gülüş obrazları bir şəxs deyil, kollektivin yaradıcılıq məhsulu olduğundan orada tənqid edən axtarışına cəhd etmək doğru olmaz.

Şifahi xalq ədəbiyyatının ən sadə, lakin geniş ictimai-siyasi, fəlsəfi anlam kəsb edən janrlarından biri olan bayatılarda da gülüş doğuran məqamlar vardır. Əsasən, məişət mövzusunda olan bayatılarımız xalq yumor və satirasının bir sıra spesifik xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir, nəticədə satira bu poeziya formasında – bayatıda “acı gülüşlər” formasında meydana çıxır: “Əzizinəm gülərlər, ağ biləklər gül əllər, dəryaca ağlın olsa, yoxsul olsan gülərlər” və s.

Lətifə, təmsil, qaravəllilərdə olduğu kimi, bayatılarda da istehza, kinayə, qamçılama, ironiya, ələ salma, məsxərə, eyham, gülüş, dodaq büzmə, acılama kimi satiraya məxsus cəhətlər görünür. Məsələn:

¹ Bu haqda ətraflı bax: Təhmasib Fərzəlibəyov. Lətifələrdən yazılı ədəbiyyatda istifadə. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, IV kitab, Bakı., Elm, 1975, s.58-91

**Əziziyəm təndura,
Odun qala təndura,
Dədəsizin nə haqqı,
Dədəliyə tən dura¹.**

Və ya

**Əzizim nə xəzəldir,
Nə güldür, nə xəzəldir.
Bəyin kölgəliyindən
İtin damı gözəldir².**

**Ağlaram öz günümə,
Güləram öz günümə,
Fələk əlimə düşsə,
Salaram öz günümə³.**

Burada birinci bayatıda arxalı ilə arxasız, ikincidə xoşbəxtlə bədbəxt, üçüncüdə bəylə it, dördüncüdə isə fələklə talesiz arasındakı əkslikdən şikayət yaranır. Hətta bəzi bayatılarda elə məqamlar olur ki, satira sarkazma qədər şiddətlənir.

**Ay zamana, zamana,
Oxu qoydum kamana,
Eşşəklər arpa yeyir,
At həsrətdir samana⁴.**

Və yaxud

**Nə mədəd var, nə kərəm,
Bir abırsız nökrəm
Xan yanından gəlirəm,
Dinmə dişin tökrəm⁵.**

Bayatıda xana qarşı barışmaz mövqe tutan əkinçinin nifrəti, bərabərsizlik, onlara ikrah hissi ilə yanaşmaq ümumiləşdirilmiş halda çar hakim dairələrinə nifrətlə atəş açılmış kimi verilmişdir.

¹ Bayatılar, Bakı, Elm nəşriyyatı, 1975, s.6

² Bayatılar. Bakı, 1956, səh.331

³ Yenə orada. Səh. 331

⁴ Bayatılar, Bakı, 1975, səh.267.

⁵ Bayatılar, Bakı, 1975 səh.267

Bəzi bayatılarda isə ailədə gəlinlə qayınana arasında olan narazılıq ədəbi bir mövzu kimi satirik gülüşün hədəfinə çevrilmişdir. Bu, bayatılarda da özünü göstərir. Bunların çoxu gəlinlərin dili ilə verilir, böhtan, kinayəli deyimlər isə qayınana tərəfindən yanıqlı-yanıqlı səsləndirilir:

**Gəlin gəlir, xan gəlir,
Evləri yıxan gəlir.
Əlində ülgüc, tiyə
Başları qırılan gəlir¹.**

Əlbəttə, ailə-məişət zəminində bəzi məqamları tənqid edən belə bayatılar əsasən gülüş doğursa da yumor xarakterlidir, real görünür. Ümumiyyətlə, bayatılar öz tənqidi, kinayəli, ironik, bəzən satirik ruhu, tutarlılığı ilə sonrakı dövrlərdə bədii nəsrə satiranın işlənməsinə və genişlənməsinə də müəyyən təsir göstərmişdir.

Müxtəlif bədii janrlarda satiranın təzahür formaları

Əsrlər bir-birini əvəz etdikcə insanlar təbəqələşib hakim məhkuma bölünüb, bir-birindən uzaqlaşdıqca onların haqsızlığa hiddəti-nifrəti, ədəbiyyatda qəzəbi, satirik, yumoristik formalarda meydana çıxardı. İctimai formasiyaların hamısında baş verən ədalətsizlik, haqsızlıq, zülmkarlıq, istismarçılıq bu və ya digər dərəcədə ədəbiyyatda öz əksini tapıbdir. Aşağı təbəqə bütün dövrlərdə əzilib, talanıb təhqir olunub. Say etibarı ilə çoxluq təşkil etsə də, daim istismara, zülmə məruz qalmış xalq kütlələrinin həyatı həmişə bədii nümunələrdə əks olunmuşdur. Haqq və ədalət sənətkarların əsas mövzusuna çevrilirdi. Sadə xalq kütlələri narazılığını bildirəndə çox vaxt gülüşdən, kinayə və istehzalardan istifadə edirdi. Satira narazıları, hüququ tapdalananları mənəvi cəhətdən də olsa qoruyurdu, onların yaralarına məlhəm olurdu. Ə.Xaqani yaradıcılığında, Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sində bunların ara-sıra

¹ Yəni orada.

əksini görürük. “Nuşirəvan və bayquşların söhbəti”, “Sultan Səncər və qarı”, “Zalım padşahla Zahidin dastanı” hekayətlərində ədalətli hökmdar arzusunda olan Nizami ədalətsiz hökmdarları dövrünə xas tənqiddə məruz qoyur, məzəmmət edirdi. “Yeddi gözəl” poemasında “Xeyir Şər” hekayəti xəbislik, xudbinlik, bədxahlıq kimi insan xarakterinə yad olan mənfiliklər tənqid olunurdu. Nizami ideal hökmdar surətini yaratmaq üçün bütün humanist fikirlərini, öyüd, əxlaq, hikmət və nəsihətlərini, ədəbi çağırışlarını başqa poemalarında da, bu və ya digər dərəcədə əks etdirməyə müvəffəq olmuşdur. Əlbəttə, “İsgəndərnamə”də son sözünü deməklə arzusuna da çatmışdır.

Nizamidən sonra ədəbiyyatımızda ironik gülüş və ya etiraz, ikrah doğuran əsərlər yazanlar olmuşdur. Ancaq onlar ya sənətkarlıq baxımından zəif olmuş, ya da farsca yazıldığından ədəbiyyatımızın malına çevrilə bilməmişdir. Satirik ruhu, kinayə və ciddi tənqidi XVI əsrdə M.Füzulinin yaradıcılığında müşahidə edirik. “Füzuli dərd əlindən dağa çıxdı, dedilər bəxtəvər yaylağa çıxdı” deyimində dövrün haqsızlıqlarına, əxlaq qaydalarına etiraz və üsyankarlıq da var. “Salam verdim, rüşvət deyildir deyə almadılar!” sözləri isə cəmiyyəti və onu idarə edənləri damğalayan, satiraya qədər yüksələn ifşadır. Bütün bunlar Füzulinin “Nişançı paşaya məktub” və ya “Şikayətnamə” əsərində öz əksini tapır.

Füzulinin farsca nəsr əsərləri, türkcə hakimlərə, sultanlara xeyli məktubları vardır. Bunların arasında öz bədiiliyi, satirik gücü ilə “Nişançı paşaya məktub” xüsusi yer tutur. A.Şaiq təsadüfi demirdi ki, Füzulinin mühitini xarakterizə edən və onun səciyyələrini doğru və açıq göstərən “Şikayətnamə” başdan-başa acı qəhqəhələr, kin və nifrətlə atılmış oxlarla doludur.

Əksər Füzulişünaslar və klassik ədəbiyyatımızda satiradan danışanlar “Nişançı paşaya məktub”dan yan keçməyiblər. Həqiqətən də, Füzulidən Zakirə qədərki ədəbiyyatımızda bu əsər özünün satirik kəskinliyi ilə seçilir. Ədəbiyyatşünaslar bu əsəri “Zəmə-nəməzə qədər bizi güldürməkdə, ağlatmaqda baqi qalan” (B.Çobanzadə), “Azərbaycan dilində yaranan satiranın ilk nümunəsi” (H.Araslı), “dövrün acgöz, rüşvətxor, canavar iştahalı hakimlərini damğalayan” (Mir Cəlal), “xəyanətkarlığı, rüşvətxorluğu, ədalət-

sizliyi satirik gülüşlə tənqid atəşinə tutan” (M.Quluzadə), “dərin bir kin və qəzəb hissi ilə, amansız kinayə və öldürücü gülüş ruhu ilə yazılmış” (H.Əfəndiyev), “ictimai satiranın ən parlaq nümunəsi” (K.Məmmədov) saymışlar. Bunu əsərin ifşa üsulunda aydın görmək olar. Əgər Füzulinin satirik şeirlər, alleqorik poemalar və təmsillər də yazdığını yada salsaq onun satiradan faydalanması anlaşılar. Şairin “Bəngü-badə” və “Söhbətül-əsmar” əsərlərində həm də kinayə, istehza, eyham, məsxərə, üstüörtülü işarələr, müəmmalı danışq üstünlük təşkil edir.

1514-cü ildə baş vermiş Sultan Səlim – Şah İsmayıl arasındakı savaş, onun nəticəsi çoxlarının diqqətini çəkmişdir. Ancaq Füzulinin “Nişançı paşaya məktub”u satirik ruhu, dərin, ifşaedici məzmunu, yüksək poetik keyfiyyətləri ilə seçilir. Füzuli burada “Sultan Süleymanın ölkəsindəki rüşvətxorluğu, süründürməçiliyi, acgözlüyü bütün kəskinliyi ilə, satirik bir üslubda tənqid etmişdir... Şairin eybəcərliyə münasibəti çox halda sarkazm şəklində ifadə olunur”.

Altay Məmmədov “Şikayətnamə”nin Azərbaycan nəsrinə heç bir daxli yoxdur desə də, sonda etiraf edir ki, böyük qrotesk, tərz və satira gücünə malikdir.

M.Füzuli ilə A.Bakıxanov və Zakir arasında satirik poeziyanın nümunələri M.P.Vaqif yaradıcılığında bu və ya digər dərəcədə göründü. Satiranın mahiyyətindən danışarkən S.Borşevski düz deyir ki, “... məgər satirada tragizm olmamalıdır? Əksinə, satiranın astarında həmişə tragediya yaşamalındır? Fəciə və satira birgə gedən iki bacıdır və onların hər ikisinə birlikdə həqiqət adı vermək olar”.

“Bizim evdə axta-zoğal da yoxdur” – deyən, “yaşılbaş sonanın olmamasından” gileylənən Vaqif “Görmədim” müxəmməsində satiranın konturlarını cızmışdı. Gözəllərin vəsfinə qoşmalar qoşan, gözəlləri vəsf etməkdən doymayan şair dövrün ədalətsizliklərinə də işarə vururdu. Akademiyanın müxbir üzvü Tofiq Hacıyev sözü gedən məsələ ilə əlaqədar yazır: “Vaqif dövründə lirik nitq üçün adi danışq materialı tipik olduğu halda, satirik əsər, satirik münasibət üçün yazılı ədəbiyyatda ciddi dil əsas vasitə olmuşdur. Bu, gülüşsüz satira idi. Satira üçün vacib olan gülünlük var idi, ancaq gülüş yox idi. Burada tənqid kədərlə, təəssüflə müşayiət olunur, əsərdə satiranın bu amili özünü göstərir: “Dünyada gülüncdən dəhşətli bir

şey yoxdur. Gülünc eybəcər axmaqlığın edamıdır” (V.Belinski). Yəni gülünc məzmun var, hələ satirik forma tapılmayıb. Bu onunla bağlıdır ki, bizdə tarixən satira ciddi bədii əsərlərdə sınıanıb. Alimin fikrindən bir qənaət də yaranır ki, satira qeyri-satirik əsərlərdə də özünü göstərmişdir. Məlum bir həqiqətdir ki, satira üçün bol dil materialı adı danışığın söz və ifadəsidir.

Satira XIX əsrə qədər yalnız Füzuli yaradıcılığında sezilir. Füzulinin “Söhbətül əsmar” əsəri alleqorik şəkildədir və burada həlim yumor var, onun farsca olan əsərlərində də eyham və rəmzlərə rast gəlmək olar. Bunları XIX əsrə qədərki ədəbiyyatımızda satiranın rüşeymləri, ünsürləri kimi də qiymətləndirmək olar. İtalyan alimi Allessio Bombacının “Türk ədəbiyyatı tarixi” əsərində yazdığı “poeziya aləmində Füzuliyə qədər də satira elementləri mövcud idi. Lakin heç kəs bu elementləri Füzuli qədər dərin əks etdirə bilməmişdir” sözlərində də bu baxımdan həqiqət var.

Əslində satira, gülüş, komiklik, istehza və kinayə ədəbiyyatımızda tənqid, ifşa vasitəsi kimi XIX əsrdən başlayır. Öncə bunun bəzi nümunələri A.Bakıxanov, ilk maarifçi sənətkarlar M.Ş.Vazeh, Q.Zakir və başqa sənətkarların yaradıcılığında üzə çıxır.

XIX əsrin 30-cü illərində A.Bakıxanovun “Kitabi-Əsgəriyyə” və İ.Qutqaşının “Rəşidbəy və Səadət xanım” hekayələri ənənəvi məhəbbət mövzusunda idi. Bu hekayələr yeni obrazları, gəncliyə rəğbət motivi ilə yadda qalsa da milli realist nəsrin yaranmasına müsbət təsir göstərə bilmədi. Təbii ki, bu hekayələrdə satiradan, onun motivlərindən belə danışmaq olmaz.

Bununla belə A.Bakıxanovun əxlaqi-tərbiyəvi əsərlərində, bəzi şeirlərində az da olsa tənqidi, bəzən satirik ruh duyulur. O, “Nəsihətnamə”, “Əməlin cəzası”, “Ümidin boşa çıxması” kimi əsərlərində ayanların riyakarlığını, böhtançılığını, yaltaqlığını ifşa edirdi. Onun aşağıdakı şeiri isə öz ifşa gücü ilə Sabir satirası ilə səsləşir:

**Danışma, eşitmə, görmə əmr etsən,
Bağlaram dil, qulaq, gözümü həmə.
Əmr etsən anlama, əfv et, hökmdar.
Bu işdə əlimdə deyil ixtiyar.**

A.Bakıxanov həm də ədəbiyyatımızda təmsil yazan şair kimi tanınır. O, şərq abidələrini, xüsusilə “Kəlilə və Dimnə”ni oxumuşdu. İ.Krıloun təmsillərini bilirdi. Onu İ.Krılöv təmsillərindəki “zəngin yumor, satira, demokratik ruh” maraqlandırmışdır. Ondan tərcümə də etmişdi.

Şairin türk və fars dillərində yazdığı bəzi əsərlərində, xüsusilə “Təbriz əhlinə xitab” şeirində də tənqid satirik səciyyəlidir. Burada İran tabeliyində olan Güney Azərbaycanın ictimai geriliyi, cəhalət və avamlıq tənqid atəşinə tutulur, xalqı bu günə salanlar lənətlənir. Bir beytdə deyilir:

**Axund ilə xana hər tənə eyləsən yaraşar,
Bu müftəxorların əndişəsi şərərətdir.**

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında satira M.F.Axundova qədər sözün həqiqi mənasında Q.Zakir poeziyasında öz əksini tapır. Bu satira Q.Zakir poeziyasında ifadə olunsada, şübhəsiz ki, o dövrlük ədəbiyyata, elə realist satirik nəsrinə də təsirsiz qalmamışdır. F.Qasımzadə, K.Məmmədov və başqa nüfuzlu alimlər Zakir satirasından, onun tənqid hədəflərindən və gücündən söhbət açmışlar. Lirik poeziyada Vaqif ənənələrini real həyata yaxınlaşdıran Q.Zakir satira yönündə bütün sələflərini keçmişdir. Onu satiraya, ifşaya gətirən XIX əsrin əvvəlləri kimi mürəkkəb bir dövr ictimai-siyasi məngənədə boğulan Azərbaycan reallığı, cəmiyyətin, xalqın ictimai geriliyi, əxlaqi-mənəvi sıxıntılar, elm, məktəb və maarifin yoxluğu kimi mühüm problemlər idi. Odur ki, Q.Zakir satirasında həm həcv, həm də ifşa, kinayə və istehza güclü idi. Onun həcvlərində də satirik ruh hakim idi. Şairin aşağıdakı beytində satira açıqca ünvana yönəlir:

**Yalanı kürsüyə mindirir qəni,
Ac eyləyə bilməz doğrunu isbat**

Burada həm zalımlara nifrət, həm də məzlumlara vətəndaş şair yağısı duyulur. M.Ş.Vazeh isə bir bənddə zəmanədən şikayətini belə ifadə edirdi:

Şikayətmi edim, gülümmü, bilməm, Dünyanın yarısı dərrakədən kəm.

Q. Zakirin satirası özündən əvvəlkilərdən mübariz ruhu, barışmazlığı, dil sadəliyi ilə seçilir. Burada mənalı gülüş, istehza, kinayə güclüdür. İctimai mövzulu əsərlərində bunlar daha tutarlıdır. F.Köçərli şairin yaradıcılığındakı yeniliyi keçən yüzilin ilk illərində görmüş və onu “yeni bir meyil” kimi qiymətləndirmişdir. Ə.Mirəhmədov isə Zakiri “satirik cərəyanı qüvvətləndirən”, “formalaşdıran” sənətkarlardan sayır. Bu da onun satira yönündə M.F.Axundova yaxınlaşması, satirik əsərlər yazan şairlərə nümunə olması deməkdir. Mirzə Baxış Nadimi, Baba bəy Şakiri, Kazım ağa Saliki öz “Ustadı” adlandıran Zakir çoxlarının satirik şeirlər yazmasına səbəb olmuşdur. Qarabağda, Bakıda, Gəncədə, Şirvanda və başqa bölgələrdə də həcv, satirik şeirlər yazan şairlər yetişmişdir. Satira Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yaradıcılıq üslubları olan S.Ə.Nəbatinin, Abdulla Cənab oğlunun, Mirzə Baxış Nadimin, Şirvanlı Əhmədin, Kazım ağa Salikin, Bala Sadığın, Baba bəy Şakirin və başqalarının əsərlərində müəyyən yer tutdu. Onlar cəmiyyətdəki ictimai bəlalərin mahiyyətini bilməsələr də, yaşadıkları cəmiyyətdəki çatışmazlıqlara, neqativ hallara bu və ya digər dərəcədə münasibət bildirmişlər. Bunu Q.Zakirin yaradıcılığında daha geniş və aydın görürük.

“Baba bəy Şakir, Q.Zakir, A.Cənab oğlu, M.Miskin, M.Nadim kimi sənətkarların yaradıcılığı Azərbaycan şeirində yeni bir ədəbi cərəyanın meydana gəlməsini göstərirdi. Bu cərəyanın tənqid obyektində şairləri narazı salan məsələlər çox idi. Lakin onlar əməkçi xalqın həyatı, ağır güzəranı ilə hər şeydən artıq maraqlanırdılar... Hakim siniflərin tənqidi çarizmin qayda-qanunlarına, yerli feodalların özbaşınalığına qarşı etiraz, habelə ayrı-ayrı yaramaz sosial tiplərin ifşası satirik şeirin başlıca motivləri idi.

M.F.Axundovun ədəbi mühitə gəlməsi, maarifçiliyi, realizmi və satiranı yeni inkişaf səviyyəsinə qaldırması klassik ədəbiyyatdan gələn, Zakir sənəti ilə formalaşmağa başlayan satiraya, satirik ədəbiyyatın inkişafına yeni istiqamət verdi. Onun ənənələrini S.Ə.Şirvani, H.Zərdabi kimi maarifçi sənətkarlar, ziyalılar davam

etdirdi.

XIX əsrin ortalarına doğru Azərbaycanda ictimai-siyasi durum, müstəmləkəçilik zülmü artdıqca, ictimai münasibətlər kəskinləşdikcə satiraya ehtiyac çoxalırdı. İlk maarifçilərin, xüsusilə Q.Zakirin səyi ilə satira təşəkkülə başlasa da, hələ də janrlarda yalnız motivlər şəklində idi. Realizm ədəbi cərəyanını cana gətirən, həyata bağlayan M.F.Axundov, xalqın tərəqqisində satiranın, gülüşün roluna böyük önəm verirdi. Onun sənət aləminə gəlməsi, ədəbiyyatın da canlanmasına səbəb oldu. Cəhalət aləminin kütləşdirdiyi şüurları oyatmaq, hərəkətə gətirmək üçün moizə və nəsihət artıq kara gəlmir; şirin qəflət yuxusuna qalanları oyatmaq, onlara gülmək, onları güldürmək lazımdır ki, bir daha yuxuya getməsinlər. Odur ki, ədib yazırdı: “pis və çirkin adətləri insanın təbiətindən istehza və masqaradan başqa heç bir şey qoparıb çıxara bilməz”. M.F.Axundov “tənqid”, “istehza və masqara” deyəndə elə satiranı nəzərdə tuturdu. Tənqid cəmiyyətdəki ziddiyyətləri və onun islahını göstərməkdə gülüşə, satiraya böyük üstünlük verirdi. Ədəbiyyatımızda satiranın inkişafı və əsas prinsiplərini müəyyənləşdirən və istiqamətləndirən, onu realizmin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirən M.F.Axundov olmuşdur. Ədib bu sahədə əməli nümunə göstərmiş, “Hekayəti-İbrahimxəlil Kimyagər”, “Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah”, “Sərgüzəti-vəzir-xani Lənkaran”, “Hekayəti-xırs quldurbasan”, “Sərgüzəsti-mərdi-xəsis – Hacı Qara” və “Mürəfiə vəkillərinin hekayəti” adlı altı komediyanı bu məqsədlə qələmə almışdır. “Çünki komediyanın qəhrəmanı və əsas xarakterləri tənqid hədəfi kimi götürülür. Komediyanın əsasını acı gülüş təşkil edir ki, bu tənqid üsullarından da qüvvətlidir”. Bu komediyalar həyatı, təbii olduqları qədər də sadədir. Acı gülüş, yumor bu sadə, tipik həyat hadisələrindən, bir-birinə əks insanların barışmaz, “masqaraya”, gülüş hədəfinə çevrilən münasibətlərindən yaranır. Hacı Qara obrazının ifşası ilə əsərdəki tip satira zirvəsinə çatır. Bütövlükdə ədibin bütün komediyaları üçün xas olan keyfiyyət xalq gülüşü və yumorudur.

Janrından asılı olmayaraq müxtəlif əsərlərdə bu və digər dərəcədə satira və yumor, gülüş ola bilər. Ona görə ədəbiyyatda satirik şeir, satirik nəsr, satirik dramaturgiya və s. də işlənir. XIX

əsr Azərbaycan satirası isə əsasən, Zakir, S.Əzim şeirində, M.F.Axundov komediya və nəsrində daha qabarıqdır. Bu cür əsərlər həm də satirik nəsrin, nəsrdə satiranın təşəkkülü və inkişafı yolunda ayrıca əhəmiyyət daşıyır. Ona görə biz janrdan asılı olmayaraq ədəbiyyatımızda satirik əsərlərə də nəzər salırıq.

Başqa sahələrdə olduğu kimi, M.F.Axundov realist satirik nəsrin də yaradıcısıdır. 1850-1855-ci illər arasında yazdığı komediyalardan sonra M.F.Axundov yaradıcılığında yeni bir janra müraciət etdi. 1857-ci ildə “Aldanmış kəvakib və ya “Hekayəti-Yusif şah” povestini yazaraq Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni realist satirik nəsrin bünövrəsini qoydu. Azərbaycan xalqının müqəddəratını həll etməkdə ilk addım ədəbiyyatımızın və xalqımızın yeni epoxası M.F.Axundovun adı ilə bağlandı, möhürlə təsdiqləndi.

Firudin bəy Kəçərli 1911-ci ildə qələmə aldığı “Mirzə Fətəli Axundov” adlı məqaləsində yazırdı: “Bu komediyalardan əlavə Mirzə Fətəli Axundov tarixi – islamiyyənin 1273-cü sənətindəki, tarixi məsihiyyətin 1857-ci ilinə mütabiddir. “Aldanmış kəvakib” və yaxud “Hekayəti – Yusif şah” adına qəribə bir hekayət yazıbdir. Bu hekayətin Vüqi Səfəviyyə padşahlarından Şah Abbasın zamanı – səltənətinə təsadüf eləyir. Bu təəccüblü əhvalatın həqiqətdə İranizəmində vəqə olub-olmamasına söz verə bilmərik. Amma yəqinən təsdiq edə bilərik ki, bu qisim əhvalat orada baş verə bilər. “Aldanmış kəvakib” də mərhum Mirzə Fətəlinin ümdə mətləbi İran vəzirlərinin sırf avamlığını və öz ailə məsələlərinə əsla layiq olmadıqlarını göstərmək imiş ki, insafən bu mətləbi müsənnifi – mərhum böyük məharət və ustalıq ilə bəyan edir”.

Realist nəsrdə M.F.Axundov ənənələri

M.F.Axundovun ədəbi, elmi, estetik prinsipləri, ədəbiyyat, onun janrları, realizm, satira və gülüş haqqındakı görüşləri XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində də davam edirdi. Bunu dramaturgiya və satirik nəsrin inkişafında daha aydın görmək olar. M.F.Axundovun realist satirik nəsr ənənəsindən faydalanan C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, M.Ə.Talıbov, Z.Marağalı və başqa yazıçılar elə XIX əsrin sonlarından ədəbiyyata gəlməklə böyük sənətkarın satirik, yumoristik nəsr ənənələrini mənimsəyərək, çeşidli bədii nümunələr yaratmışlar.

C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsəri XIX əsrin ikinci yarısı nəsr tariximizdə xüsusi yer tutur. “Aldanmış kəvakib” povestindən sonra milli nəsrimizin yeni uğurları, bizcə, bu əsərlə, əsərin ədəbi ənənəyə çevrilən orijinal poetika xüsusiyyətləri ilə bağlıdır”¹. C.Məmmədquluzadənin M.F.Axundovun irsinə və ilk növbədə onun realizminə münasibəti yaradıcı münasibət olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan xalqının zəhmətkeş təbəqəsinin acınacaqlı vəziyyətini, əzab-əziyyət içində keçən güzəranını, bütün həyat tərzini dərinlən bilən, görən, müşahidə edən, hadisələrin içində olan yazıçılardan biri də C.Məmmədquluzadə olmuşdur. C.Məmmədquluzadə ilk nəsr əsəri olan “Danabaş kəndinin əhvalatları” ilə bu ictimai ədalətsizliyə, zorakılığa qarşı çıxdı. Azərbaycan kəndinin feodalizm dövründəki tarixi mənzərəsi şəffaf ayna kimi bu əsərdə əks olunmuşdur. İlk əsərlərindən zamanın qabaqcıl ideyaları mövqeyində durmaq yazıçının əsərlərinin əsas qayəsi idi. Onun əsərlərinin realizm ənənələrindən danışarkən bir cəhətə də xüsusi diqqət yetirmək vacibdir. Bu ədibin əsərlərində lirik ricətlərlə real hadisələrin vəhdətidir. Realist yazıçı olaraq o, həyata nə qədər fəal, tələbkər, ayıq-sayıq, fəhmli münasibət bəsləyirdisə, bir o qədər də onun ziddiyyətli nöqtələrini hamının nəzərindən qaçan detalları açıb göstərə bilirdi. Belə detallardan (cizgilərdən) biri lirik haşiyədir. Sözü gedən haşiyələrdə soyuq, sərt realizmə əvəzinə poetik ruh, zərif və qəlbə təsir edən şirin təsvir üsulu

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. B., Elm, 1964, s.148-149

nəzərə çarpır. “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsəri bu gün də bədii nəsrimizin ən gözəl nümunəsi sayılmaqdadır.

Ədibin realist təsvirində bədii kontrastlar yaratmaq bir üslubdur. Bir ictimai səhnə, hadisə və ya insanın səciyyəsinə müəyyən etmək üçün ədib onu həmcins olan, həm də tamamilə təzad təşkil edən başqa bir ictimai səhnə, hadisə və ya insan ilə qarşılaşdırır və bu müqayisədə özünün məqsədini ifadə etmiş olur. Yazıcının realizmində ilkin tənqid və satira hədəfi müsəlman dünyası, cəhalət və xurafatdır. Bunları o, Ə.Mirəhmədov demişkən, həmişə Avropa mədəni aləmi, mütərəqqi millətlərin məişət, adət və qaydaları ilə müqayisədə götürür. Ələlxüsus da, bu kontrastlı təsvirlər ədibin portret hekayələrində, cəhalət dünyasını ifşa edən əsərlərində daha güclü görünür.

XIX əsrin sonlarında yaranan iri həcmli nəsr əsərlərinə M.F.Axundov ənənələrinin təsiri güclü idi. “C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, Z.Marağalı kimi yazıçılar tək realist, satirik əsərlər yazmaqda deyil, roman və povest janr formalarına bənzər əsərlər meydana gətirmək, yeni süjet, obraz və tiplər yaratmaq, satirik yumor və gülüşün çeşidli şəkillərindən bəhrələnməkdə də o ustadlarından öyrənirdilər. “Danabaş kəndinin əhvalatları” öz satirik üslubu, həlim yumoru, maraqlı süjet xətti, obraz və tipləri ilə, “Məktubati-Şeydabəy Şirvani”, “Bahadır və Sona” maarifçi ideyası, gənc maarifçi obrazı ilə, “İbrahimbəyin səyəhətnaməsi” güclü, bəzən öldürücü satirik ifşa üsulu ilə M.F.Axundov ənənəsindən qaynaqlanırdı. “Bahadır və Sona”da satira və gülüş yox, geriliyin, düşmənciliyin tənqidi, insani, bəşəri münasibətlərin təbliği ön plana çəkilir. “Əsər ilk kiçik milli roman nümunəsi olmaqla özündən sonra gələn bir sıra nəsr əsərlərinə qüvvətli təsir göstərmişdir”¹. Bu baxımdan da əsəri yalnız məhəbbət mövzusu ilə bağlamaq doğru deyil. “Həqiqətən, “Bahadır və Sona” problemlər romanıdır”². Romanda qarşılıqlı məhəbbət, xalqın maariflənməsi, intibahı, mədəni-mənəvi təkamülü üstünlük təşkil edir. Savadsızlığın, meşşanlığın və s. bəd əməllərin tənqidində isə müəyyən gülüş

¹ “Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri” toplusu, Bakı, 1964, s.148-149

² H.Əfəndiyev. Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən, Bakı, Azər nəşr, 1963, səh.87

ünsürləri də duyulur. Bu Bahadırın söhbətlərində sezmək olar. Bahadırı intihara vadar edən səbəb Sonanın atasının sözü ilə dininə qurban verməsidir. Tipik erməni surəti olan bu şəxsdə azərbaycanlılara nifrət hissi çox güclüdür. Bu yolda nəinki Sonanın məhəbbətini, hətta lazım gələrsə onun özünü də qurban verər və bir ata kimi uf da deməz. Sonanın atası deyir: "...biz bir millətin hissəsi hesab olunuruq. Bu millətə dair müəyyən bir yol və ya bir adət var. Biz həmin adətlərə əks hərəkət edəriksə, bizə hansı nəzərlə baxarlar. Bizi camaatımız özündən hesab etməz. Sən millətini sevirsən, onun uğrunda can qoymağa hazırsan, razı olarsanmı həmənlə millət səni özündən kənar etsin?"¹. N.Nərimanov maarifçi-demokrat kimi "Bahadır və Sona" romanında ideya-siyasi görüşlərini açıq, qabarıqlaşdırılmış formada verməyə müvəffəq olmuşdur. (Əsərin janrı haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur – B.B.) "Burada azad, qarşılıqlı sevgiyə, mədəni intibaha, məktəb və təlimə, qəzet və kitab nəşrinə, qadın və uşaq tərbiyəsinə, dil saflığı və sadəliyinə, meşşanlığa, nihilizmə, "qaçaqcılığa" dair bir çox ciddi və diqqətəlayiq fikir və mülahizələrə rast gəlirik"². Alimin münasibəti ilə razılaşmaq lazımdır. Doğrudan da, çox da böyük həcmdə olmayan "Bahadır və Sona"da ciddi, dövrü üçün aktual problemlər qaldırılmışdır. Bütün bunlar N.Nərimanovun həm ictimai-siyasi, həm də bədii yaradıcılıqla paralel məşğul olması ilə əlaqədar olmuşdur. Bu həyat tərzini ikili olmasına baxmayaraq bir-birini tamamlamışdır. Digər tərəfdən H.Əfəndiyevin əsər üçün məqbul saydığı şəxsiyyətin yaradıcılıq üslubuna xas olan keyfiyyətlərdir. Bədii əsərdə təsvir vüsəti, üslubun poetika komponentləri həyatı realistcəsinə əks etdirmə və s. ilə yanaşı elmilik, təhsilə, elmə maraq, tərbiyəvi xüsusiyyətlər, sevgi nüansları, qadına münasibət, azadlıq, dil saflığı və zənginliyi, gələcəyə nikbin baxış və s. bu və ya digər dərəcədə inikasını tapmışdır.

Sultanməcid Qənizadə (1866-1937) ədəbi yaradıcılığa Bakıda müəllimlik etdiyi 1890-cı illərdən başlamışdır. Xalq nağılları əsasında uşaqlar üçün yazdığı "Tülkü və caq-caq bəy" mənzum hekayəsi (1894), "Məktubati-Şeydabəy Şirvani" ümumi başlığı

¹ N.Nərimanov. Seçilmiş əsərləri. B., Yazıçı, 1973, səh.199-200

² H.Əfəndiyev. Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən. B., Azərnəşr, 1963, səh.87

altında nəşr etdirdiyi “Müəllimlər iftixarı” (1898), “Gəlinlər həmayili” (1900) və rus yazıçısı A.F.Poqosindən (1816-1874) təbdil etdiyi “Allah divanı” (1896) kimi əsərləri həmin illərdə yazılmışdır. Ədib əsərlərdə ədəbi-bədii görüşlərini ifadə etmiş, həyata münasibəti, ədəbiyyatın həyatda ictimai rolu, əhəmiyyəti, əsas vəzifələri haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir. Artıq 1890-cı illər onun elə yaş dövrü idi ki, nəyi necə yazmağı dərk edirdi. “İndi hekayənəvisliyə meyil etmək, oxucunun əxlaqına, tərbiyəsinə müsbət təsir göstərən həyatı məsələləri yazmaq lazımdır” - deyirdi.

“Müəllimlər iftixarı” hekayəsi çətin oxunur, dili ağırdır. Hekayədə təhkiyəçi müəllifdir. Əsərin qəhrəmanı Şeyda bəy müəllimliklə məşğuldur. Yorgun, xəstəhal bir vəziyyətdə divana uzanıb dövrünün gərdisinə sinə görə bilmədiyi, düşüncələrə daldığı bir məqamda Şamaxıdan məktub alır. Qardaşı qızı Diləfruzla bacısı oğlu Ağabəhrəmin toyuna dəvət olunur. Sözcülük, təkrarçılıq, bir məqsəd üstündə (qızıl həmayilin alınması) yersiz düşüncələr oxucunu bezdirir. Şeyda bəyi – müəllimi narahat edən məsələ Diləfruzla qızıl həmayil almaq məsələsidir. Müəllim düşünür ki, guya anaların boynunda həmayil olarsa, xəta pəriləri onlara yavuş düşə bilməzlər. Şeyda bəy çıxış yolunu tərbiyə mövzusunda bir məktub yazıb göndərməkdə görür. Fikirləşir ki, qızıl həmayildən və mirvaridən mənim nəsihətlərim faydalı olar. Şeyda bəy xəstəlikdən yay tətlini Şamaxıda keçirə bilmir, iş vaxtı yaxınlaşdığı bir zamanda vəfat edir. Balışının altından çıxan bank dəftərçəsində azacıq pulu biçərə müəllim yeddi il zəhmətinin müqabilində dar-qara günü üçün qənaət edərək toplayıbmiş. Balışın altından bir zərf də çıxır. Bu S.M.Qənizadəyə - müəllifə ünvanlanmış ayrı-ayrı məktublardan ibarət olan, məktəblə, təhsillə, uşaqlara müğayət olmaqla təlim-tərbiyə ilə əlaqədar vəsiyyəti, tövsiyələri və mülahizələri idi. Əsərdə ziyalı təfəkkürü hakimdir, baş qəhrəman da, naməlum hekayəçi də, müəllif obrazı da müəllifdir.

“Məktubati – Şeyda bəy Şirvani”nin ikinci hissəsi “Gəlinlər həmayili”dir. Müəllim Diləfruzla söz verib boyun olduğu qızıl həmayili ala bilmədiyi üçün ona məktub yazaraq “Gəlinlər həmayili” adlı kitabını qəbul etməsini xahiş edir. Maraqlı süjet xətti ətrafında cərəyan edən yol qeydlərindən ibarət əsərin birinci hissə ilə

müqayisədə dili sadə olmaqla intizarla oxunur. Gəmi və qatarda keçən səfər Şeyda bəyin həyatının bəlkə də ən xoş anlarındandır. Sofiya adlı bir rus qızı ilə səfərdə sevgi macəraları baş verir. Əgər buna sevgi demək caizsə. Müsəlmançılığa sığmayan adətlərə görə ona şəhvətini söndürmək üçün şərait yaradan üç-dörd ayın gəlinini – Sofiyanı tərbiyə etməyə nail olur. Hər halda çox “çətinliklər” hesabına. Professor Abbas Zamanov yazır: “...Romanın baş qəhrəmanı Məsihzadə Şeydabəy Şirvanidir. Müəllifin yazdığına görə, guya romanın bütün məzmunu Şeyda bəyin gündəlik qeydləridir və o, bunların nəşrini öz dostuna, yəni müəllifə vəsiyyəət etmişdir. Əlbəttə, bu, ədəbi priyomdur və həmin priyomdan ədəbiyyatda Qənizadədən əvvəl də, sonra da çox istifadə edilmişdir. Həqiqətdə isə Şeyda bəy S.Qənizadənin özüdür və bu əsərlə o özünün ictimai-əxlaqi görüşlərini ifadə etmişdir”¹. Diologiyanın həm birinci, həm də ikinci hissəsinin qəhrəmanı Şeyda bəydir. Hər şeydən əvvəl yazıçı əsas surətini zamanın elmlı, savadlı, fəhmli, gözüaçıq, əqidəli, vətəninə sevin, torpağının hər qarışının vurğunu olan, vicdanlı, ən ümdəsi də xalqını, millətini xoşbəxt görmək arzusu ilə düşünən, qəlbi çırpınan ziyalıdır. O, bütün əsər boyu əxlaq mücəssəməsi kimi çıxış edir. Dinin ali qaydalarına nəfsini saxlayaraq əməl edir, sona qədər də millətinin mentalitetinə əməl edən, pedaqoq, ziyalı, özünəməxsus şəxsi keyfiyyətlər nümayiş etdirərək qeyri millətlərin əhatəsində seçilən bir azərbaycanlı kimi özünü təsdiq edir. Nəsrimizin inkişaf tarixində ideya-məzmun baxımından “Gəlinlər həmayili” əhəmiyyətli yer tutur. Süjet-kompozisiya mükəmməlliyi, hadisələrin inkişafının bədii-məntiqi, təbiiliyi, ardıcılığı, obrazların təsvir bitkinliyi və s. məsələlər “Gəlinlər həmayili”ni müəyyənləşdirən estetik amillərdir. “Məktubati – Şeyda bəy Şirvani” əsərində satirik ruh, tənqid hədəfləri olsa da, etiraf edək ki, bu əsər, əsasən, lirik, didaktik nəsr nümunəsidir. “Sərgüzəşt” və “Allah xofu” o biri əsərləri ilə müqayisədə asan oxunur. Oxucu mətni dərkdə çətinlik çəkmir. Ərəb-fars sözləri bu iki əsərdə yox dərəcəsidədir.

“Məktubati – Şeyda bəy”, “Sərgüzəşt” kimi maraqlı nəsr

¹ Qənizadə S.M. Seçilmiş əsərləri. B., A.Zamanov. Müqəddimə, s.8

əsərləri ədibin bədii yaradıcılığında, həm də nəsrimizin inkişaf tarixində bütün parametrləri ilə, istər ideya-məzmun, istərsə də poetik baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. “Məkubati Şeyda bəy”də kimin danışması məlumdur. Müəllif də var, təhkiyəçi də.”Müəllimlər iftixarı”nda hekayət naməlum hekayəçi təhkiyəsi ilə başlayır. Amma təsviri və informativ təhkiyə epizodlarında isə hekayəçi Şeyda bəy haqqında kənar bir şəxs kimi danışır. S.M.Qənizadə Şeyda bəyin təmsalında ümumiləşdirmə aparmağa müvəffəq olaraq arzu və istəklərini də digər surətlərin təmsalında ustalıqla vermişdir.

“Allah xofu” hekayəsi də nəsrimizdə dövrü üçün çox qiymətli bir nümunələrdəndir. Oxucu hekayədə Məşədi Əsgərlə bir payız gecəsində küçələrdə ümitsiz gəzərək balaları üçün ruzi axtardığı zaman tanış olur. Qırx yaşında olan bu dərbəndli biçarə on iki yaşında Bakıya gəlib, neft gəmilərinin birində mizdurluğa başlamışdı.

“Qaranlıq payız gecəsi idi. Şimal yeli küçələrin toz-torpağını hirsle divarlara çırpırdı. Həmin boğanaq içrə fənlərin işığı qaranlıq çöldə qurd gözü kimi gah batıb, gah işıldayırdı”¹. Hekayə bu cümlələrlə başlayır. İlk andan müəllif qəhrəmanın taleyinin necə olduğu, hansı mühitdə yaşadığı, qarşıda zavallını keşməkeşli günlər gözlədiyinə işarə edir. Yazıcının Məşədi Əsgərin yaşadığı məkana Qanlıtəpə adı verməsi də təsadüfi deyildir. Bütün bu adlar da gözlənilən situasiyalar üçün zəmin yaradır. Digər müasirləri kimi bu ədəbi priyom S.M.Qənizadə tərəfindən düşünüülərək, bilərəkdən atılmış addımdır. Hekayə Y.Vəzirin “Cənnətin qəbz” əsəri ilə səsləşir. Hər iki hekayədə Allah xofu qəhrəmanları pis vəziyyətdə qoyur. Biri cənnətə düşmək üçün, digəri isə oğurladığı çamadana görə peşimançılıq çəkir, Allahdan qorxur, axirət dünyasında ona nə cavab verəcəyini düşünür.

“Allah xofu” hekayəsinin bədii quruluşunda naməlum hekayəçi yoxdur. Təhkiyəçi müəllifdir. Ümumən, hər bir əsərdə müəllif obrazının iştirak etdiyini nəzərə alsaq (bizcə, müxtəlif formalarda), burada qeyri-adiliyin nədən ibarət olduğu aydın görünməz, əslində

¹ “Cənnətin qəbz” toplusu. S.M.Qənizadə. Allah xofu, Bakı, 1986, s.193-219

təhkiyənin quruluşundakı bu qeyri-adilik prinsipial xarakter daşıyır. Diqqətlə nəzər yetirdikdə bədii əsərlərdə müəllif obrazı arasında yaxınlıq olur. Hekayənin bütövlüyü, tamlığı bədii-estetik komponentlərini əhatə edən təhkiyə problemində daha aydın nəzərə çarpır. Təhkiyə real həyatın əsasında yaradılan, öz məntiqi və qanunauyğunluqları olan bədii həyatın hadisə və ya əhvalat istiqamətlərində danışılması, yaradılan bədii həyatın satirik tərəflərinin (peyzaj, interyer, informativ və ya lirik haşiyələr və s.) ədəbi təşkilidir. Vizual sənətdən və dram növündən fərqli olaraq, epik növ kiminsə nə haqqındasa təfərrüatına qədər danışmasıdır. Danışanın kimliyinin, təhkiyənin strukturunun müəyyənləşdirilməsi bədii əsərin poetik sisteminin də, ideya məzmun istiqamətinin də düzgün mövqedən başa düşülməsi və təhlili üçün ilkin mərhələdir. Məşədi Əsgərdə güclü inam vardır. Bu inam Allahadır və onu düşdüyü əzablardan inamı xilas edir. Oğurlanan pulun faizini ona verirlər. Nəticədə tale üzünə gülür. Hacı olur, mülk tikdirir, uşaqlarını oxutdurur, gəmi alıb var-dövlət sahibi olur. Amma bir nüansa da diqqət yetirilməlidir ki, bütün dua edənlər, qəlbində Allah xofu gəzdirənlər xoşbəxt olmur. Elə “Cənnətin qəbzı”ndəki usta, başmaqçı Ağabala kimi. Ağabala Allah xofunun qurbanı oldu. Məşədi Əsgərsə var-dövlət sahibi. Cəmiyyətdə tənzimləyici funksiyada çıxış edən, insanların dünyagörüşünə, mənəviyyətinə və davranış normalarına təsir göstərən mifoloji dini motivlər burada itmir. Məşədi Əsgər hansı vəziyyətə düşürsə, gülüş doğurmur. Oxucu başmaqçı Ağabalanın halına acısa da, burada kinayə, istehza da yox deyil.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində bədii nəsrin inkişafına çalışan yazıçıların çoxu Avropa və rus elmini, mədəniyyətini yaxşı mənimsəmiş, hazırlıqlı qələm sahibləri idi. Bizcə, XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərinə aid Güney Azərbaycanda da bədii nəsr həmin klassik nəsrin ənənələri üzərində formalaşmışdır.

M.F.Axundov ədəbi məktəbinin nümayəndələri Ə.Talıbov və Z.Marağalı Güney Azərbaycandan Qafqaza gəlmiş, Avropa ölkələrində, Rusiyada olmuş, dünya mədəniyyəti ilə yaxından hali olan şəxslər olmuşlar. Onların “İbrahimbəyin səyahətnaməsi”, “Talibinin gəmisı” və ya “Əhmədin kitabı”, “Xeyirxahlar yolu” əsərlərində

İranın, xüsusən də Güney Azərbaycanın siyasi-iqtisadi, mədəni-mənəvi, tarixi vəziyyəti, xalqın istək – arzuları və mübarizəsi, bəşəriyyətdə gedən dinamik dəyişikliklər – elmin, texnikanın inkişafı, ziyalıların maarifçilik ideyaları, despotizmin ifşası, dinə münasibət, qadın azadlığı, əlifba islahatı ideyası və başqa problemlər öz bədii əksini tapmışdır. Xüsusilə, İbrahimbəyin səyahətnaməsi”ndə dövrün ümdə problemləri önə çəkilirdi. Əsərlərdə kəskin satirik ruh, açıq tənqid, eyhamlar, kinayə, sarkazm dərəcəsinə çatır. Bütövlükdə isə hər iki əsər fars dilində ilk romanlarımız olmaqla maarifçilik istiqaməti, yeni janr xüsusiyyətləri ilə də diqqəti çəkir.

Ə.Talıbovun “Talibinin gəmisini” yaxud “Əhmədin kitabı” romanı yazıcının illərlə müxtəlif dillərdə oxuyub öyrəndiyi, səyahətlərdə gördüyü, alimlərdən, filosoflardan eşitdiyi elmi biliklərin əsasında qələmə alınmışdır.

İstər Z.Marağalı, istərsə də M.Ə.Talıbov öz əsərlərində vətənlərinin dərd bəlasını problem kimi tam kəskinliyi ilə qoyurlar. M.Ə.Talıbov parlamentli, demokratik quruluşlu Qərbi dövlətlərinin tərəqqisi önündə şah istibdadının və irticaçı dairələrin uçuruma sürüklədiyi Azərbaycanın, İranın geriliyini tam çılpalığı ilə tənqid atəşinə tuturdu. Müəllif ölkənin ictimai geriliyini, cəhalətin, səbətsizliyin səbəbini cəmiyyətdə, məktəblərin olmamasında, təhsildən, maarifdən xəbərsiz qalmalarında görürdü. Əsərdə yaltaqlıq, qorxaqlıq, ikiüzlülük, fərarilik kimi mənfi, insan xarakterinə yad olan xüsusiyyətlər də tənqid olunur. “Talibinin gəmisini” romanında ata 7 yaşlı oğlunu “əlifbanın çətinliyi və təlimin vəziyyətinin nizam-sızlığı üzündən hələ üç il də məktəb qoymayacağını bildirir”. Elmin, təhsilin, maarifin geriliyini M.F.Axundov ərəb əlifbasının qüsurlarında gördüyü kimi, “Xeyrixahlar yolu” romanında M.Ə.Talıbov qəhrəmanı mühəndis Mirzə Möhsün xanın dili ilə bu əlifbanı “Zülmət və cəhalət bəlası”, Z.Marağalı “İbrahimbəyin səyahətnaməsi”ndə Yusif əminin dili ilə “çox çətin və mənasız” hesab edir. M.Ə.Talıbovun “Xeyrixahlar yolu” romanında İrandakı feodal özbaşınalığının, zülm və hüquqsuzluğun satirik ifşası bədii həllini tapmışdır. İstibdad girdabında çabalayan kəndlilərin həyat tərzini bütün Azərbaycan xalqının çəkdiyi zülməli günlər, əsərdə ürək ağrısı ilə söylənir. Bunlar elə global məsələlərdir ki, onları islah

etmək üçün yalnız quruluşu devirmək gərəkdir. Yazıçı qanunsuzluq məngənəsində əzilən cəmiyyəti tendensiyasız, müdaxiləsiz göstərdiyi üçün təsvir və təhkiyələr daha kəsərli olur və satirik ifşaya tuş gəlir.

M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib” povestindən sonra M.Ə.Talıbovun “Xeyirxahlar yolu” romanında (bəzi mənbələrdə “Xeyirxahlar məsləki”) həm ictimai, əxlaqi, həm də ailə-məişət problemlərinə toxunulur. Əflatun Saracılı əsəri “yarımfantastik roman” kimi qiymətləndirir. Bu, həqiqətən, belədir. F.Köçərli “Məişətimizin ən zəruri işlərini göstərdiyi üçün Azərbaycan oxucularını əsəri oxumağa çağırmışdır”.

M.F.Axundov ənənələri ilə yetişib formalaşan Z.Marağalı da bir sıra problemlərin qaldırılması və həlli üsulları ilə inqilabçı demokratlara yaxınlaşırdı. Bunu romanın ideya istiqamətində, marifçi, satirik ruhunda da görürük. Z.Marağalı da Azərbaycanda və İranda haqsızlıqlara qarşı mübarizə aparırdı. Şərqsünas alim Y.E.Bertels “Bu əsərin bütün müasir ədəbiyyata təsiri çox böyükdür. Bu fars dilində Avropa tipli ilk orijinal romandır”¹, - deyirdi.

XX əsrin ortalarında (1963) romanın Moskvada buraxılan birinci cildinə yazdığı ön sözdə A.M.Şoytov səyahətnaməni “XX əsrin son rübündə İran varlığının bir növ ensiklopediyası”² adlandırırdı. Səyahətnamə ilk nəşrindən sonra Azərbaycan tədqiqatçılarının, yazıçılarının nəzər-diqqətini cəlb etmiş M.Cəfər, M.Cəlil, H.Məmmədov, M.Mənafi, Ə.Saracılı, N.Rizvan və başqaları əsər haqqında müsbət fikirlər söyləmiş, Ə.Saracılı isə monoqrafiya yazmışdır³.

Göründüyü kimi M.F.Axundovun ənənələri satirik tənqidi sonralar daha çox M.Cəlil, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, Ü.Hacıbəyov və “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin başqa görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığında inkişaf etdi.

¹ Бертельс Е.Э. Очерки истории персидской литературы, Л - 1928

² Шойтов А.М. Заин-ал-абдин Марагаи и его роман «Дневник путешествия Ибрагимбека», М-Л - 1963

³ Мəmmədov Ə.Ү.Сараци. Зейналбдин Марағали. Баки, “Elm”, 1996

Nəsrdə poetik komponentlər

Mövqe müəllifin təsvir vaxtı hadisəni danışdığı zaman olduğu yerdir. Sadəcə hər hansı bir hadisəni danışmaq üçün haradasa dayanmaq lazımdır. Mövqenin müxtəlif funksiyalarını onun bir funksiyası ilə məhdudlaşdırmaq da düzgün prinsip olmazdı. B.Q.Uspenski mövqenin dörd prinsipini müəyyənləşdirmişdir:

1. Qiymət planı;
2. Frazеoloji plan
3. Zaman və məkan xarakteristikası
4. Psixoloji plan.

Qiymətləndirmə əsasında mövqe əsərin surətlər aləmi, onların hərəkətləri, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri təsvir olunan hadisələr haqqında müsbət və ya mənfi rəy, xarakteristikası olmaqla yanaşı, həm də konkret bir subyektin ideya sistemidir. Əsərdə baş surətlə - qəhrəmanla müəllif mövqeyi eyniləşir və fərqlənə bilər. Bədii nümunənin əsas qəhrəmanı qiymət predmetinə, deməli, həm də ideya daşıyıcısına çevrilməyə qadirdir. Müəlliflə qəhrəman mövqeyinin müəyyən mənada eyniliyindən, üst-üstə düşməsindən ancaq bu məqamda danışmaq olar. Əsərin əsas qəhrəmanının qiymət obyektı – ideya daşıyıcısı kimi həm də müəllif mövqeyini ifadə etməsi halı XIX əsrin ikinci yarısı nəsrimiz üçün səciyyəvidir. Məsələn, lirik-dramatik, psixoloji roman “Bahadır və Sona”da frazeoloji planda mövqe “Aldanmış kəvakib”dən fərqlidir.

Bahadırın səssiz dialoqları Sonanın düşüncələri üçün də qəbul edilməlidir. Sevgililərin iç dünyalarındakı səssiz dialoqun bu tipində söhbətin yaranması, müəyyən xətt üzrə inkişafı sevənlərdən asılı deyildir. Mətnin daxilində özünü göstərən belə dialoqların formaları da müxtəlifdir. Məsələn:

1. Qruplararası dialoq;
2. Subyekt və qruplararası dialoq və s.

Ümumiyyətlə, bədii nümunələrdə dialoqun işlədilməsi bir çox amilləridən asılı olur, yəni poetik komponentlərin vasitəsi ilə, yardımçı olması ilə yaranır. Burada obrazlar aləmi, M.M.Baxtinin təbirincə desək, xronotop – zaman və məkan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Surətlərin erudisiyası, intellekti, həyata baxışı, inamı,

əqidəsi, ən əsası obrazın fərdi, mənəvi keyfiyyətləri, sosial vəziyyətləri, mənşələri əsas amilə çevrilir. “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərində Xudayarın Karapet ağa və yaxud həmkəndliləri ilə söhbətini yada salaq. Kəndlilərindən zoğal dəyənəyinə görə yüksəkdə dayanan, həm də özünü bu zirvədə saxlamağa çalışan Xudayar katdanın zoğal dəyənəyi Karapet ağanın gözündə artıq gücünü, hökmünü itiribdir. Dəyənəyin gücü və gücsüzlüyü dialoqun yaranmasının inkişafı prosesinə də çox, güclü təsir göstərir. Fikrimizi “Poçt qutusu” hekayəsində davam etdirə bilərik. Bu hekayədə dövrün texniki inkişaf göstəricisi sayıla biləcək poçt qutusunda münasibət obrazların səviyyəsi kimi əsrin zaman və məkan münasibətində də öz əksini tapır. Birinci nəzərə çarpan xüsusiyyət müxtəlif zaman və məkan koordinatlarında yaşayan obrazların birbaşa dialoqa girmələrinin qeyri-mümkünlüyüdür. Çünki dialoqun iki və daha çox həmsöhbətin arasında yaranması üçün xronotop konkretliyi vacibdir. Deməli, əyani söhbətin yaranması üçün personajlar bir yerdə olmalı, bir zamanda yaşamalıdır. “Dedimdedi” – klassik dialoqun mövcudluğu üçün bir prinsip qaçılmazdır. Oxucu əsərin qəhrəmanının hiss, duyğu, düşüncələri, sevinc, qəm marağı ilə yaşayır, onunla nəfəs alır, dəlicəsinə vurulduğu obrazla ya razılaşırs, ya da onun fikirlərini, münasibətini qəbul etmir. Belə spesifik xüsusiyyətlər bədii əsərə dialoji xarakter verir. Dialoji xarakter bədii nümunənin həm təsviri, həm də hadisə planında əksini tapır.

“Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” (S.M.Qənizadə) dialogiyasındakı müəllif əsərin konkret bir nəfərə - Diləfruza çatacağını bildirir. Mülahizə, ideya isə bütöv oxucu kütləsinin marağına uyğun səviyyədə mənalandırılır. Deyilənləri, səhifələri çevirdikcə ayrı-ayrı vərəqlərdə tez-tez, məqamında oxuculara üz tutulmasında görürük. “Şeyx Şəban” hekayəsində Ə.Haqverdiyevin mütəmadi birbaşa oxucuya müraciəti də sözü gedən məsələləri xatırladır. “Müəllimlər iftixarı”ndakı və ya “Gəlinlər həmayili”ndəki dialoqlar onların ideya və fikir doğmalarıdır deyildir. Məsələ bu əsərlərin eyni zamanda bir-biri ilə dialoqa girməsindədir. Yuxarıda dialoqların müxtəlifliyini qeyd edərkən qruplararası və quruluşlararası dialoqun işlənməsini vurğulamışdıq. Buradakı dialoqda söhbəti müxtəlif zidd

qüvvələrdə dayanan qrupların və ya quruluşların əməli fəaliyyəti əvəz edir. M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib” əsərində Şah Abbas quruluşun yaşadıcısı kimi, onun dövlət məmurları isə qruplar kimi öz dünyalarını və həyat tərzlərini, idarə orqanlarını yaşadırlar. Yusif Sərrac və onun saraya, iqtidara işə gətirdiyi məsləkdaşları – “öz adamları” şah Abbasla, onun ətrafındakılarla bilavasitə danışığa girmirlər. Hətta vəziyyət elə gətirir ki, bir-biri ilə söhbət etmirlər. Yusif Sərrac və onun yaxınları Şah Abbasın görmədiyi və bəlkə görmək istəmədiyi işləri həyata keçirirlər. Onların əməlləri arasında təzad yaranır. Təzad onların qiyabi dialoquna çevrilir.

Dünyagörüşləri arası dialoqları da bu yolla yaranır.... “Usta Zeynal” (C.M.) hekayəsində iki dünyagörüşün dialoqu məhz iki taleyin müxtəlifliyinə gətirib çıxarır. Nəticədə ötüb keçmiş ömrün mahiyyətini, spesifik xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

Haqqında söhbət açdığınız dialoqların tipləri müxtəlif və zəngindir. Nəsrə dialoqun inkişafı ənənəvi formaya meyillidir. XX əsrin ilkin illərindən başlayaraq bədii yaradıcılıqda poetikanın komponentlərindən istifadənin çoxalması, psixologiyanın, fəlsəfənin yeni uğurlarının ədəbi prosesə ciddi surətdə təsiri bütövlükdə axtarışlarda təsirli dönüş yaratdı. Nəticədə XX əsrin əvvəlki illəri nəsrin forma və məzmun planında, həmçinin quruluşun müxtəlifliyi baxımından yeni keyfiyyətlər qazanıldı.

Z.Marağalının “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” və S.M.Qənizadənin “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” əsərində qəhrəman mövqeyi ön plandadır. Bu əsərlərdə ünvan konkretidir. İbrahim bəy İran səfərinin təəssüratını dostları ilə bölmək istəyir, Şeyda bəy isə Diləfruz üçün hazırlayır.

Psixoloji planda mövqe baxımından müraciət olunan, haqqında söhbət açdığımız dövrün nəsrində zahiri mövqe mühüm yer tutur. Psixoloji nəsrin başlıca keyfiyyətləri kimi ilk dəfə daxili mono-loqdan “Bahadır və Sona” və vasitəli nitqdən “Danabaş kəndinin əhvalatları”nda istifadə olunmuşdur. Bütün bunlar da milli satirik (həm də lirik) nəsrimizdə daxili mövqeyin tədrici təsdiqidir.

Psixologizm gerçəkliyin, ədəbi-bədii əks etdirmənin üsul və prinsiplərindən biridir. Bu üsul personajların daxili aləminin hiss-həyəcan, duyğu və düşüncələrinin ifadəsi şərtinə əsaslanır. Obrazın

daxili aləminin hislərini ifadə etməyinin müxtəlif metodları vardır. İ.V.Straxov sözü gedən formalardan ikisi üzərində dayanır: “Daxili aləmin; 1. Zahirən müşahidə oluna bilən, gözlə görünə bilən əlamətlər vasitəsilə”, 2. Düşüncələrin bilavasitə qələmə alınması yolu ilə ifadəsi. Ədəbiyyatşünas A.B.Yesin bədii ədəbiyyatda obrazın hiss və həyəcanı ifadə etməyin başqa bir formasını nəzərə çatdırır. Şərti olaraq “ümumi işarə” adlandırdığı həmin formanın mahiyyətini onda görür ki, digər iki formadan fərqli olaraq burada yazıçı personajın daxili aləmi barədə ümumi məlumat verir. Daxildə gedən psixoloji proseslərə sözlə işarə edir.

Konkret amillərdən: sənətkarın varlığı estetik münasibətindən, əsərin mövzu və ideyasından, problematika və qəhrəman tipindən və s. asılı olaraq psixologizm müxtəlif nəsr əsərlərində müxtəlif dərəcə və səviyyələrdə meydana çıxır. Bəzi nəsr əsərləri qəhrəmanların hiss, həyəcan, duyğu və düşüncələrini qismən əks etdirməklə psixologizmi yalnız ünsür kimi özündə birləşdirir. Bəzi nəsr nümunələrində isə qəhrəmanın hissi emosional və intellektual aləmi diqqət mərkəzinə çəkir və bu aləm gerçəkliyi canlandırmağın mühüm vasitəsinə çevrilir. Ancaq bu da bir həqiqətdir ki, personajını düşündürən aləmin mimikasına geniş yer verilməsi insan qəlbinin dərin qatlarına nüfuz etmək istəyən və zəngin xarakterlər yaratmağa çalışan realist sənətkar üçün böyük imkanlar açır. L.Tolstoy yazır: “İnsan haqqında ən yanlış mülahizələrdən biri ondan ibarətdir ki, biz insanı aqıl, səfil, rəhmdil, zalım, qüdrətli, zəif adlandırırıq. İnsan isə bütün bu cəhətləri özündə birləşdirən dəyişkən varlıqdır”.

Böyük sənətkar öz yaradıcılığında insanın dəyişkən bir varlıq olduğunu əsas tutub, personajlarda sabit cəhətlə, qeyri-sabit cəhətlərin vəhdətini yaratmağa çalışmışdır. Bədii nəsrə janrların və üslubların müxtəlifliyi satiraya komik zənginlik, genişlik, bir də çoxcəhətlilik gətirən əsas vasitələrdən biridir. Satirik psixologizm isə obrazın ictimai münasibətlərdə aşkarlanan xarakterinin (satirik, komik, yumoristik) uzunömürlülüynü şərtləndirməyə xidmət edir. Azərbaycan satirik nəsrində üslublar nə qədər müxtəlif, rəngarəng olsa da, janr, forma baxımından bir o qədər yeknəsək və çılpaq nəzərə çarpır. Klassik nəsrimizin tarixində “Aldanmış kəvakib”,

“Danabaş kəndinin əhvalatları” kimi nəsr nümunələrində satira, gülüş öz ifadəsində hekayə janrının hüdudlarından kənara çıxır. Bu iki əsərin ideya, məzmun, janr-kompozisiya baxımından təhlili göstərir ki, satira, yumor Azərbaycan ədəbiyyatında öz ifadəsini müxtəlif janrların zənginliyində tapmasında heç də yanılmamışdır. Üslubca zəngin olan satiranın bədii nəsrdə formaca məhdudluğunun səbəbi haqqında Bədirxan Əhmədov yazır: “İctimai həyatda baş verən dəyişikliklər, sevgi-əxlaq, ailə-məişət, köhnə ilə yeninin mübarizəsi, meşşanlıqın ifşası satirik nəsrin toxunduğu əsas problemlərdən olur”.

Bütün dövrlərdə ədəbi tənqidin yazıçıya başlıca iradı əsərdə naturalizm və psixologizmin təsviri barədə olmuşdur. N.Nərimanovun əsərlərində yeni ilə köhnənin satirik psixologizmi qabarıq təzahür edir. Köhnə həyata satirik-psixoloji münasibət, yazıcının üslubu və s. ədəbi tənqid tərəfindən düzgün qiymətləndirilmişdir. Əvvəlki əsərlərində N.Nərimanov açıq tendensiya ilə əgər keçmiş qamçılayır, tənqid və ifşa edirsə, “Bahadır və Sona”da daha çox obrazın – Bahadırın (elə Sonanın da) düşdüyü vəziyyətə acıyır, zahiri görüntülərindən çox, daxili aləminin təsvirinə daha çox yer verir. Ədəbiyyatda və estetikada psixologizm problemini araşdıran A.İezuitov belə bir həqiqəti deməkdə haqlı idi: “İncəsənətin predmetini bütöv insan, onun daxili aləmi, psixologiyası təşkil edir, burada həqiqi sənət bu və ya digər dərəcədə, istər-istəməz insan psixologiyasına müraciət edərkən xüsusi yeri psixoloji analiz tutur”. Deməli, bədii əsərdəki insan həyatla, fəaliyyətlə bağlı təsvir olunduğu kimi, burada həqiqi fəaliyyət prosesindəki psixoloji vəziyyətlərin təsvirinə də geniş yer verilir. Psixoloji analiz üsulunun əhəmiyyəti bir də ondadır ki, müəllif düşüncəsi, obraz və xarakterlərin daxili aləminin çalarlarını və anlarını yeni səciyyədə açmağa imkan verir. Doğrudur ki, satirik notlar olan əsərlərdə psixoloji analiz məsələsində hələ də mübahisəli fikirlər qalmaqdadır. Sadəcə bütövlükdə götürdükdə “satirada psixoloji analiz məsələsi satiranın bədii zənginlik problemindən biri kimi onda istifadə olunan vasitə və priyomların genişliyi və rəngarəngliyidir. Bununla yanaşı bu rəngarənglik satiranın vahid bədii xüsusiyyətinə tabedir. Satirik təsvirin rəngarəng forma və məzmunu özündə

cəmləşdirərək, bu xüsusiyyəti satirik psixologizmə də öz təsirini göstərir”. İnsanın daxili aləminə enmək, onu dialektik inkişafda göstərmək, psixologiyasını açmaq üslubundan S.M.Qənizadə “Gəlinlər həmayili”, C.Məmmədquluzadə “Danabaş kəndinin əhvalatları”, N.Nərimanov “Bahadır və Sona” əsərində istifadəyə nail olmuşlar. Onların nəsr əsərlərində ictimai həyat hadisələrinin özünəməxsus tərəfləri, real, həyati konflikt və süjetlər, fərdi psixologiyalar, obraz və xarakterlər istehza, satira və gülüş hədəfi də olur. Satirik təsvirə nümunə üçün “Odabaşının hekayəsi”nə diqqət yetirək: “Fərman qabağa yüyürüb xanın atının başından və üzəngidən yapışdı. Fərman artıq xanın xoşuna gəldi. Hacı Kamyabla əl tutub xəbər aldı:

- Hacı, bu oğlan kimdir?”
- Qurban, bu mənim qardaşım oğludur.
- Afərin! Yaxşı və qoçaq oğlana oxşayır. Çox xoşuma gəldi.
- Nökərinizdir, Qurban!

Xanın atlıları da atlarından endilər.

Xan bir neçə saniyə Fərmanın üzünə baxıb, hacı ilə bahəm içəri daxil oldu.

Bu kiçik dialoqda maraqlı səhnənin bütün məişət xırdaqlarının və getdikcə mənzərənin panoramını genişləndirən təfərrüatın mərkəzində iş dayanır. Amma, xanın xoşuna gələn, diqqətindən yayınmayan fəal, dinamik, qaynar bir iş. Əslində qaynarlıq zahirən yeganə satirik mövqeli Hacı Kamyabın şüuru, daxili işgüzarlığı ilə bağlıdır. Bu kiçik epizodda satirik əşya aləminin də təfərrüata cəlb olunmasına az rast gəlinir və verilən təfərrüat əksərən hərəkətdə göstərilir.

Azərbaycan klassik nəsrində sənətkarlarımız bu və ya digər dərəcədə daxili monoloqdan istifadə ediblər. Şübhəsiz ki, nəsr daxili monoloqa doğru inkişaf yolunu zaman-zaman, tədricən, birinci şəxsə aid təhkiyədən başlayıb. Klassik nəsrimizdə olduğu kimi, müasir nəsrdə də daxili monoloqun meydana gəlib formalaşmasında, apırıcı bədii üsullar sırasına çıxmasında birinci şəxsə aid təhkiyənin rolu danılmazdır.

Birinci şəxsə aid təhkiyədə qəhrəman (biz birinci şəxsə aid təhkiyənin o tipini nəzərdə tuturuq ki, orada təhkiyəçi məhz

qəhrəmanlardan biridir) gördüyü, duyduğu, iştirak etdiyi, yaxud eşitdiyi barədə oxucuya söhbət açır. Oxucuya söylənilən bir “monoloq” sadəliyə, aydınlığa, fikir ardıcılığına əsaslanmalı olur. Daxili monoloq isə sadə, aydın, ardıcıl olub, birinci şəxsə aid təhkiyəyə bənzədiyi kimi, mürəkkəb, qeyri-ardıcıl və “məntiqsiz” də ola bilər. Daxili monoloqun mürəkkəb nümunələrində oxucu sanki unudulur, oxucunun asanlıqla başa düşəcəyi nizamlı nitq formasını müəllif semantik, sintaktik mürəkkəbliklə əvəz edir. Çünki daxili monoloq öz təbiətinə görə qəhrəmanın nə barədəsə öz-özü ilə gizli danışığıdır. Realist sənət tarixində daxili monoloqun formaca birinci şəxsə aid təhkiyədən, eləcə də dialoqdan, dram əsərlərindəki monoloqdan fərqli şəkildə meydana çıxması həyatda daxili nitqin kommunikativ nitqdən fərqlənməsi faktına əsaslanır. Tanınmış sovet psixoloqu L.S.Vıqotski yazır: “Biz daxili nitqə sadəcə olaraq danışiq forması kimi baxanlarla razılaşıırıq. Daxili nitq insanın özü üçün, zahiri danışiq nitqi isə başqaları üçündür. Daxili nitq danışiq dilinin qabaqcadan düşünölməsi və ya danışiq dilinin yaddaşda yenidən canlandırılması deyil, ondan tam fərqlidir”.

XX əsr dünya ədəbiyyatının uğurlarından biri də “Əsrin draması” sayılan zaman problemlərinin əsrin elmi kəşflərinin işığında tamam başqa yöndən bədii tədqiqata çevrilməsi və bunun eyni zamanda bədii təsvir vasitələri tutumunda əhatəli təsir göstərməsi ilə əlaqədardır. C.Coys, M.Prust və başqa yaradıcıların bədii axtarışlarından başlayan “Şüur axını” əsrin bədii tempinin inkişaf meylini dəyişdirdi. Lakin unutmaq olmaz ki, bu dəyişmə ilkin bünövrəsini təkcə Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsindən, A.Berqsonun zamanla bağlı fəlsəfi konsepsiyasından deyil, bəlkə də daha çox M.F.Dostoyevski, L.N.Tolstoy və başqa sənətkarların yaradıcılığındakı daxili monoloqlarından götürür. Daxili monoloqun həm nəsr, həm dram əsərlərində tarixən əsas poetik vasitə kimi işlənən ənənəvi monoloqun yeni dövrdə novatorcasına davamı olduğı bizə məlumdur. Ədəbiyyat tarixindən məlumdur ki, F.Kafka, Y.Folkner, A.Kamyu, E.Heminquey, Q.Markes kimi sənətkarların adı ilə bağlı müasir dünya nəsrində daxili monoloqun mürəkkəb formalarından, o cümlədən “şüur axını”ndan geniş istifadə olunur. Azərbaycan nəsrində daxili monoloqun sadədən mürəkkəbə doğru təkmil-

ləşməsindən, birincili şəxsə aid təhkiyədən fərqli keyfiyyətlərə yiyələnməsindən xəbər verir. Göstərdiyimiz inkişaf mərhələsi Azərbaycan nəsrinə üçün də xarakterikdir: ənənəvi monoloq – daxili monoloq – şüur axını. Klassik Azərbaycan nəsrində monoloqun və daxili monoloqun həm inkişaf mərhələlərini, həm də tip və xarakterini araşdırmaq sahəsində A.Məmmədov, “Epik sözün bədii gücü” (B., 2000) monoqrafiyasında, filologiya elmləri doktoru, ədəbiyyatşünas M.İmanov (Kazımoğlu) isə “Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm” (B., 1991) monoqrafiyasında bəhs etmişlər. XX əsrin əvvəlləri yazıb-yaradan sənətkarlarımızda satirik nəsrin dil zənginliklərinə dərinlən bələd olan söz və ifadələri yerində işlətməyi bacaran, bədii dildə realizmin qorunub saxlanılmasına çalışan qələm ustaları olmuşlar. Professor Zaman Əsgərli yazır: “Bədii dil, eyni zamanda, yazıçı üçün tipikləşdirmə vasitəsidir. Yazıçı təsvir etdiyi surətin fərdi və ümumiləşmiş cəhətlərini göstərməkdə danışığından gözəl vasitə tanımır. Bədii surətin bütün səciyyəvi əlamətləri onun danışığından meydana çıxır. Monoloqlar fikir və hisslərin yığcam, dolğun ifadəsini verir. Surətin psixologiyası, onun tipik cəhəti, səciyyəvi xüsusiyyətləri monoloqda sənətkarlıqla ümumiləşdirilir”. “Monoloq – bədii əsərdə bir adamın müsaibinə, səhnədəki digər surətlərə, yaxud öz-özünə müraciətlə söylədiyi nitq, dramaturji əsərdə monoloq bəzən surətin tamaşaçılara müraciəti şəklində olur”. Nəsr əsərində dialoq adətən üstünlük təşkil edir. Monoloq isə səhnə əsərlərində obrazların daxili aləminin açılmasına xidmət edir, bu aləmin mürəkkəbliyini aşkara çıxarır. Nəsr nümunələrində personaj monoloqu təkliddə də yığıncaq-toplantıda da, iki-üç şəxsin yanında da deyir. N.Nərimanovun “Bir kəndin sərgüzəşti” hekayəsində kəndxuda məhəlləsinin sakinləri haqqında düşüncələrə dalır. “Aldanmış kəvakib” (M.F.Axundov) povestində şahlığın məmurlarının çıxışları monoloq – təsviri yada salır. “Müsəlman arvadının sərgüzəşti” (Y.V.Çəmənzəminli) hekayəsində aparıcı surət hekayəçi kimi çıxış edir, sona qədər hadisələr onun dili ilə nəql olunur. Biz demək fikrində deyilik ki, birinci şəxsin – qəhrəmanın dili ilə danışan bütün nitqləri monoloq saymaq lazımdır. Ola bilsin, hekayəçi özünün təhkiyəsini şəraitdən, məkan-zaman uyğunluğundan asılı

olaraq digərlərə də tapşıra bilər. Haqqında danışdığımız hekayəyə gəldikdə isə burada başqa hekayəçi yoxdur. Digər tərəfdən hadisələr inkişaf prosesi keçmir, yaşanan ömür nəmalum adresatın (adresat burada qəhrəman özüdür) nəzərdə tutulması ilə nəql olunur. Z.Marağalının “İbrahim bəyin səyahətnaməsi”, S.M.Qənizadənin “Məktubati Şeyda bəy Şirvani” diologiyası, Ə.Haqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları”, Ə.Talıbovun “Əhmədin kitabı” əsərlərindən aldığımız təəssürat budur ki, onlarda sosial problematika əsas yer tutur. Söhbət edənlərin varlığı və ya yoxluğu monoloqun strukturu və ya xarakterini dəyişən əsas cəhətlərdir. İbrahim bəyin əsərin əvvəlindən sonuna qədər bütün monoloqunun məzmununu “sevgilisi”, “məşuqu” İranın taleyi ilə bağlı qayğıları, nigarançılıqları, keçirdiyi vətən təəssüblü hiss həyəcanları təşkil edir. İbrahim bəy suallara cavab vermir, həyatının amalına çevrilən məsələlərdən ya təsdiq və ya inkar planda söhbət edir. “İbrahim bəyin səyahətnaməsi”ndəki başqa iştirakçıların monoloqları üçün də analoji hal xarakterikdir. Bir sözlə, onların monoloqlarının məzmununu İbrahimin ideali ilə bağlı suallara ya müsbət, ya mənfi səpkili cavabları müəyyənləşdirir. Qəhrəmanın replikası da, sualları da monoloqun xarakterini dəyişdirmir: “Bu altmış min nəfərin təzkirə pulu böyük məbləğ olur... görünür, hamısı dövlətə çatır”. “Sizin ticarət vəziyyətiniz necədir, vətəndən nə kimi əmtəələr və mallar gətirirsiniz?” Monoloq – hekayə və monoloq – təsvirdən, başqa sözlə desək, dəyişkən monoloqlardan danışarkən təkcə bir nəfəri-həmsöhbəti deyil, eyni zamanda səhnəni, yaxud auditoriyanı nəzərə almaq lazım gəlir. Bahadır (“Bahadır və Sona”) monoloqunda ancaq bir nəfərin – Sonanın mənəvi dünyasını, dünyagörüşünü əsas götürürsə, “Aldanmış kəvakib”dəki çıxışlarda məclis əhlinin marağı, mənafeyi, bir də hökmü nəzərdə tutulur. Statik monoloq – daxili monoloq klassik Azərbaycan nəsrində ilk dəfə C.Məmmədquluzadənin və N.Nərimanovun əsərlərində işlənilmişdir.

Daxili monoloq üçün xarakterik cəhət bədii həyatın məkan yox, zaman koordinatlarının ön plana çəkilməsidir. Yəni, satirik daxili monoloqlarda hərəkət-hadisə yox, məhz fikir, düşüncə, emosiya, təfəkkürün draması, şəxsiyyətin özünün özü ilə mübarizəsi təhlilini

tapır. Monoloq – düşüncədə, monoloq - ətrafda subyekt ilk növbədə özünə müraciət edir, özünə üz tutur. Bu tipli monoloqlarda məkan dəyişməsinə zamanın hiss olunacaq, açıq-aydın duyulacaq dərəcədə, lazım olduğundan artıq sürətli gedişi əvəz edir. “Bahadır və Sona”da qəhrəmanların mənəvi dünyasına nüfuz güclüdür. Roman-dan bir nümunəyə diqqət yetirək: “Sona millətini nəhayətdə sevən bir cavan, Sona ata və anasına artıq dərəcədə məhəbbət bağlamış bir qız... Bu “uçurum dərələri” keçə biləcəkmi? Keçərsə, atasına, anasına əziyyət olmazmı? Bunlar məni öz övladları kimi sevirdilər, mənə hər dürlü yaxşılıqlar ediblər. Məni təmiz, saf ürəkli, əmin adam bilib qızlarını mənə tapşırırmışdılar... Öz hissiyatımı, məhəbbətimi açıq-açığına Sonaya yazmaq, Sonanı rahatsız edəcəkdir, qeyri bir fikirlərə salacaqdır...” Yuxarıdakı Bahadırın daxili monoloqudur. Bahadır narahatdır, nigarandır. Dünyalar qədər sevdiyi Sonasına – gələcək yarı ilə əlaqədar hissə qapılsa da, ümitsizləşsə də qayğılıdır. Bahadır maarifçilik, ədəb-ərkan və səbirlə mübarizə aparıb “uçurum dərələri” doldurmaq, ortada olan baryeri götürmək, nəhayətdə qələbə çalmaq istəyir. Bahadır ziyalıdır, qəlb adamıdır. Onun düşüncələri mənəviyyat üzərində köklənibdir. Onun mənəvi aləmi, ənənəvi, klassik monoloqlarda etirafı çətin, mümkün olmayan həyəcanları, bütövlükdə psixoloji əhvali-ruhiyyəsi öz-özünə düşüncəsində - daxili monoloqunda əksini tapmışdır. Bahadırdə mənəvi-psixoloji səciyyə öz əksini tapıbsa, “Danabaş kəndinin əhvalatları”nda Məhəmmədhəsən əminin timsalında sosial vəziyyətin bədii ifadəsini tapdığını müşahidə edirik. Bütün bunlar onun təfəkkür tərzini, düşüncəsini, dünyabaxışını, arzusunu açıq hiss etdirir. Məhəmmədhəsən əmini rahat buraxmayan, gecə-gündüz düşünməyə vadar edən, əqlini əlindən alan bir müşkül məsələ vardır ki, o da Həcc ziyarətidir. Zavallı qoca fikir və düşüncələrində islam dünyasının maraq dairəsində, diqqət mərkəzində olan Həcc ziyarətinə getmək üçün Allahdan umur. Düşünür ki, Kərbəlaya kim getmək istəsə gerek Allah ona kömək ola, işlərini düzəldə. Günahkarı cəzalandıra, baskarlara qəzəb edə. Əsərin ayrı-ayrı epizodlarında Məhəmmədhəsən əminin düşüncələrə daldığını, içindən gələn, sadəcə eşidilməyən ağrılı, həm də məlallı, həsrətli, yazıqlığın, kimsəsizliyin fəryadlı daxili monoloqunu eşidirik. Bu düşüncələrin biri Həcc ziyarətinə getmək istəyənlərə Allahdan kömək ummasıdırsa,

digərin eşşəyin Xudayar bəy tərəfindən aparıldıqdan sonra onun giley-güzarıdır. Daha biri isə yazıq qocanın xəyala dalaraq keçən günlərini, uşaqlığını xatırlayıb ah-vay edərək içində hıçqırması, lakin yenə Allaha şükürlər etməsidir.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan nəsrində bədii gülüş

XIX əsrin sonlarından başlayaraq iri həcmli bədii nəsr nümunələri də yaranırdı. Bunlar ənənəvi elmi-pedaqoji traktat, səyahətnamə, fantastik, alleqorik janrlarda idi. “Həyat məsələləri” kimi əsəri gah bədii, gah da elmi əsər kimi qiymətləndirirdilər. Bu cür əsərlər tam bədii roman olmasa da roman janrının yaranması yollarında ideya və yaradıcılıq axtarışları idi. Ədəbiyyatda forma və məzmun axtarışı həyatın özündən doğurdu. Birdən-birə yeni forma yaratmaq o qədər də asan deyildir. Azərbaycan yazıçıları bədii nəsr sahəsindəki yaradıcılıq axtarışlarında ənənəvi janr formalarından, Avropa və rus ədəbiyyatından faydalanırdılar. Dünya ədəbiyyatında “Sindibadın səyahəti”, “İsfahanlı Hacıbabanın macəraları”, “Fırtınaya düşmüş Səlimin həyat və macəraları”, “Səksən gün dünyaya səyahət” və s. kimi səyahətnamə və macərə əsərləri məlum idi. Burada fırtına, tufan, gəmi fəlakətli qərrib ölkələrə səyahəti fantastik şəkildə təsvir olunurdu. Monteskyönün “İran məktubları”, Volterin “Şərq povestləri”, Sternin “Sentimental səyahət”, C.Sviftin “Qulliverin səyahəti”, Reyxlin və Ullix fon Quttenin “Avam adamların məktubları”, Karamzinin “Rus səyyahının məktubları”, Radişşevin “Peterburqdan Moskvaya səyahət”, A.S.Puşkinin “Ərzuruma səyahət” belə əsərlərdir. Bəzən Radişşevi “Avropa ədəbi formasını və Stern sentimental üsulunu mexaniki surətdə rus ədəbiyyatına gətirmişdir”, - deyə təqsirləndirirlər. Halbuki Radişşev bu formanı və üslubu ədəbiyyata heç də mexaniki surətdə yox, bilə-bilə gətirmişdir. Çünki bu, əvvəl Şərq, sonra Avropa ədəbiyyatında ənənəvi bir janra çevrilmiş, bütün ölkələrə yayılmışdır.

Ənənəvi səyahətnamə, sərgüzəşt, məktub, alleqorik və fantastik janrlar Azərbaycan ədəbiyyatında da get-gedə təkmilləşirdi.

Q.Təbrizinin məktubları, Xaqaninin “Töhfətül - İraqeyn”, Nizaminin “İsgəndərnamə”, Füzulinin “Bəngü-badə”, “Nişançı paşaya məktub” ənənəvi mənzum və mənsur formada yazılmış əsərlərdir. Bunlarda alleqoriya da vardır. Bu janrların bəzində xalq ədəbiyyatından geniş şəkildə istifadə olunurdu. “Şahzadənin səyahəti”, “Koroğlunun Bağdad səfəri”, “Koroğlunun Rum şafəri”, “Aşıq Alının Osmanlıya səfəri”, “H.Bozalqanlının Tfilis səfəri” kimi nağıl və dastanlar ənənəvi səyahətnamə təsiri ilə yaranmış, forma və məzmunca daha sadələşmiş, xalq təfəkkürünə yaxınlaşmışdır.

XIX əsrdən janrlar maarifçiliyin inkişafı ilə Azərbaycanda forma və məzmunca realist istiqamət aldı. İlk dəfə sənədli nəşrdə özünü göstərdi. M.Əfşarın “Peterburqa səyahət” (1829), İ.Qutqaşının “Səfərnəmə” (1852), M.F.Axundovun “Kəmalüddövlə məktubları” (1865) kimi yeni tipli əsərlər bədii nəsrə yeni ideya və mövzu gətirdi. Həm də “Kəmalüddövlə məktubları” satirik traktat – məktub janrının yeni və orijinal nümunəsi idi.

Səyahətnamə və fantastik xarakterli nəsr əsərləri Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında da təşəkkül tapıb formalaşmağa başladı.

Azərbaycan klassik nəsrində satiradan, onun doğurduğu gülüşdən danışarkən Cənubi Azərbaycan nəsrinin üzərindən sükutla keçmək böyük qəbahət olardı. XIX əsrin bədii nəsrinin qələm sahiblərindən söhbət açarkən Abbasqulu ağa Bakıxanovun, İsmayıl bəy Qutqaşının, Mirzə Fətəli Axundovun adları ehtiramla çəkilir, tədqiq olunur. Lakin başqa ədəbiyyatşünaslarımız kimi biz də Xaqani Şirvaninin “Töhfətül-İraqeyn” poemasının qısa, diqqəti çəkən dibacəsini, qəzəlin peyğəmbəri M.Füzulinin “Leyli Məcnun”a yazdığı dibaçəni, “Şikayətnaməni”, “Rindü-Zahid”i, “Səhhət və Mərazi”, “Qazi Əlaiddinə”, “Əhməd bəyə” Bəyazid Çələbiyə yazdığı məktubları, Məhəmmədin “Şəhriyar” dastanını da Azərbaycan nəsrinin nümunələri sayırıq. Bu əsərlər haqqında zaman-zaman, müxtəlif dövrlərdə bir-birindən fərqli fikirlər söylənilmişdir. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz nümunələr sırasına tədqiqatçı – alim Nazim Rizvan bir əsərin də adını əlavə etmişdir. O, “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının yeni inkişaf mərhələsi (1850-1920-ci illər)”, monoqrafiyasında göstərir ki, “Son zamanlar Londonun “Britaniya muzeyi” kitabxanasında tapılan XII əsr şair və

yazıçı ustad Əbu Bəkrin “Munisnamə” adlı romanı isə xalqımızın ədəbiyyat tarixində nə qədər xəzinələrin gizli qalmasından, ədəbi hadisə ola biləcək neçə-neçə əsərin hələ də tapılmamasından və bədii nəsrimizin köklərinin uzaq yüzilliklərdən su içməsindən xəbər verir”¹.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində bədii nəsrin inkişafına çalışan yazıçıların çoxu Avropa və rus elmini, mədəniyyətini yaxşı mənimsəmiş, hazırlıqlı qələm sahibləri idi. Bizcə, XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərinə aid Cənubi Azərbaycan nəsrinə də günümüzdə qədər bizə çatan və çatmayan həmin klassik nəsrin, ənənələri üzərində formalaşmışdır. Filologiya elmləri doktoru, V.Əhməd yazır: “...Quzey Azərbaycanında yaşayıb yaratmış Xətib Təbrizi, Qətran Təbrizi, Arif Ərdəbili, Əssar Təbrizi, Zeynalabdin Marağalı, Əvhədi, Qövsü Təbrizi, M.Ə.Möcüz kimi sənətkarların ədəbi-bədii irsi geniş tədqiqata və araşdırmalara layiq olan tükənməz bir xəzinədir”². Hacı Mirzə Əbdülrəhim Əbütalib oğlu Təbrizi, Hacı Zeynalabdin Marağalı, Məmmədəli Manafzadə Sabit kimi yazıçıların qələmindən çıxmış yeni ruhlu klassik ədəbiyyat nümunələri o zaman geniş yayılmışdı.

Ə.Talıbov və Z.Marağalı Cənubi Azərbaycandan Qafqaza gəlmiş, Avropa ölkələrində, Rusiyada olmuş, dünya mədəniyyətindən yaxından həlali olan şəxslər olmuşlar. Onların nəsr əsərlərində İranın, xüsusən də Cənubi Azərbaycanın siyasi-iqtisadi, mədəni-mənəvi, tarixi vəziyyəti, xalqın istək, arzuları və mübarizəsi, bəşəriyyətdə gedən dinamik dəyişikliklər – elmin, texnikanın inkişafı, ziyalıların maarifçilik ideyaları, despotizmin ifşası, dinə münasibət, qadın azadlığı, əlifba islahatı ideyası və başqa problemlər öz bədii əksini tapmışdır. Onların əsərlərində bütövlükdə dövrün ümumi problemləri önə çəkilirdi. Əsərlərdə işlənən işarələr, eyhamlar, kinayələr, tez-tez qarğış olunan rəmzi fəlak, dövrün və s. artıq kənara qoyulur, inkişafa, intibaha çağırış, elm,

¹ Nazim Rizvan “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının yeni inkişaf mərhələsi” (1850-1920-ci illər), Bakı – 2005, Səda nəşriyyatı, səh.134.

² Vüqar Əhməd. Mir Cəfər Pişvərinin həyatı, mühiti və yaradıcılığı (doktorluq dissertasiyası). B.2003, səh.3

maarif, gələcək arzuları onların nəsr əsərlərində canlı şəkildə öz əksini tapırdı.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında romanın banisi sayılan Cənubi Azərbaycanın gələcək taleyini, siyasi həyatını müəyyən-ləşdirən Ə.Talıbovun “Kitab yüklü eşşək”, 3 cildlik “Talibinin gəmisini, yaxud Əhmədin kitabı”, 3 cildlik “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” romanları böyük rol oynamışdır. Bu romanların quruluşu, kompozisiyası, leytmotivi, mənfi ilə müsbətin, qara ilə ağın, mərd ilə namərdin kəskin mübahisəli əksi müləhizələrimizi təsdiq edən argumentlərdir.

Hər iki – yazıçı haqqında rus alimlərinin birtərəfli fikirləri bu gün də davam edir. Akademik Kamal Talıbzadə “Ədəbi tənqid: yekunlar, mülahizələr” məqaləsində yazır: “Sovet alimlərinin tədqiqatlarında bir çox Azərbaycan yazıçı və ədəbiyyatşünaslarının fars ədəbiyyatına aid edilməsi hallarına yenə rast gəlirik və bu meylə qarşı bizim əks elmi təbliğatımız hələ çox zəifdir. Ədəbiyyatşünas D.S.Komissarovun “Müasir İran ədəbiyyatşünaslığı haqqında” (1980) kitabçasında M.F.Axundov məktəbinin məşhur azərbaycanlı nümayəndələri Zeynalabdin Marağalı və Mirzə Əbdülrəhim Talıbov fars yazıçısı və alimi kimi təqdim olunurlar”¹.

Mirzə Əbdülrəhim Talıbov (1834-1911) XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlində İranda və Cənubi Azərbaycanda M.F.Axundov ədəbi məktəbi təsiri altında yazıb - yaradan filosof yazıçılardan olmuşdur. Təbriz, Tiflis, Xasavyurd, Dağıstanın mərkəzi Teymur-xanşura və Xarkovda yaşamışdır. Rus dilini bilməsi sayəsində klassik rus ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmuşdu. “M.Ə.Talıbovun əsas əsərləri üç cildlik “Kitabi- Əhməd” (“Əhmədin kitabı”) adlı elmi-pedaqoji romandan ibarətdir. Azərbaycan və dünya ədəbiyyatşünaslığında (şərqşünaslıqda) M.Ə.Talıbovun əsərlərinin janrı haqqında bir-birinə zidd müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. Tədqiqatçılardan heç biri bu nümunələrdən sırf bədii əsər kimi danışmamışdır. M.Ə.Talıbovdan monoqrafiya yazan M.Mənafi “Kitabi –Əhməd” əsərini “elmi-pedaqoji roman” kimi tədqiq

¹ Ədəbi tənqid (Tərtib edən və redaktoru akademik Kamal Talıbzadə), Bakı – 1984, Yazıçı nəşriyyatı, səh.37

etmişdir. Ədəbiyyatşünas A.Məmmədov isə “Nəsrin poetikası” kitabında “M.Ə.Talıbovun əksər əsərləri məhz yaxşı publisistika nümunələridir” deyir.

Halbuki, “Kitab yüklü eşşək” romanı maraqlı süjet əsasında qurulmuşdur. Maarifçilik ideyalarını təbliğ edən, əxlaqi, idraki və tərbiyəvi əhəmiyyəti olan əsərdə öyüd-nəsihət motivləri güclüdür. Bu əsər M.Mənafinin tərcüməsində “Eşşəyə kitab yüklənmişdir” (1988) başlığı ilə verilmişdir. Bizcə, “Kitab yüklü eşşək” sərlövhəsi daha məqsədəmüvafiqdir. Əsər bir müddət söz-söhbətə səbəb olmuşdur ki, o Apuleyin “Qızıl eşşək”, fransız yazıçısı Kontes de Sequrun bir hekayəsinin və ya Avropa yazıçılarından birinin əsərinin tərcüməsi hesab edilmişdir. M.Mənafi sübut etməyə çalışıb ki, bu əsər Ə.Talıbovun orijinal romanıdır.¹ Həqiqətən də, “Qızıl eşşək” əsəri ilə “Kitab yüklü eşşək” arasında müəyyən yaxınlıq hiss olunur. Bütün bunlar, əsasən, əhvalatın eşşəyin dili ilə verilməsində, eşşəyin rəmzi şəkildə işlədilməsində, mövcud cəmiyyətin yaramazlıqlarını, haqsızlığı, zülm və istibdadı tənqid üsulunda özünü göstərir.

Ə.Talıbovun digər əsəri “Talibinin gəmisini” və ya “Əhmədin kitabı” romanı yazıçının illərlə müxtəlif dillərdə oxuyub öyrəndiyi, səyahətlərdə gördüyü alimlərdən, filosoflardan eşitdiyi elmi biliklərin əsasında qələmə alınmışdır.

Üç cildən ibarət bu əsər bəzən qəhrəmanın adı ilə “Talibinin gəmisini”nin I cildi 1894-cü ildə, II cildi 1895-ci ildə İstanbulda, “Həyat məsələləri” adlı III cildi isə 1906-cı ildə Tiflisdə nəşr edilmişdir. (Bu faktlar professor Ə.Saraclının “Azərbaycan bədii nəsrini” (1983) monoqrafiyasından götürülmüşdür). Burada Avropa roman janrının xüsusiyyətləri ilə Şərq ənənəsi təmaslı şəkildə özünü göstərir. Şərq ənənəsi onun fantastik, romantik cizgilərində, əxlaqi-didaktik epizod və hekayələrində, Avropa üslubu isə bütövlükdə onun janr quruluşundadır. Burada məşhur fransız yazıçısı J.J.Russonun “Emil” əsərinin təsiri də duyulur. Zaman, məkan fərqi budur ki, Emil XVIII əsr Avropasının, Əhməd isə XIX əsr Şərqlinin oğludur. Əhməd Emilin təcrübəsindən öyrənir. O, bir növ

¹ Mənafi M.Mirzə Əbdürrəhman Talıbov, Bakı – 1978, səh.76

Ə.Talıbovun özünün tərbiyə və həyat, elm və mədəniyyət, dövlət və cəmiyyət haqqındakı fikirlərinin ifadəsinə çevrilir. Əsərdə mükəllimə və dialoq, müşahidə və təcrübələr haqqında söhbətlər bir-birini əvəz edir. Buradakı maraqlı epizod və hekayətlər, ibrətamiz parçalar ayrıca uşaq hekayələri təsiri bağışlayır. Əsər elmi biliklər toplusudur. Sətirələr, səhifələr bir-birini əvəz etdikcə insanın maraq dairəsi, təşnəliklə oxumaq istəyi güclənir, kitabın seyrindən çıxma bilmirsən. Romanda kainatı təşkil edən dörd ünsür, onların yaranma mərhələləri, müxtəlif iqlim qurşaqlarında yetişən qərribə ağaclar, heyvanat növləri, həşəratlar, bioloji hadisələr, makro və mikro mühit, fəza cisimləri, elementin xassələri, Misir ehramları, mumiya, ilk coğrafi xəritənin kəşfi, xəstəliklərin təsnifatı, onları müalicə edən həkimlərin, həmçinin məşhur fiziklərin, kimyaçıların, qəhrəmanların, peyğəmbərlərin, hökmdarların həyatı, dinlər, dövlətlər, parlamentlər, ictimai-tarixi hadisələr barədə bilgiler və s. informasiyalar haqqında bədii şəkildə verilir. Romanda yeddi yaşlı oğlunun sualları ata tərəfindən səbir-təmkinlə, məntiqi ardıcılıqla, uşaq yaddaşının dərk edəcəyi səviyyədə cavablandırılır. Roman maraqlı süjet xətti üzərində qurulmuş bədii nəsr nümunəsidir. Ə.Talıbov elmi məlumatları bilərəkdən xəbər şəklində çıxarıb, bədii vasitələrlə - məzəli, əyləncəli hadisələrlə, tarixi ekskursiyalarla, diqqəti çəkən məftunedici təbiət lövhələri və obrazlı ifadələrlə qarşılıqlı şəkildə təqdim edir. Oxucu burada zəngin bilik öyrənməklə yanaşı, həm də bir nəsr əsərinin cazibə dairəsinə düşür. Romanda oğul ilə ata arasında dialoqlar davam etdikcə müzakirə hədəfinə çevrilmiş məsələlər də şaxələnərək sadələşir elmilikdən daha çox bədii səciyyə daşıyır.

Yazıçı, xarici ölkələrdəki hər hansı mütərəqqi prosesdən - əhali artımından, sağlamlıqdan, sənayenin, tikintinin inkişafından, mədəniyyətindən, elmin qüdrətindən danışdıqca, həm uşaqların sualları, həm də oxucu təfəkküründə yaranan əks-səda Cənubi Azərbaycanın ağır, dözülməz halını göz önündə canlandırıır. İstər Z.Marağalı, istərsə də M.Ə.Talıbovun öz əsərlərində vətənlərinin dərd bəlasını problem kimi tam kəskinliyi ilə qoyurlar. Əsasən də, M.Ə.Talıbov parlamenti, demokratik quruluşlu Qərb dövlətlərinin tərəqqisi önündə şah istibdadının və irticaçı dairələrin uçuruma sürüklədiyini

Azərbaycanın, İranın geriliyini tam çılpalığı ilə nümayiş etdirir. Əsərdə müəllifin fikirlərindən gəldiyimiz qənaət belədir ki, İranın, Azərbaycanın geriliyi, cəhalətdə qalması, məktəblərin olmaması, təhsildən, maarifdən xəbərsiz qalmaları ilə əlaqədardır. Əsərdə yaltaqlıq, qorxaqlıq, ikiüzlülük, fərarilik kimi mənfi, insan xarakterinə yad olan xüsusiyyətlər tənqid olunur. “Talibinin gəmisini” romanında ata yeddi yaşlı oğlunun “Əlifbanın çətinliyi və təlimin vəziyyətinin nizamsızlığı üzündən hələ üç il də məktəbə qoymayacağını bildirir”. Elmin, təhsilin, maarifin geriliyini M.F.Axundov ərəb əlifbasının qüsurlarında gördüyü kimi “Xeyirxahların məsləki” romanında M.Ə.Talıbov qəhrəmanı mühəndis Mirzə Möhsün xanın dili ilə bu əlifbanı “Zülmət və cəhalət bəlası”, Z.Marağalı “İbrahim bəyin səyahətnaməsi”ndə Yusif əminin dili ilə “Çox çətin və mənasız” kimi qələmə verir. M.Ə.Talıbovun “Xeyirxahların məsləki” romanı beş nəfər savadlı, düşüncəli, dünyanın gərdisindən baş çıxaran elmi ekspedisiya üzvlərinin səyahətindən, görüşlərindən, söhbətlərindən və düşüncələrindən bəhs edən maraqlı, ibrətamiz bir əsərdir. Burada İrandakı feodal özbaşnalığının, zülm və hüquqsuzluğun ifşası bədii həllini tapmışdır. İstibdad girdabında çabalayan, kəndlilərin həyat tərzini – bütün Azərbaycan xalqının çəkdiyi zülmü günlər, tədqiqatçı alim Ə.Saraclı demişkən bu “yarımfantastik ” əsərdə ürək ağrısı ilə söylənir. Bunlar elə global məsələləridir ki, onları islah etmək üçün yalnız quruluşu devirmək gərəkdir. Kəndli tacirin gileylənərək hakimin, fərraşbaşının, valinin onalrın başına açdıqları ağılasığmaz oyunları – mal-qaralarını, torpaqlarını, cəhizlik xalça-palazlarını min bir bəhanə gətirərək əlindən almaları, əsərin təsirli səhifələridir. Yazıçı qanunsuzluq mənəşəsində əziyyət çəkən cəmiyyəti tendensiyasız, ideoloji müdaxiləsiz göstərdiyi üçün hər şey öz yerində, öz rəngində görünür.

Z.Marağalının “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” ədəbiyyat tarixində bir çox xüsusiyyətləri ilə seçilir. İstər rus şərqşünasları, istərsə də Azərbaycan yazıçıları və alimləri həmin dövrdən söhbət açarkən “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” əsərinin ideya-bədii xüsusiyyətlərindən də bəhs etmişlər. Əsəri səyahətnamə janrının ən yaxşı nümunələrindən bir kimi qiymətləndirmişlər. M.F.Axundovun

“Aldanmış kəvakib” povestindən sonra M.Ə.Talıbovun “Xeyirxahlar yolu” romanı (bəzi mənbələrdə “Xeyirxahların məsləki”) “Aldanmış kəvakib”ə nisbətən daha aktual problemlər qoymaqla elmin son nailiyyətlərinə də əsaslanırdı. Tədqiqatçı alim, professor Əflatun Saraclı əsəri “Yarımfantastik” roman kimi qiymətləndirməkdə, bizcə, haqlıdır. F.Köçərli vaxtında “Xeyirxahlar yolu” romanının qiymətini vermişdir. “Məişətimizin ən zəruri işlərini göstərdiyi üçün Azərbaycan oxucularına əsəri oxumağı tövsiyə etmişdir”.

Z.Marağalı bu ənənəni öz yazıçı üslubuna müvafiq olaraq, bədii publisistik ruhlu bədii boyalarla rəvnəqləndirdi, dövrün ümid problemlərinə yönəltdi. Müqayisələr göstərir ki, Z.Marağalının sözü gedən romanı M.Ə.Talıbovun əsərlərindən mükəmməldir. Janr baxımından romana daha çox yaxındır.

“İbrahimbəyin səyahətnaməsi”ndə aydın olur ki, gənc bir azərbaycanlı tacir oğlu bütün varlığı, vücudu ilə xalqına bağlı, torpağını, vətəninə sevən şəxsdir. Müəllif M.F.Axundov ənənələri ilə yetişib formalaşaraq, bir sıra problemlərin həllinə münasibətdə inqilabçı demokratlarla razılaşırdı. Z.Marağalı da Azərbaycanda və İranda ciddi haqsızlıqlara qarşı mübarizə aparırdı. Şərqşünas alim Y.E.Bertels əsər haqqında müasirlərindən fərqli olaraq daha yüksək fikirdə olmuş və demişdir: “Bu əsərin bütün müasir ədəbiyyata təsiri çox böyükdür. Bu fars dilində Avropa tipli ilk orijinal romandır”.¹

XX əsrin ortalarında (1963) romanın keçmiş SSRİ Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı tərəfindən buraxılan birinci cildinə yazdığı ön sözdə A.M.Şoytov səyahətnaməni “XX əsrin son rübündə İran varlığının bir növ ensiklopediyası”² adlandırırdı. Əsərin məzmunu ilə tanış olan oxucu A.M.Şoytovun fikirlərinin nə qədər dürüst deyildiyini təsdiq etmiş olar. Etiraf edək ki, “Səyahətnamənin ilk nəşrindən sonra Azərbaycan tədqiqatçılarının, yazıçılarının nəzər-diqqətini cəlb etmiş əsər haqqında müsbət

¹ Вертельс Е.Э. Очерки истории персидской литературы, Л - 1928

² Шойтов А.М. Заин-ал-абдин Лехрагаи и его роман «Дневник путешествия Ибрагимбека», М-Л - 1963

fikirlər söylənilmiş, hətta ondan qədərincə faydalanmışlar. 1911-ci ildə Azərbaycan dilinə tərcümə olunan “Kərbəlayı Vəli Mikayılov” əsəri sonralar rus, fransız, ingilis dillərinə də çevrilmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə başda olmaqla bütün nəsrəddinçilər əsəri təqdir etmiş və satirik yaradıcılıqlarında ondan istifadə etmişlər. F.Köçərlidən sonra ədəbiyyatşünas alimlərimizdən M.Cəfər, M.Cəlil, N.Məmmədquluzadə, M.Mənafi, Ə.Saraclı, N.Rizvan və başqaları roman haqqında maraqlı mülahizələr söyləmiş və rus alimlərinin dediklərini təsdiq etmişlər. Cəlil Məmmədquluzadə “Həmşəri” adlı satirik əsərində üzünü Qafqaz şəhərlərində işləyən iranlılara tutaraq acı-acı, kinayəli, həm də ironiya ilə belə deyir: “Elə ki bir-birinizin əlindən yapışdınız, o vədə söz yox ki, yenə mənə kağız yazıb soruşacaqsınız ki, “İndi bəs neyləyək?” və o vədə mən sizə bu sözləri yazacağam: “Mən sizə yazacağam ki, ... Arazı hoppanıb keçin tar-mar vətəninizə və “İbrahimbəyin səyahətnaməsini”ni oxuyun, oxuyun, oxuyun!”. Professor Əflatun Saraclı yazır: “... Odur ki, Cəlil Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Q.Şərifov, Ö.Faiq, Salman Mümtaz və başqa molla-nəsrəddinçilər bu formada “Mozalan bəyin səyahətnaməsi” kimi bədii-publisist əsərlər yazmağı qət edirdi. Ə.Haqverdiyev “Mozalan bəyin səyahətnaməsi”nin yaranması haqqında yazır: “Bir dəfə cəm olub, “İbrahimbəyin səyahətnaməsi”ndən söhbət edirdik. Burada “Molla Nəsrəddin” dostlarından Faiq Nəmanzadə, S.Mümtaz, Qurbanəli Şərifzadə var idi... Mən dedim:

- Nə olardı, bu kitaba nəzirə bir ... səyahətnaməyi – Molla Nəsrəddin” də olaydı... Bu yerdə Mirzə Cəlil üzünü bizə tutub dedi:

- Gəlin biz “Mozalanı” gəzdirək. Ancaq bunun səyahətnaməsini öz aramızda bölüşdürək...”¹

Tədqiqatlardan məlumdur ki, “İbrahimbəyin səyahətnaməsi Z.Marağalının yeganə bədii irsidir və bununla o, İran və Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai-siyasi, tənqidi romanın bünövrəsini qoymuşdur. Əsər üç bölmədə əhatə edilib. İlk bölmədə öz vətəninin xaricində - Qahirədə yaşayan qəhrəmanın İrana səfəri, şəhər və kəndləri gəzməsi, hər işlə maraqlanması – dövlət idarələrinə

¹ Məmmədov Ə.Y. Azərbaycan bədii nəsr. Bakı, Elm, 1983. Səh. 26-27

getməsi, gördüyü nöqsanların tənqidi, ikinci bölümdə qəhrəmanın səfərdən qayıtması, Məhbubə adlı gözəl bir qıza olan nakam məhəbbəti, xəstələnməsi və ölməsi, sonuncu bölümə isə Yusif Əminin öz şagirdinin işini davam etdirməsi, cənnət və cəhənnəmə səyahəti təsvir olunur. İbrahimbəydə vətən sevgisi çox güclüdür. Harada olmasından, yaşamasından asılı olmayaraq qəlbi İran həsrəti, İran eşqi ilə çırpınır. Maraqlı bir məqama diqqət yetirsək, dediklərimizi təsdiq etmiş olarıq. İbrahimbəyin naxoşluğunu yoxlayan həkim onun nəbzini yoxlayır; İran adı çəkiləndə nəbzi bərk vurur; həkim bu nəticəyə gəlir ki, onun məşuqəsi İran ölkəsidir, getdi gördü, qəm və qüssəyə düçar oldu. Ümumiyyətlə, İbrahimbəyin vətəninə olan dərin və odlu məhəbbəti romanın əsas cövhərini, ruhunu təşkil edir. Bu onun çıxışlarında, doğma torpağının acınacaqlı vəziyyətinin təsvirində, ədalətsiz hakimlərin ifşa və tənqidində özünü parlaqlığı ilə büruzə verir. romanın qəhrəmanı İrana səyahətinin məqsədini izah edərkən deyir: “Biz İranı canımızdan artıq istəyirik, bura bizim vətənimiz olub, onun ab-havası ilə babalarımız pərvəriş tapıb, bizim əzizlərimiz orada dəfn olunmuşdur. Misirdə sakit olan zaman İranın intizamsızlığı, Vətən övladının cəhaləti, hakimlərin qəflət və xəyanəti, füqərəyə zülm etdikləri haqqında bir çox sözlər eşidirdim. O qədər vətənə aşiq idim ki, yuxarıda saydığım eyibləri vətən haqqında iftira və böhtan bilib inanmaq istəmədim. Axırda qərar qoydum ki, İrana gəlib vətəni gözümlə görəim. Səbirsiz İrana səyahət etmək məqsədilə hərəkət edib, İrana varid oldum, lakin təəssüflər olsun ki, bədbəxtlik əlaməti olaraq İranın sərhədindən Tehrana kimi hər tərəfə nəzər salıb baxdıqda müddəilərin söylədiklərini bütün-bütünə, bəlkə, ziyadəsilə təsdiq etməyə məcbur oluram”¹.

Görkəmli ədəbiyyat tədqiqatçısı F.Qasımzadə yazır: “Mövzusu İran məişətindən götürülən realist planda yazılan “Səyahətnaməyi-İbrahimbəy” romanı Nəsrəddin şah hökumətinə, onun rüşvətxor, zalım hakimlərinə qarşı çevrilmiş siyasi bir pamfletdir. Əsər əvvəldən axıra qədər ifşaçı bir pafosla yazılmışdır”². Sözüün həqiqi

¹ M.Zeynalabdin “Səyahətnaməyi – İbrahimbəy”, Bakı – 1911, səh.155-156

² Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, Elm, 1974, səh.372

mənasında əsər öz məzmunu, ideyası, bədii quruluşu və üslub xüsusiyyətlərinə görə Mirzə Fətəli Axundovun “Kəmalüddövlə məktubları” fəlsəfi traktatına da yaxındır. Onunla səsləşən məqamlara kifayət qədər rast gəlinir, oxşar cəhətləri isə danmaq olmaz. Amma fərqli cəhətlər də diqqətdən yayınmır. Bu fərq birincidə həyatın satirik tənqidində, ikincisində isə onun bədii aspektindədir. Şərq zülmü əleyhinə mübarizə hər iki əsərin ley-motivini təşkil edir və hər iki əsərin mövzusu və süjeti İran həyatından alındığı kimi təbii ki, əsas tənqid hədəfləri də İranın məşrutədən qabaqkı siyasi, ictimai eyibləri, çatışmazlıqlarıdır. Nəsrəddin şahın ədalətsiz hökm və qanunları, cahil və ləyaqətsiz vəzirləri, rüşvətxor, bürokrat hakim və məmurları kəskin ifşa olunmuşdur. Bütün bu oxşar cəhətlərə baxmayaraq M.Axundov öz əsərində islam dininə sarsıdıcı zərbə vurduğu halda, Z.Marağalı dinə əhəmiyyət verir və İrandakı ictimai bəlaların bir səbəbini də dini qaydalara əməl edilməməsində görürdü. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış tədqiqatçılarından olan, filologiya elmləri namizədi Nazim Rizvan yazır: “...vaxtilə Xaqani Şirvani Məkkəyə səfərindən aldığı təəssüratı “Təhfətül İraqeyn” adlı mənzum səyahətnaməsində, Hacı Zeynalabdin Şirvani gəzdirdi ölkələrin ictimai-iqtisadi-mədəni şəraitini, görüşlərdən aldığı təəssüratları, həmçinin psixoloji-fəlsəfi düşüncələrini “Riyazüssəyahə”, “Hidayəqüs-səyahə”, “Bustanuüs-səyahə” və başqa əsərlərində vermişdir. Zeynalabdin Marağalının daha qüvvətli ictimai məzmununa malik olan “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” və ya “Təəssübkeşliyin bəlası” romanı başdan-başa vətənpərvərlik duyğularından yoğrulmuş Cənubi Azərbaycan və İranın təbii mədəni mənzərəsini yaratmış qiymətli bir əsərdir”¹. Hər halda Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında, əsasən də nəsrində yaranan nümunələr yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi rus, Avropa şərqşünaslarının diqqətindən yayınmamış, ayrı-ayrı vaxtlarda dövr ədəbiyyatının məlum nəsr barədə fikirlərini söyləmişlər. Professor Həmid Məmmədzadə yazır: “...Mirzə Əbdülrəhim Talibov sözün həqiqi mənasında bütün həyatını

¹ Nazim Rizvan Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının yeni inkişaf mərhələsi (1850-1920-ci illər), Bakı – 2005, səh.147

Azərbaycan və İran xalqlarının savadlanmasına, intibahına və hər cür zülmədən azad olunmasına həsr etmişdir. Onun fars dilli realist nəsrinin inkişafındakı xidməti, eləcə də XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində İranda demokratik ideyaların təbliği sahəsindəki səyləri olduqca əhəmiyyətli idi”¹.

“Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi və satirik nəsrin yeni inkişaf mərhələsi

XX əsrin ilk illərindən Rusiyada, o sıradan Bakıda baş verən yeni ictimai-siyasi hadisələr, inqilablar, milli ruhlu ziyahların, yeni görüşlü sənətkarların yetişməsi, milli mətbuatın, satiranın, yeni görüşlü sənətkarların yetişməsi, milli mətbuatın, satiranın həyata daha açıq nüfuz etməsi satirik nəsrin inkişafı qarşısında da yeni perspektivlər açdı. “Molla Nəsrəddin” jurnalı yeni realist satirik ədəbiyyatın yaranmasını təmin etdi. C.Məmmədquluzadə M.Ə.Sabirlə birlikdə realist ədəbi cərəyanının satira məktəbinin başında durdu. Ə.Haqqverdiyev, M.S.Ordubadi, Ə.Nəzmi, Ə.Qəm-küsar kimi yeni ruhlu, yeni üslublu əsərlər yazan müəllifləri öz ətrafında birləşdirdi. A.Şaiq, Y.Vəzir və başqa maarifçi gənc qələm sahibləri də ona rəğbət göstərirdi. Əslində “Molla Nəsrəddin”in ideya-bədii konsepsiyası XIX əsr maarifçi ideyalarından qaynaqlanırdı. XX əsrin əvvəllərində o yeni ideya, mövzu və janr baxımından zənginləşdi, realizm və satirik ruhu ilə gücləndi, yeni bir inkişaf yoluna düşdü. Düzdür, “C.Məmmədquluzadə və Ə.Haqqverdiyevin “Molla Nəsrəddin”ə qədərki hekayələri təkcə kəskin ictimai həyat hadisələri deyil, həm də canlı insan xarakterləri, gərgin bədii müqayisələr, məharətlə qurulmuş kompozisiyası cəhətdən də diqqəti cəb edirdilər”. Ancaq yenilik, əsasən, mövzularda dil, üslubda və mübarizlikdə, satiranın bütün komponentlərindən yerində və məharətlə istifadədə idi. Bunlar C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, Y.Vəzir, A.Şaiq yaradıcılığında müxtəlif şəkildə özünü büruzə verirdi.

¹ Məmmədşad H. Mirzə Fətəli Axundov və Şərq, Bakı – “Elm”, 1971, səh.244

C.Məmmədquluzadə, elə 1903-cü ildə “Şərqi-rus” qəzetində çıxan “Poçt qutusu” hekayəsi ilə yeni satirik nəsrin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirdi. Əslində bununla kiçik realist nəsrin yeni inkişaf mərhələsi başlandı. Bundan sonra “Usta Zeynal”, “Rus qızı”, “Qurbanəli bəy” və başqa yeni tipli hekayələri meydana gəldi.

“Rus qızı” hekayəsində iki müxtəlif millətə məxsus ailə münasibəti, iki əxlaq və iki tərbiyə sistemi və iyrənc əxlaqi sifətlər önə çəkilirdi. Kiçik novellasayağı əsərdə İvanov, onun qızı və Məşədi Qulamhüseyn bir-birinə zidd obrazlardır. Finala doğru baş verənlər dini uyğunsuzluqların təsviri, onun doğurduğu gülüşlə nəticələnir. Ədib “Rus qızı”nda bu ailəni tərbiyəli, mədəni, dünyagörüşlü insanlar kimi təqdim edir. Məşədi Qulamhüseyn isə tamamilə əksinə, nadan, savadsız, dünya mədəniyyətindən xəbəri olmayan tip kimi verilir. Həyatdakı əksliklərin doğurduğu gülüş “Rus qızı”nda məharətlə ümumiləşdirilmişdir. Xarici görünüşü yöndəmsiz olan Məşədi Qulamhüseynin Milad bayramında yeniyetmə rus qızına münasibəti milli ənənələrdən, etik qaydalardan kənara çıxdığına görə təhkiyəçi – müəllif dostunun hərəkətlərinə gülür, həm də məyus olur. C.Məmmədquluzadə nəsrinin tədqiqatçısı M.Məmmədov doğru yazır ki, “Məşədi Qulamhüseynin iyrənc niyyətini, xam xəyallarını bütün çılpalığı ilə göstərmək və oxucuda onun hərəkətlərinə qarşı dərin nifrət hissi oyatmaq üçün ədib onu hərtərəfli təsvir etmiş, Qulamhüseynlə rus qızı arasındakı mühüm fərqləri kəskin kontrastda canlandırmışdır. Ədib Məşədi Qulamhüseynin komik obrazını yaradarkən bəzi satirik təsvir üsullarından və vasitələrindən də istifadə etmişdir”.

Söhbət cəhalətə, nadanlığa qarşı aparılan mübarizədən gedir. Daha bir görünən tərəf isə tərbiyə və əxlaqdır. “Rus qızı” hekayəsində təzadlı səhnələr də diqqətdən yayınmır. Rus məmuru İvanovun mədəni ailəsi ilə ticarətçi Məşədi Qulamhüseynin müqayisəsində paradoksallıq görünür. Bu fərq fərdlərin təqdimində - Qulamhüseynlə 16 yaşlı rus qızının müqayisəsində özünü göstərir. Qulamhüseyn çirkin məqsədlərinə nail olmaq üçün İvanovlar ailəsinə ayaq açır”. Məşədi Qulamhüseyn qoca olduğu halda çox da çirkin idi: “Qabaq dişlərinin çoxu düşmüşdü, qalanları da qaralıb uzanmışdı; bilmək olmurdu onların hansı üst dişləridir, hansı alt

dişləri. Mən güman edirəm ki, nəinki on altı yaşında gözəl rus qızı, bəlkə altmış altı yaşında çirkin müsəlman arvadı da bundan iyrənib qaça bilərdi”. Obrazın konkret portreti cızılan “Rus qızı” hekayəsində kontrast təkcə ictimai səhnə, tip və məzmununda deyil, həm də bədii təhkiyədə görünür. Gözəl rus qızı, çirkin müsəlman arvadı, Qulamhüseynin yöndəmsiz sifəti, heyvani hisləri olan qocanın bir-biri ilə təzad təşkil edən xüsusiyyətləri uyğunsuzluq yaradır.

“Poçt qutusu”nda (1905) gülüş daha həlim və səmimidir, “Novruzəli yumorla təsvir edilmişdir”. Müəllif öncə Şeytanbazar obrazında gözü qarşısında canlanan “islam ailəsinin tipik obrazlarını təsvirə başlayır. O, tarixin, həyatın obyektiv gedişində öz-özlüyündən gülünc olan usta Zeynalları, Qurbanəli bəyləri və ictimai işlərdə iştirak əvəzinə İrandan hürriyyət payının göndərilməsini arzu edən Kərbəlayı Məhəmmədəli və Pərinisələri bütün tipik cizgiləri ilə ortaya çıxarır, nümayiş etdirir. Özündən nə bir şey artırır, nə də bir şey əskildir. Hətta çox zaman həmin tiplərin və onların hərəkətlərinin təsvirində təfərrüata varır. Bununla bərabər o passiv bir yazıçı deyil, onun hekayələri mövcud vəziyyətdən razılığı göstərən fəal bir fikrin məhsuludur. Lakin bu fəallıq onda heç bir əsəbiliyə, ritorikaya keçmir, çünki bilirdi ki, müalicə olunmalı, xəstənin başı üstündə həkimin deklamasiya və nitq söyləməsi gülünc və yersizdir.

Xəstəliyin səbəblərini, ictimai tüfeyliləri və mikrobları gün işığına çıxardır; onların xarakterini daha bariz göstərmək üçün onları mikroskop altında böyüdür. Mübaliğə və hadisəni absurd dərəcəsində böyük və ya karikaturaya salma buradan doğur, onun realizmi hiporbolik realizmdir.

Bunun üçündür ki, bəziləri də Molla Nəsrəddin hekayələri realizmdən uzaq görünür ki, “yox belə şey ola bilməz” hökmünü verirlər. Lakin o, mikroskop altında bir tüfeylini böyüdən və bütün iyrəncliyi ilə nümayiş etdirən yazıçılardanır. O, yalnız təsvirində həcmi böyütmüşdür: mahiyyətinə isə heç bir zərər gətirməmişdir. Burada Qoqolun “Burun”unu və Dostayevskinin “Oxşar adamı”nı xatırlamaq yerinə düşür. Onların yaradıcılıq ərafəsində əks edən bu tipləri bütün qəribəliklərinə və zahiri görkəmlərinə baxmayaraq,

real həyatdan alınmış tiplərdir.

“Molla Nəsrəddin”in bu obyektivliyini və realistliyini ümumiləşdirmək, bütün o dövr yazıçılar üçün bir örnək idi. Çünki o, öz hekayələrində belə tipləri ümumiləşdirərək, onların çoxlarının bacarmadığı gülünlüklərini bariz şəkildə ortaya çıxarır.

Usta Zeynal bənnadır, o günəməzd işləməklə ailəsini dolandırır. Lakin o, fanatizm, məzhəb və mövhumat tiryəki ilə elə zəhərlənmişdir ki, öz işini, adı bənnalıq əməyini belə başqalarına və özünə mənfəətli bir hala sala bilmir. Onun fikrincə, insan heç bir şeyə qadir deyildir, hər şey Allahdan asılıdır. Kimin alınına nə yazılıb, o da olacaq. Bacarıqlı, işgüzar Akop xaricdən, təhsil almaqdan gələn oğlunu ləyaqətlə qarşılamaq üçün otağı tez təmir etdirmək istəyirsə də, iş ləng gedir. İşin təcili qurtaracağını usta Zeynal öhdəsinə götürsə də buna əməl etmir. Akop hər dəfə bənnanın yanına gələndə bənnanın ilə şagirdi söhbət edən görür. Usta Zeynal isə xozeyinə cavabında deyir: - “Heç ürəyivi sıxma, xozeyin. Allah kərimdir. Ümidini bir Allaha bağla ki, yeri-göyü yox yerdən xəlq edibdi. Ürəyivi niyə sıxırsan? Əgər Allahın iltifatı olsa, belə iş olmasın ki, on belə iş olsun, bir dəqiqədə qurtararam; Əgər olmasa dəxi mənim günahım nədir... Qurban gəc ver”. Usta Zeynalın həyata bu münasibəti, islam dininin, şəriətin təbliğ etdiyi asketizm, fəaliyyətsizlik, tərki-dünyalıq fəlsəfəsindən irəli gəlirdi.

Usta Zeynal işi yarımçıq buraxıb namaza gedir, iş görəcəyi yerdə şeyirdi Qurbanla “təqlidin kimədir?” sualı ətrafında söhbət aparır; erməniləri isə murdar hesab edir və bunda bir “sirri-ilahi” var deyir: “Qurban, bu işlər hamısı sirdir. Bunları heç başa düşmək olmaz. Bunlar hamısı Allah yanında; çünki belə fərz elə ki, ermənilərin hamısı çönüb müsəlman oldu, onda cəhənnəmi Allah kimdən ötrü xəlq edib və kimi ora göndərəcək? Bu işlərin hamısının bir səbəbi var, yoxsa ermənilər çox yaxşı bilir ki, bizim məzhəbimiz onlarınkindən yaxşıdır”.

Usta Zeynalın bütün ümidi “qıl körpüyədir”. O, o qədər “təmizdir” ki, hətta gəcin belə erməni dəstisindəki su ilə qarışdırılmasına razı deyil. “Qurban, Allah sənə lənət eləsin! Erməninin küpündə su gətirib qayırdın, dünyavü-aləmi murdar elədin. Allah sənə lənət eləsin”.

“İranda hüriyyə” hekayəsində hüriyyət payından məhrum olan qərib iranlıların aqibəti gülünc hədəfidir. Müəllif qürbətə düşmüş bu fəhlələrin İran məşrutəsindən pay almaq ümidlərinin puçluğunu, onların İrandakı hərəkata münasibətlərini (“İranda hüriyyət”) hekayəsində inandırıcı şəkildə qələmə alır. Kərbəlayı Məmmədəli hüriyyətin mənasını öz siğə arvadına belə izah edir: “Ay rəhmətliyin qızı, indi axı mən sənə nə deyim, necə sənə başa salım? İndi dünya-aləm bilir ki, İrana hüriyyət verilib. İndi küçədə uşaqlar da bilirlər ki, İrana hüriyyət verilib. Bu gün həmsərilərin hamısını qonşur çağırırdı məscidə, padşaha dua eləyirdilər ki, İrana hüriyyət verilib... Qonşur, deyillər, sabah həmsərilərin hamısını çağıracaq, hüriyyət paylayacaq. Ay can, ay can!... Sağ olsun bizim padşahımız, ay can, ay can!...”

Hüriyyəti belə anlayan, nəstəliq xətti ilə İrana kağız yazdırıb öz hüriyyət payını istəyən və savadsızlığı üzündən özgənin məktubunu səhvən öz ailəsinə göndərərək birinci arvadının qısqançlığına səbəb olan Kərbəlayı Məmmədəlinin macərası bir çox avam, qərib iranlıların macərasını yada salır. Nə olduğunu anlamadığı “hüriyyət” adı ilə ailə qovğasına məruz qalan və hətta öz otağından belə qaçmağa məcbur olan Kərbəlayı Məmmədəlinin qayını sadələvh, lakin mənalı bir tərzdə deməmişmiydi ki, “vallah gör axırda mən deyən olacaq: axı Kim eşidib ki, o taydan bura hüriyyət gələcək? O taydan bu üzə həna gələr; səbzə, badam içi gələr, tütүн, çay, tiryək... belə zadlar gələr; yoxsa, yoxsa, vallah, mən ömrümdə bir dəfə də eşitməmişəm ki, hüriyyət gələ, heç bu tərəflərdə hüriyyət alış-verişi eləyəni də mən eşitməmişəm?”.

Burada Molla Nəsrəddin bir tufənglə üç dövşən vurur və çox mənalı bir tərzdə həm “bu tayda hüriyyət alış-verişi eləyənin” olmadığını, həm “o taydan bu taya hüriyyət gəldiyinin” heç görülmədiyini, həm də İran hüriyyətinin Kərbəlayı Məmmədəli, Pərinisə kimi kasıblara əziyyət və azardan başqa heç bir şey vermədiklərini anladır. Odur ki, sonda peşman olan fəhlə “indiyə qədər biz yazıq həmsərilər çox qara gün çəkmişik, fəhləlik eləməkdən canımız çıxdı, amma görürsən, ursetdə heç fəhlə yoxdur, hamısı yazıq həmsəridir” – deyir: “Allah qoysa, bundan sonra pulumuz çox olar”, - deyə arzular, ümidlər bəsləyən həmsəri fəhlə-

lərinin vəziyyətini öz siğə arvadlarına “urus məxmərindən bir arxalıq alacaq” dərəcədə olsa yaxşılaşdırmadığına da təəssüfünü bildirir. Əlbəttə, Kərbəlayi Məmmədəlilər, Pərinisələr və mirzələr aləminin taleyi və xarakterik cizgiləri iranlı fəhlələrin ümumiləşdirilmiş obrazında verilir.

Din dövlət və feodalizmin istismarı altında öz mənliliklərini itirmiş olan Usta Zeynal, Kərbəlayi Məmmədəli və Pərinisələrlə bərabər Molla Nəsrəddin öz hekayələrində tufeyli və istismarçı sinifləri – Qurbanəli bəyləri, Vəli xanları, Əziz xanları tipik şəraitlərində göstərərək, onların da gülüncüklərini göstərir. Bu hekayələrdə xarakterik cəhət ondan ibarətdir ki, bəyləri və mülkədarları Molla Nəsrəddin ictimai həyatda heç bir mənfəəti olmayan bir sinif kimi təqdim edir, onların düşdüyü gülünc vəziyyət də buradan doğur.

“Usta Zeynal”da bu bərabərsizlik, ailə uyğunsuzluğu da kontrast yaradır. Mənfi müsbət qütblər kimi bu obrazlar bir-birini dəf edir. Belə gərgin situasiyada dini ayrışeçkilik də heç cürə onların bərabərliyini yaratmaq zorunda deyil. Usta Zeynal avam, tənbel, mömin və cahildir. Bu təzadların əsas mahiyyəti də müsəlman aləmini ifşa etməyə, dinin törətdiyi fəsadları göstərməyə yönəlmişdir.

C.Məmmədquluzadənin satirik hekayələrinin hər birində orijinal bir deyim, görünüş var. Bir müsbət xüsusiyyəti də bir neçə sadə cizgi və real kənd lövhələrinin təsvirindəki ustalığıdır. “Qurbanəli bəy” hekayəsi nəsrimizin şedevrlərindən sayılmalıdır. Bir çox özünəməxsusluqları ilə yanaşı bu hekayədə peyzajlardan istifadə də var: “Ağacın başından kəndin ətrafı əl içi kimi görünürdü. Bir tərəfdə düzülmüşdülər, “Sapıç” dağları, dağların ətəyində “Sapıç” kəndi aşkar görünürdü. Kəndin aşağısında “Əhməd xan gölü” ağırdı. Gölün yanında Hacı Heydərin dəyirmanı və meşəsi daha da açıq görsənirdi. Dəyirməndən “Qapazlı” kəndinə kimi düzülmüşdür taxta-taxta yaşıl zəmilər, yoncalıqlar və qara şum yerləri, sürürlər...”. Əziz Mirəhmədovun fikrincə, “Qurbanəli bəy”də satirik gülüş ruhən daha kəsərli, sosial cəhətdən daha dərinidir”. Bu gülüş kəsərli olsa da acı, ikrahədici gülüşdür. “Usta Zeynal”da, “Rus qızı”nda olduğu kimi, bu heka-

yədə də digər xalqlardan olan obrazları səciyyələndrərək səxavət əlini əsirgəmir. Bu fikrə xalq yazıçısı, akademik M.İbrahimovun münasibəti belə olmuşdur: “Onun qeyri millətdən olan qəhrəmanları yüksək mənəvi sifətlərə malikdir. İşgüzarlıq, sözündə möhkəmlilik, səliqə, elm və mədəniyyətə qızgın meyil, sülhpərvərlik, başqalarının adət və ənənələrinə hörmət və ehtiram, sadəlik, açıqürəklik, yüksək əxlaq bu qəhrəmanların gözəl sifətləridir”.

Azərbaycan bəylərinin ümumiləşdirilmiş, tipik surəti olan Qurbanəli bəy özündən yuxarıların qarşısında nə qədər qorxaq, yaltaqdırsa, aşağıların – qara camaatın yanında özünü zalım, xudpəsənd bir şəxs kimi aparır. Pristavın arvadının ad günündə daha çox, gülüş hədəfinə çevrilir: “... nə qədər ki, Mixail Pavloviç bizim mahalda deyildi, bizim kəndlilər də bədbəxt idilər, mən də bədbəxt idim”. Diqqətlə nəzər yetirdikdə görmək çətin deyil ki, hadisələrin vüsətinə görə “Poçt qutusu” və “Usta Zeynal”dan xeyli fərqlənən “Qurbanəli bəy”də süjet daha geniş epik planda açılır. Ədibin həyat müşahidəsi və təhlil məharəti o qədər güclüdür ki, pristavın, qlavanın, naçalnikin, onların xanımlarının, yoxsul kəndlilərin təqdimi oxucunu gah güldürür, gah düşündürür. Onun naçalnikin itinə “malades sabak” deyə müraciətində Azərbaycan gerçəkliyinin sosial-iqtisadi təzadları göstərilir, iztirab və məhrumiyyət içində yaşayan xalqın fərəhsiz həyatı da önə gətirilir.

“Qurbanəli bəy” hekayəsində yazıçının bir məqsədi də onun xarakterik xüsusiyyətlərini açmaq, eybəcər, xəstə, həris mənəviyyatını səciyyələndirmək üçün nəsrimizdə diqqəti çəkən bir mülkədar tipi yaratmaq olmuşdur. Düşündürücü gülüş məhz buradan gəlir. “... Bir də iş ondadır ki, bütün böyük satiriklər kimi, yaradıcılığı boyu yalnız düşündürücü gülüş, təfəkkürə qida və cila verən gülüş tərəfdarı olduğuna görə, Azərbaycan Molla Nəsrəddini öz oxucusunun varlığa ayıq baxması, cəmiyyət və təbiət hadisələrinə ağıl və zəka ilə yanaşması, bir sözlə mənəvi cəhətdən inkişaf edib yüksəlməsi məsələsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Buna görə ki, o, yeri gəldikcə təkidlə oxucuya dünyanı üzdən seyr etməyib, hadisələrin dərinliyinə varmağı, cəmiyyət və təbiətə dair həqiqətləri layiqincə dərk etməyi məsləhət görürdü: “Ey mənim hörmətli oxucularım! – mən bu sözləri ondan ötrü yazmıram ki, siz

oxuyandan sonra məcmuəni qoyasınız kənara və bu sözləri yaddan çıxarasınız. Mən bu sözləri yazıram ki, siz oxuyub fikrə gedəsiniz. Mən bu sözləri yazıram ki, “fikir edəsiniz, yazmıram ki, fikir etməyəsiniz...”

XX əsrin əvvəllərində həm ideyası, həm süjet, kompozisiyası ilə ən çox diqqəti cəlb edən portret hekayələrindən biri “Qurbanəli bəy”dir. Portret hekayələrində yazıçı ən çox xarakter və tip yaratmağa fikir verir. Bütün əhvalat bir obraz ətrafında ümumiləşir, başqaları isə onu qüvvətləndirmək üçün köməkçi rol oynayır. Portret hekayələrində müəllif əsas obrazın həm xarici görünüşünü, həm də onun fikir və düşüncəsini, arzu və əməlləri, hərəkət və davranışlarını həmahəng şəkildə qələmə alır. Odur ki, belə hekayələr bəzən həmin obrazın adı ilə tanınır. Çünki buradan yazıçının məqsədi, çox vaxt təkcə hekayənin ideya və qayəsi ilə, süjetlə, komik vəziyyətlə yox, həm də portret dərəcəsinə qaldırılan tipik obrazla, komik xarakterlə müəyyənləşir.

Təqdirəedici haldır ki, XX əsrin əvvəllərində yaranan portret hekayələri ictimai xarakterdə idi ki, bu, tənqidi realizmin nəsrində hakim ədəbi metoda çevrildiyini bir daha sübut edirdi. Səciyyəvi portret hekayələrinin meydana çıxması nəsrin janr və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin rəngarəngliyi baxımından da müsbət hadisə idi. Həm də portret səviyyəsinə qaldırılan əsl bədii obraz, tip dünya haqqında təsəvvürləri genişləndirir, oxucuya o dövrün ictimai ziddiyyət və münasibətlərini dərk etməyə imkan verir, onların mahiyyətini, daxili məzmununu açır. Belə ki, yeni tip və xarakter yeni süjet isə öz növbəsində xarakterlə müəyyənləşir. Belə ki, portret hekayələrində süjet və kompozisiya, obraz və tiplər sintez şəklində özünü göstərir. Bu cür hekayələrin bir səciyyəvi cəhəti də buradakı kamil portretin maraqlı süjetlə vəhdətdə verilməsidir. Başqa portret hekayələrində əsərin ideyası xarakterlə, burada isə süjet vasitəsilə ifadə olunur. Lakin portret dərəcəsinə qaldırılan xarakter o qədər güclüdür ki, qayə və ideyanın tam açılmasında süjetlə eyni dərəcədə iştirak edir, daha doğrusu bir-birini tamamlayır. Burada Qurbanəli bəydən başqa bütün surətlər ikinci dərəcəli olub, yalnız onun hərəkət və davranışlarının, görüş və əqidəsinin açılmasına yönəlir.

Azərbaycan satira ustalarının süjet və tip yaratma metodları

Böyük mütəfəkkir sənətkar M.F.Axundov Azərbaycanda feodal münasibətlərinin hələ çox qüvvətli olduğu bir dövrdə ədəbiyyatda yeni tipli satiranın əsasını qoymuşdur. C.Məmmədquluzadə, Ə.B.Haqverdiyev və Y.V.Çəmənzəminli bu ənənəni davam və inkişaf etdirmişlər. XX əsrin 20-ci illərində kapitalizmin sosializm ilə əvəzlənməsi, təbii ki, C.Məmmədquluzadə kimi tənqidi realizmin görkəmli nümayəndəsinə daha çox təsir göstərməliydi. Yeni dövrə keçiddən sonra ədibin onillik yaradıcılığı qalırdı. Yazıcının XX əsrin əvvəllərindəki ədəbi fəaliyyəti onun bütün əvvəlki yaradıcığının tarixi bir davamı olmaqla bərabər, inqilab və yeni quruluşun müəyyən cəhətlərini də əks etdirmişdir.

Bu onillik “Molla Nəsrəddin” ədəbi cərəyanı və C.Məmməd-quluzadə yaradıcılığı üçün bütün digər dövrlərdəkindən daha yüksək, daha mürəkkəb tələblər və vəzifələr zamanı olmuşdur. Bu illərdə ayrıca bir Molla Nəsrəddin cərəyanından danışmaq mümkün idi, çünki 1922-ci ildən etibarən “Molla Nəsrəddin” jurnalı yenidən çıxmağa başlayaraq, öz köhnə qüvvələrini ətrafında toplamağa çalışsa da, bolşeviklər əslində onu öz təsiri altına salmışdılar. Jurnalın çapı və yayımı baş tutsa da, çərçivələnirdi və ədəbi bir cərəyan səviyyəsindən enirdi. Çünki nə köhnə qüvvələr öz köhnə fəallıqlarını mühafizə edir, nə də yenilər “Molla Nəsrəddin” cərəyanının çərçivəsinə sığa bilirdilər. Ədəbi mühit tamamilə başqa, yeni istiqamətə yönəlmişdi.

Lakin obyektiv real varlıq və münasibətin digər bir cəhəti də vardır ki, qalib gələnləri yeni mübarizələrə hazırlamaq vacib idi. Bu cəhətləri müəyyən dərəcə jurnalında, publisistikasında əks etdirmiş C.Məmmədquluzadə bədii əsərlərində deyilənləri o dərəcədə göstərə bilməmişdir. Bu, onun realizminin mahiyyəti, yaradıcılığının özünəməxsusluğu ilə bağlı idi. Sovet dövründə tənqidi realizmin imkanları məhdudlaşmışdı. Bu realizm və satira “Həyat necədir və necə olmalıdır” sualına cavab verirdi, “İnkar və rədd olunan həyatı hansı həyatla əvəz etmək” sualına isə cavab verə

bilmirdi, bilməzdi də. Biz bu cəhətləri həmin realizmin bir günahı kimi deyil, bəlkə obyektiv bir xüsusiyyəti kimi görürük. Molla Nəsrəddindən müsbət obraz və tiplər, mübariz insan və qəhrəmanlar tələb edisə idi, o, bu tələbə istehzadan başqa bir cavab verməzdi, çünki onun vəzifəsi rədd və inkar olunmalı həyat və varlığı dəyişdirməyə çağırış idi və o, bu vəzifəni 1920-ci ilə qədər ləyaqətlə yerinə yetirdi. O, digərləri kimi burjuaziyaya mənsub yalançı qəhrəmanlar yaratmayaraq, öz ideallarını mövcud “həqiqətə qarşı” mübarizə ilə müəyyənləşdirmişdi.

Şura dövründə C.Məmmədquluzadə əvvəlki şəkildə yaradıcılığını davam etdirmək istəsə də, ona imkan verilmirdi. Realizm və satira artıq şura dövrü ədəbiyyatı üçün münasib sayılmırdı. İndi kiçik tənqid və təbliğə, yeni quruluşun tərifinə çox şərait yaradılırdı. Realizmin illərdən bəri qaldırdığı taleyüklü problemlər arxa plana keçmişdi. Quruluşun öz problemləri, öz ideologiyası vardı. Bunların həlli üçün isə, ümumiyyətlə, tənqidi realizmin, xüsusilə Molla Nəsrəddin realizminin metodları kafi deyildi, ən əsas uyğunsuzluq və ziddiyyət də bundan doğurdu.

Doğrudur, Molla Nəsrəddin bu məhdudiyyətdən qurtulmağa can atırdı. Bir sıra hekayələri (“Bəlkə də qaytardılar”) və tamamlanmamış qalan komediyaları onun bu cəhdini ifadə edir. O, bu əsərlərində şura həyatını təsvir etməyə, hətta kommunist tipi verməyə belə çalışırdı. Lakin hekayə və dramlarında buna nail ola bilmirdi. Onun bu zamankı ən irihəcmli bədii əsəri də (“Dəli yığıncağı”) köhnə həyata aid idi. Yuxarıda qeyd olunan əsas uyğunsuzluq burada da özünü göstərir və Molla Nəsrəddin qarşısındakı maneələri, məhdudiyyətləri ortadan qaldırmağa çalışsa da, bunu bacarmırdı.

Eyni cəhəti biz onun mövzularında da görürük. Ədibin yaradıcılıq təcrübəsi göstərir ki, mövzuları ilə gülüş və satiranı bir-birindən ayırmaq olmaz. Çünki hər zaman onun gülüşü götürdüyü mövzulardan və tiplərin gülünlüklərindən doğmuşdur. Sovet dövründə elə bil ki, o, hekayə və komediyalarında müəyyən mövzu, gülüş və yumor böhranı keçirir. “Nədən yazmalı və nəyə gülməli” sualına çox zaman bədii cavab verə bilmir. “Atlar dayandı” kimi hekayəsi nə etmək istədiyi, nəyə güldüyü anlaşılmır. Yaxud, vaxtilə

yazdığı mətləblərdən əl çəkə bilmirdi, həmin məsələlərdən adət etdiyi üsulla danışır və gülürdü.

Beləliklə, onun gülüşü şura dövründə öz kəskinliyini müəyyən dərəcədə itirmişdi. Nəticədə ədibin üslubunun janr xüsusiyyətləri əvvəlki vəziyyətə nisbətən müəyyən dəyişikliklər əmələ gətirmişdi. 1905-1920-ci illər arası C.Məmmədquluzadə istər publisistika, istər hekayə və dramaturgiya sahəsində geniş fəaliyyət göstərmişdi. Ancaq yazıçı həmin sahələrdə əvvəlki fəallığı görə bilmirdi. Bütün bunlar görkəmli satira ustasının üslubunda müəyyən dəyişikliklər əmələ gətirsə də dövrün uyğunsuzluğunu da göstərirdi. Tənqidçi N.Babayev (Şəmsizadə) yazır: “Məmmədquluzadə həyat həqiqətlərini yaradıcılıqda ilkin obyektiv əsas hesab edirdi. Həqiqətpərəstlik onun öz sənəti üçün də yenilməz estetik norma idi. C.Məmmədquluzadənin məhz bu xüsusiyyətlər sayəsində “ədəbi dövrün başçısı” (Y.V.Çəmənzəminli) səviyyəsinə yüksələ bilməsi mühafizəkar ədəbiyyata qarşı mübarizədə realizmin ədəbi-tarixi qələbəsi idi”.

Janrın tələblərinə uyğun olaraq yazıçılar əsərlərində süni lakonizmə yol vermirdilər. Yəni janrın hüdudları süni surətdə kiçilməmişdi. Əgər belə etsəydilər, bədii təsvirin tələbləri pozula bilərdi. Yığcamlıq C.Məmmədquluzadə, Ə.B.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənzəminli A.Şaiq, B.Talıblı, T.Şahbazi, Ü.Hacıbəyov, S.Hüseyn və başqa sənətkarların yaradıcılığına xas olan xüsusiyyətlər olmaqla, sanki zamanın da tələbi idi. Akademik Bəkir Nəbiyev: “Miniatür povest üçün mövzu və həyat materialı seçmək, təsvir olunan hadisələrin hüdudlarını müəyyən etmək mühüm yaradıcılıq məsələsidir”, deyəndə haqlıdır. Çünki bu əsərlər daha az müddətdə, həyatın ağır məqamlarına toxunmaqla və ya geriliyi ifşa etməklə sürətlə yayılır və oxunurdu. Bu tipli əsərlər həyat hadisələrinə vaxtında, cəsarətlə müdaxilə edir, müasir mövzulara (o dövr üçün) qətiyyətlə girişir, uzunçuluq, sözçülük və təsvir xatirinə təsvirçilikdən çəkinirdilər. C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığının məgzini təşkil edən prinsiplərdən biri əsərlərində süjet qurma ustalığı idi. Bu ustalıq Mirzə Cəlil yaradıcılığında əsas məziyyətlərdəndir. Satirik əsərin süjetinə mövzu ilə bağlı maraqlı bir əhvalat, hadisə daxil edilir. Burada bir və ya bir neçə obraz və ya tip

iştirak edir. Satirik nəsr əsərlərində süjetin qurulması M.Cəlil yaradıcılığında məqsədəuyğun və düşünülmüş bir hadisədir. O çalışdı ki, həyatın elə səciyyəvi səhnəsini canlandırsın ki, həm ibrətamiz, həm də tipik və ümumiləşdirilmiş olsun. Məsələn, C.Məmmədquluzadə və yaxın həmkarları vərdiş olunmuş bəzi adət-ənənələrin, inamların, davranış normalarının qarşılaşmasındakı komikliyi məharətlə qələmə alırdılar. Professor Mir Cəlal yazırdı: “Onun hekayələrində keçmiş Azərbaycan məişətindən verilən lövhə və səhnələr, inandırıcılığı, təbiiliyi ilə oxucunu valeh edir”. “Zeynal bəy”, “Polis paltosu”, “Usta Zeynal”, “Qurbanəli bəy”, “Quzu” (C.Məmmədquluzadə), “Bomba”, “Qıraət” (Ə.B.Haqverdiyev), “Göbələk” (A.Şaiq) vəs. satirik hekayələrdə ədiblər böyükü kiçikli çoxlu əhvalatları cazibəli süjet vasitəsilə oxucuya çatdırıblar. Müəlliflər süjetin maraqlı və təsirli çıxması üçün həyat həqiqətlərini yaxşı öyrənir, tipik hadisələri seçib mənalandırır, ümumiləşdirdilər. Satirik hekayələrin süjet xətlərinə gəlincə, onlar çox sadədir. Hər hekayədə, əsasən, bir konkret məsələdən bəhs olunub qabaqcadan düşünülmüş fikir aşılır. Süjetin necə başlanıb, necə davam etdirilməsi kimi, necə bitməsi də qabaqcadan düşünülür və çox maraqlı kompozisiya ilə ümumiləşir.

Süjet və mövzu rəngarəngliyi C.Məmmədquluzadə, Ə.B.Haqverdiyev, A.Şaiq, Y.Vəzir, S.Hüseyn və Ü.Hacıbəyovun həyatı çox yaxşı bildiklərini göstərən başlıca əlamətlərdəndir. Onların əsərlərinin mövzu dairəsi nə qədər geniş olsa da, süjet və ideya istiqamətində bir vəhdət nəzərə çarpır. Köhnə dünyanın əvəzinə insanlar arasındakı münasibətlərin ülviliyinə əsaslanan yeni və gözəl bir dünya qurmaq qayəsi onlarca süjeti birləşdirir, onları vahid, möhkəm, monolit süjetin qollarına çevirir. Bu müəlliflərin satirik əsərlərinin poetik prinsiplərinə görə süjet xətti sadədir. Satirik hekayələrdə bədii müqəddimə, düynün bağlanıb açılması, kulminasiya nöqtəsinə çatdırılması, nəhayət, nəticədə məqsədin ifadəsi də yığcamdır. “Poçt qutusu”nda kəndlinin ağasına “sədaqəti”, “Mərsiyəxan”da mərsiyəxanın evlənmək xəyalına düşməsi, “Cənnətin qəbz”ndə köhnəpərəstin “cənnətin qəbzini” almaq üçün var-yoxundan keçməsi və s. kimi çox sadə və həyatı hadisələr bu və ya digər əsərin süjet xəttini təşkil edir.

Süjet qurma prinsipindən danışarkən mövzu və tip seçmə metodu da onların yaradıcılığında zəruri olduğu qədər vacib bir məsələ kimi diqqətdən kənarda qalmır. Mövzu seçmək yazıçının üslubu, ideyası və məharətindən asılıdır.

İstər uzaq keçmişlərdə, istərsə də XIX və XX əsrlərdə yazıb-yaradan sənətkarlarımız yaşadıkları dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə heç vaxt biganə qala bilməzdilər. Yaşadıkları zamanın yaramazlıqlarını və eybəcərliklərini ifşa etmək onların mənəvi borcu idi. M.F.Axundov, N.B.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, Ə.B.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənşəminli, N.Nərimanov, S.Hüseyn, A.Şaiq və b. sənətkarların yaradıcılığına diqqət yetirdikdə onların köhnə dünyaya etiraz, azadlıq düşüncələri, cəhəlat, nimsə ailə-məişət məsələləri, mövhumat, nadanlıq və s. kimi ictimai problemlərə üstünlük verdiklərini görmək olar.

Mövzu seçib işləməkdə çətinlik çəkməyən C.Məmmədquluzadə tip yaratmaqda da usta olmuşdur. Yaşadığı cəmiyyətdə mövzusu bol olan ədibin tipləri də çox rəngarəng idi. Portretin daha canlı və təsirli çıxması üçün tipin əhvali-ruhiyyəsi daxili həyəcanları da təsvir edilməlidir. Ürək çırpıntısı, qorxu, sevinc, təlaş və s. təsviri satirik nəsr əsərlərinin tiplərini daha canlı, fikri daha təsirli edir. C.Məmmədquluzadənin bu sahədəki istedadı haqqında qədərincə yazılıb və yazılacaqdır. C.Məmmədquluzadə fərdi xarakter xüsusiyyətləri, ictimai mənşələri, eləcə də dünyagörüşləriylə bir-birindən seçilən tiplər yaratmışdır. (Novruzəli, Xudayar, Qurbanəli bəy, Məşədi Qulamhüseyn və b.). Tip yaratmaq prinsipinə gəlinə, yazıçı əsərlərin ideya istiqaməti və şəxsi ictimai arzuları ilə əlaqədar olaraq, müsbət və ya mənfi tip seçir, onun fərdi və ümumi cizgisini müəyyənləşdirirdi. Xudayar bəy də, Qurbanəli bəy də nadan və xalqının heysiyyətini alçaldan adamlardır. Xudayar bəy xarici görkəmi, Qurbanəli bəy hərəkəti ilə təqdim olunur, lakin yazıçı çox dinamik, hətta fəal bir şəkildə mənfi qəhrəmanlarının sanki qəlbinə girir, onları danışdırır, hirsəndirir, acıqlandırır (axı atalar deyib ki, hirsli başda ağıl olmaz), açıq deməsə də yaramaz, nadan olmaları haqqında fikir formalaşdırırdı. Müasirlik, aktualıq, həyatilik C.Məmmədquluzadə nəsrində o qədər qüvvətlidir ki, dövrün ən mühüm hadisələri onun yaradıcılığında da ən incə ştrixinə qədər öz

inikasını tapmışdır. O, güclü müşahidə qabiliyyətinə malik fenomen yazıçısı idi. Müasirlik prinsipi yazıçının nəsrində və publisistikasında özünü paralel göstərirdi. Bu dövrdə bədii publisistikanın gücləndiyi nəzərə çarpır. Müasirlik prinsipi ədibin satirik nəsrinə burjua-mülkədar cəmiyyətinə xas olan tipik hadisələrin, obrazların təsvirini, mövzu rəngarəngliyini və üslub müxtəlifliyini gətirmişdir. Sözügedən məsələlərə ədəbiyyatımızın sonrakı inkişaf mərhələlərində də sənətkarlarımız (S.Rəhman, Mir Cəlal) yaradıcılıqla yanaşmışlar.

Ədibin nəsrində detal

“XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkül tapıb inkişaf etməsində şair, nasir və dramaturq kimi Abdulla Şaiqin böyük əməyi var. Abdulla Şaiq Azərbaycanın elmi və ədəbi mühitində sanballı ədəbiyyatşünas və gözəl bədii tərcümə ustası kimi də yaxşı tanınır”. Bu cümlələr Abdulla Şaiqin 120 illik yubleyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 fevral 2001-ci il tarixli sərəncamından götürülmüşdür. XX əsr ədəbi-ictimai fikir tariximizdə “Araz”, “Dursun”, “Əsrimizin qəhrəmanları”, “Xasay”, “İki müztərib, yaxud əzab və vicdan” povest və romanlarının müəllifi kimi tanınan nasirin yaradıcılığının poetika baxımından öyrənilməsi bu gün olduqca zəruridir.

A.Şaiqin sənətinin özünəməxsusluğu, poeziya və nəsrinin bədii-sənətkarlıq xüsusiyyətləri nisbətən az öyrənilmiş və istənilən səviyyədə araşdırılmamışdır. A.Şaiq sənətə və sənətkara yüksək qiymət verirdi. Klassiklərimizə, Avropa və Şərq ədəbiyyatına dərinlən bələd olan A.Şaiq sözsüz ki, ədəbiyyat tarixinin bütün detallarına qədər məlumatı vardır. “A.Şaiq sənət əsərini əsl sənətkar duyumu ilə dərk edirdi... Sənət əsərini həyatın qanunları ilə qiymətləndirmirdi, onun meyarı əsərin öz bədii-estetik qanun və prinsipləri idi”- deyən tənqidçi Arif Əmrahoğlu, bizcə mülahizələrində haqlıydı (A.Əmrahoğlu, “Epik sözün poetik gücü”, Bakı, “Elm” 2000, səh.180) .

Lakin Abdulla Şaiqin ədəbi yaradıcılığına qarşı bütün dövrlərdə

ədəbi tənqid də, yazıçının müasirləri də bu və ya digər mənada ədalətsiz mövqedə olmuşlar. Bütün bunlar da onun yaradıcılığında tərəddüdlərə səbəb olmuşdur. Müəllimlər müəllimi, ipək xislətli Abdulla Şaiq çox mənalı təsirlərə cavabı yuxarıda dediyimiz kimi, tərəddüdlər, yaxud əsərlərinə “əl gəzdirməklə” nəticələnib. Söhbət ondan getmir ki, ədibin bədii irsi daim sosial, ictimai-siyasi problemlər kontekstində araşdırılmışdır. Həmin dövrə mənsubların əksəriyyətinin irsi belə təhlillərə məruz qalmışdır. Bizcə, əsas narahatçılıq doğuran amillərdən biri onun həyatının və ədəbi irsinin birtərəfli öyrənilməsidir. Uzun illər A.Şaiqdən uşaq yazıçısı, müəllim kimi daha çox bəhs olunmuş, nəticədə nasirliyi və şairiliyi arxa planda qalmışdır. Bu mülahizələrimizlə yazıçının uşaq yaradıcılığına kölgə salmaq fikrindən uzağıq. Elçin yazır ki, “Azərbaycan uşaq nəsrinin C.Məmmədquluzadədən, A.Şaiqdən, S.S.Axundovdan gələn gözəl ənənələri var və bu gün bu ənənələr nə üçün öz təbii davamını və inkişafını tapmır? Ədəbi tənqid susur...” lakin etiraf etməmək sadəlövlük olardı ki, unudulmaz ədibin obyektiv qiymətini verənlərdən, müasirləri ilə birgə yaradıcılıq aspektində eyni prosesin iştirakçısı, yaradıcısı kimi götürənlərdən biri də tənqidçi-ədəbiyyatşünas Məmməd Cəfər olmuşdur: o, romantizm-realist metodlarının qarşılıqlı əlaqələrinin inkişaf meyillərini professionalıqla təhlil etmişdir. Onun yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslıq elmimizin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bütün bunların arasında Əziz Mirəhmədov, Yaqub İsmayılov və Əflatun Saraclının Abdulla Şaiqə həsr olunmuş monoqrafiyaları öz elmi dəyəri və ədibin nəsr yaradıcılığının bəzi məsələlərinin işıqlandırılması baxımından əhəmiyyətliyə. Həmin alimlər Şaiqin həyat və yaradıcılığını tədqiq etdiklərindən, ədibin nəsrini tam əhatə edə bilməmiş, ondan məqsədəuyğun şəkildə söhbət açmamışlar. Ə.Mirəhmədov və Y.İsmayılov Şaiqin nəsrinə ən çox ədəbiyyat tarixi səpkisindən, ictimai-siyasi, sosial tələb və meyarlar baxımından yanaşmışlar. Ə.Saraclı isə Şaiqi “Görkəmli adamların həyatı” seriyasından tədqiq etmişdir. Bununla belə, hər üç alimin kitabında ədibin nəsr haqqında qiymətli fikirlərlə qarşılaşırıq. Şaiqin nəsr əsərlərinin qaynaqları, prototipləri, gerçəkliklə əlaqəsinin təhlili baxımından Əflatun Saraclının, variantların mü-

qayisəli təhlili isə ilk dəfə Yaqut İsmayılovun monoqrafiyasında öz şərhini tapmışdır. Unutmaq olmaz ki, bədii əsər sənətkarın nə deməsinin və necə deməsinin qarşılıqlı əlaqəsi və vəhdətindən yaranır. Həqiqi sənətkar öz əsərlərində təkcə mühim problemlər qaldırmaqla kifayətlənmir, həm də bu problemləri yüksək sənətkarlıqla oxucuya çatdırmağa can atır.

Əlbəttə kiçik bir yazıda A.Şaiq yaradıcılığının, xüsusilə onun hekayə, povest və romanlarının sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında ətraflı söz açmaq çətindir. Odur ki, A.Şaiqin nəsr əsərlərində əsas poetik vasitələrindən biri olan bədii detal haqqında söz açacağıq.

Vaxtilə görkəmli fransız yazıçısı Qustav Flober yazırdı: “Romançının öz əsərlərində təsvir etdiyi hadisələrə münasibətini bildirməyə haqqı yoxdur. O yaratmalıdır”. Bədii yaradıcılıq prosesində sənətkarın öz əsərindəki obrazlar haqqında danışması, onlara birbaşa münasibətini bildirməsi istər-istəməz əsərin bədiilik meyaraına xələl gətirir.

Məlumdur ki, bədii detal təfərrüatla yanaşı işlənir, bunların biri digərini tamamlayır və dolğunlaşdırır. O da məlumdur ki, detalla təfərrüat arasında fərqlər, seçilən cəhətlər arasında fərqlər, seçilən cəhətlər də vardır: təfərrüat çoxluğu, detal isə konkretliyə meyillidir. Detal bədii əsərdə, hadisələrin gedişində, xarakterlərin açılmasında, müəllif niyyətinin bütün dolğunluğu ilə qavranılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi ilə təfərrüatdan fərqlənir. Başqa olur, amma bütün təfərrüat detala çevrilir.

“Araz” romanına müraciət edərək dövlətin çoxluğundan harınlaşmış Varis mənasız ömür sürür, gününü eyş-ışrətdə, kefdə keçirir. Pul onun gözlərini qamaşdırır, beynini dumanlandırır, nəhayət, bu gənc əxlaqsızlığa qurşanır. Bir gün Varis pozğun, özünü satmaqla dolanan bir küçə qızının və fırıldaqçı qəhbənin tələsinə düşür. Qız şirin dilini işə salır, “üzü beşyüzlükdən olan yorğan” gətirərsə, onu sevəcəyinə and içəcəyini bildirir. Səhəri, qız həyəcan içində Varisi gözləyir və elə bu vaxt “otağın bir bucağında hörümçək toruna düşmüş milçəyin vızılıtsını” eşidir və “tələyə düşmüş milçəyin özünü qutarmaq üçün çalışıb çabalamasını onun başı üstə duran hörümçəyin incə tellərlə tez-tez onun əl-əyağını möhkəm bağladığını seyr edir...”.

Həmin epizod belə bir sonluqla bitir : “Sönük, sarımtırak lampa işığında inləyən otağın sükutunu yalnız beşyüzlüklərin xışıltısı və bucaqda ölümlə pəncələşən milçəyin vızıltısı pozurdu...”. Ehtiras düşgünü Varislə tora düşmüş milçək arasındakı oxşarlıq təsadüfi xarakter daşımır. Ölümlə pəncələşən milçək tordan canını qutara bilmədiyi kimi, Varis də azadlığın, düşkünlüyün torundan xilas ola bilmir. Varisin taleyinin əsərin sonunda necə qurtaracağı həmin epizoddan aydın görünür. Bu, əsərin bədii siqlətini artıran maraqlı bir poetik detalıdır.

Yazıçı “Araz” romanında kasıb kənd evlərində birinin təsvirini verir. “Adam boyunda alçaq, divarları palcıqla suvaqlanmış bu ev hər kəsin xəyalından uzaqlara, dumanlı keçmişlərə aparır, zehində bir-birini izləyən fikir onu köhnə bir aləmə atırdı. Bu alçaq evin şərq tərəfindən hasara nisbətən uca qapısından girən adamı, hər şeydən əvvəl, həyətin ortasında balta zərbələri ilə yaralanmış qoca və çılpaq bir əncir ağacı qarşılayır. Bir qədər irəlidə, hisli-paslı iki kiçik pəncərə arasında alçaq, rəngsiz bir qapı vardır. Bir pilləkən endikdən sonra bu qapı iki kiçik, alçaq və rütubətli otağa açılır. Otaqların bütün əşyası divarda asılmış saz, çaxmaqlı tütəng və köhnə xəncərdən ibarət idi”.

Nəzərdən keçirdiyimiz nümunələrin müqayisəsi göstərir ki, yazıçı detaldan da, təffərrüatdan da bacarıqla istifadə etmiş, hər iki poetik vasitəni yerli-yerində işlətməmişdir. Tor-hörümçək detalı bütövlükdə ümumilləşdirmə əhəmiyyəti kəsb edirsə, nəzərə çarpdığımız təffərrüat bir nəfərin həyatı, sosial vəziyyəti haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Abdulla Şaiq Arazın kasıblığına öz münasibətini bildirmir, onun evini, evində olan müxtəlif əşyaları təffərrüatı ilə təsvir etməklə ağır həyat şəraitini göstərir. Nümunə gətirdiyimiz epizod əsərin əvvəllərindəndir. Oxucu hələ nə hadisələrə, nə də əsərdəki surətlərlə tanışdı. Ədib xarakterik təffərrüatdan istifadə etməklə bir tərəfdən onun acınacaqlı, kasıb dolanacağını təsvir edir, digər tərəfdən də obrazın bir sıra insani keyfiyyətlərinə işarə vurur. Arazın evində saz da var, çaxmaqlı tütənglə yanaşı köhnə bir xəncər də. Folklor nümunələrində bəllidir ki, yırtıcı, qaniçən cəlladın, ümumiyyətlə, mənfi surətin əlində heç vaxt saz olmayıb və olmaz.

Torpağa, xalqa bağlılıq əlaməti kimi saz Arazın saflığına, səmimiyyətinə, mehribanlığına, sadəliyinə dəlalət edir. Tüfəng və xəncər isə onun igidlik, mərdlik, cəsarət, namus və qorxmazlıq nişanəsidir.

Yazıçı bütün bunları başqa sənətkarın əsərlərində səhifələr həsr edəcəyi təfərrüatı bir neçə cümlədə ifadə etmişdir. Təfərrüatı uzunçuluq əlaməti sayan A.P.Çexov deyirdi ki, pyesin əvvəlində divardan tüfəng asılıbsa, sonuncu pərdədə tüfəng açılmalıdır, əks təqdirdə, onu divardan asmaq lazım deyildir. “Araz” romanındakı tor-hörümçək detalı bu baxımdan çox yerində işləmişdir.

Abdulla Şaiq nəsrində “detalın mənası və gücü ondadır ki, sonsuz xırdalıqlar bütövdə ifadə olunur” (E.Dobin). “Məktub yetişmədi” hekayəsində adi bir ünsiyyət vasitəsi kimi məktub mühüm bədii-estetik yükü olan zəruri detala çevrilir: adilikdən çıxır, simvolik məna kəsb etməklə hekayənin bədii sistemində mühüm rol oynayır.

Məktub Qurbanın ailə, uşaq doğma yurd həsrəti ilə yanan təmiz, saf ürəyinin harayıdır. Məktub vasitəsi ilə biz həm Qurbanın özünün xarakteri, mənəvi əxlaqi dünyası, həm onun ailəsi, həyat tərz-i, ömür-günü ilə yaxından tanış oluruq. Məktubun ünvanına çatmaması bir ailənin çörək ağacından, sevincindən, kömək və dayaqdan məhrum olması deməkdir. Yazıçı belə faciəli məqamlara toxunanda da təkmini və sakitliyini saxlayır. Sanki bu hadisə sənətkarın hissinə, duyğusuna toxunur, elə bil o biganədir, la-qeyddir. Əslində isə belə deyil. Qurbanın acınacaqlı taleyi haqqında vay-şivən qopartmaq əvəzinə xarakterik detalları danışmaqla yazıçı obrazın faciəsi haqqında əyani təsəvvür yaradır.

Abdulla Şaiq nəsrində detal iki istiqamətdə nəzərə çarpır: birincisi, yazıçı detaldan əsərin ideya və məzmunun dolğunluqla, incəliyinə qədər qavranılmasında və açılmasında istifadə edir, ikincisi, detal psixoloji məna daşıyır.

Yazıcının sovet dövründə yazdığı bir sıra əsərlərdə də detallardan sənətkarlıqla istifadə olunub. Xatırlayaraq ki, onda çox bədii əsərlər vulqarsosiolizm təsiri altında yaranırdı, sənətkarlıq məsələləri stereotip düşüncə və mənalandırmaya, ideya və məzmunu qurban veriliirdi. Məsələn “Xasay” povestində Kamil müəllim obrazında bunu aşkar görə bilərik. Halbuki, Rəcəb kimi

mənfi tiplərin təsvirində yazıçı bədiiliyə daha çox meyil göstərməsi, surətin həyat tərzinə, dünyagörüşünə uyğun gələn səciyyəvi detallardan istifadə etməklə canlı və inandırıcı həyat lövhələri yaratmışdır. Vaxtilə Balzak romanlarının birinin ön sözündə yazırdı ki, müəllif əmindir - gələcəkdə ancaq detallar epik ləyaqətə çevriləcək.

A.Şaiqin sənətkarlıq məharəti psixoloji detallardan istifadə etməkdə daha qabarıq nəzərə çarpır. Tənqidçi K.Vəliyev “Sözün sehri” kitabında yazır: “İnsan ovqatının dialektikasını vermək detal sənətkarlığı istəyir. İnsan ruhunun dəyişmələri böyük təsirə sığmır. Ovqatın elə məqamları var ki, onda təfəsilat köməyə gəlmir ki, yazıçı öz istedadının gücü səviyyəsində detallar verir, bu detallar və həmin detalların proyeksiyaları üzrə vəziyyəti, psixologiyanı aşkarlayır”. İnsanın mənəvi dünyasının bütün zənginliklərini, mürəkkəbliyini, bəzən açıq büruzə vermədiyi psixoloji ovqatı kənar müşahidəçi mövqeyindən işıqlandırmaq, təsvir etmək sənətkardan yüksək istedad tələb edir. A.Şaiqin nəsr əsərlərinin böyük əksəriyyətində bu istedadı görə bilərik.

Satqına öz həqiqi adını vermək həyatda cəsarət tələb edərsə, sənətdə, bədii ədəbiyyatda bu zəiflik, istedadsızlıq əlaməti sayılır. C.Məmmədquluzadə “Usta Zeynal” hekayəsinin heç bir epizodunda usta Zeynalı cahil, avam və s. adlandırmır, öz qəhrəmanının bu cəsarətlərini sözün qüdrəti ilə göstərməyə çalışır. A.Şaiq nəsrində də belədir...

Qulu bəy zahirən yenilik tərəfdarıdır, Avropa həyat tərzinə meyil göstərir (“Göbələk” hekayəsi). Lakin onun bu meyili ancaq bər-bəzəklə, dəblə geyinməklə məhdudlaşmır. “Motal papaqlar, büzməli çuxalar” onun zəhləsini tökür. Qulu bəy Parisə can atır, amma... bu şəhəri mədəniyyət mərkəzi kimi yox, “gözəllik və ballar şəhəri” kimi təsəvvür edir. İş o yerə çatır ki, Qulu bəy Vətəninə və atasına ikrahla yanaşır. Qulu bəy hadisəni danışan dostuna göbələk verir və göbələkləri uçurumdan yıxdığını deyir. Uçurumun üzərindəki bürcü göstərib dostuna üz tutur: “Keçmiş zamanlar xainləri oradan uçuruma atarmışlar”.

Hekayənin sonunda hadisəni danışan şəxs, göbələyi nifrətlə uçuruma atdığını söyləyir. O, qurdlu göbələyi lazımsız bir şey kimi

tullamır, bununla qulubəylərin miskin aləminə işarə edir. Göbələk Qulu bəyin rəmzi kimi çıxış edir, hər ikisinin içi qurdludur, hər ikisinin içi boşdur. Qulu bəy göbələyi qəbiristanlıqdan, həm də xainlərin məzarlığından yığışdırır. O, belə yerdə göbələk yığmağı, evinə aparmağı, yeməyi özünə rəva bilir. Elə bunun özü də obraz haqqında az söz demir.

Yazığının “İblisin hüsurunda”, “Özü bilsin, mənə nə”, “Əsəbi adam”, “Baş üstə” kimi hekayələri bu cəhətdən diqqəti cəlb edir.

A.Şaiq nəsrində detallar lirik-romantik tutumla yanaşı, satirik-yumoristik planda da çıxış edir, “Vəzifə”, “Baş üstə” hekayələrinin detalları məhz belə səciyyə danışıdır.

A.Şaiq nəsr əsərlərində xarakterik tipik detallardan yerində və məharətlə istifadə etməklə, canlı bədii surətlər yaratmışdır. Onun hekayələrinin, təbiiliyinin bir səbəbi də detalların təsirliyindədir...

Böyük ədibin bədii irsinin, əsasən, nəsr əsərlərinin poetik – sənətkarlıq baxımından tədqiq olunması bu günkü tədqiqatçı-ədəbiyyatşünaslarımızın qarşısında duran məsul işlərdən biridir.

Abdulla Şaiqin uşaq hekayələri

Ötən əsrin ilk illərində ədəbiyyata gələn Abdulla Şaiq zəngin yaradıcılıq yolu keçmiş, müəllimlik etmiş, dərsliklər, elmi-nəzəri məqalələr yazmış, bədii tərcümə sahəsində qələmini sınamışdır. XX əsr Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatını, milli nəsrimizin təkmilləşmə və inkişaf yolunu, ideya-bədii xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün onun nəsr yaradıcılığı da məxsusi seçilir.

Abdulla Şaiqin yaradıcılığı xalqın ziddiyyətli və mürəkkəb tarixi keçmişinin bədii səlnaməsidir. Onun Azərbaycan həyatının iki ədəbi-tarixi, siyasi-ictimai dövrünü əhatə edən yaradıcılığının birinci mərhələsi inqilabdan əvvəl, ikinci mərhələsi isə keçmiş sovet dövrünə düşür. Hər iki mərhələdə nəsrin müxtəlif janrlarında gözəl sənət nümunələri yaradan Abdulla Şaiqin əsərləri milli ədəbi prosesi ancaq məzmununa, ruhuna, xarakterinə yox, eyni zamanda mahiyyətinə, inkişaf meyillərinə də ciddi təsir göstərmişdir. Görkəmli tənqidçi M.Quliyev doğru yazır ki, “bir çox sənətkarlarla

yanaşı ...Azərbaycanın yeni ədəbiyyatı da Şaiq kimi müəllimlərinə minnətdar olmalıdır. Həqiqətən, Abdulla Şaiq Azərbaycan ədəbiyyatının, o cümlədən nəsrin bünövrəsini qoyanlardan biri olmuşdur. “İki müztəqib, yaxud əzab və vicdan”, “Əsrimizin qəhrəmanları”, “Araz”, “Bədbəxt ailə”, “Xasay” kimi povest və romanları nəsrimizin qiymətli nümunələrindəndir. Abdulla Şaiqın nəsri bütövlükdə Azərbaycan bədii nəsrini mövzu, janr, tematika, problematika baxımından zənginləşmiş, milli epik ənənənin, bədii təhkiyənin istiqamətinə və inkişafına təkan vermişdir. Yazıcının ədəbi irsini yüksək qiymətləndirən M.Hüseyn onun nəsr tarixindəki yeri, haqqında danışarkən yazırdı ki, Abdulla Şaiq “... lirik nəsrimizin təməl daşını qoymuşdur”.

Abdulla Şaiq və uşaq aləmi, ədəbiyyata, uşaq əsərlərinə, xalq nağıllarına hələ uşqlıqda, əmisinin danışdığı nağıllardan həvəs oyanmışdır. XX əsrin ilk illərindən ömrünü müəllimliklə bağlamışdı. Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, Firudin bəy Köçərli, M.Mahmudbəyov kimi müəllimlərlə qələm dostları və maarif xadimləri ilə fəaliyyətə başlamışdır. Özü yazır ki, Sabir və Səhhəti uşaq ədəbiyyatı ilə də maraqlandıran Mahmud əmi olmuşdur. Bütün bunlar da Şaiqın böyük uşaq yazıçısı kimi yetişməsinə təkan vermişdir.

“Bizdə elə bir oxuyucu tapmaq mümkün deyil ki, onun qəlbində həmişə nurlu vətənpərvərlik ideyası təsvir edən, mübarizəyə, səadətə, insanlığa, gözəlliyə səsləyən Şaiq guşəsi olmasın” (akademik B.Nəbiyev)

Abdulla Şaiqın uşaq hekayələri də mövzu, ideya və janrı ilə rəngarəngdir. Onun hekayələrində uşaqlar küsürlər, barışırlar, özlərinə məxsus yamanlıqlar törədirlər, nadincliklər edirdilər. Amma həyatda yaxşı və yamanın olduğunu onlara böyüklər başa salmırlar, adı həqiqətləri bu uşaqların özləri dərk edirlər. Maraqlı cəhət burasındadır ki, onların ibrət dərsləri özləri kimi məsum, təmiz və qeyri-adidir. 1913-cü ildə yazılan hekayələrində Murad (“Murad”) nadinclər, ev heyvanları ondan qorxur, hamı ondan narazıdır. Axırda dözə bilmir, sanki ev heyvanlarının bacısına mehiri onu ayıldır. Hekayənin ritorik sualla qutarması Muradın düzgün yolun başlanğıcında dayandığına işarədir. Əkbərlə Səfər

(“Şələquyruq”) ev heyvanlarına qarşı qəddarlıqlarının sonradan peşmançılıqlarını çəkirlər. Təbiət, ev və çöl heyvanları Abdulla Şaiqin uşaq qəhrəmanlarının taleyində mühüm rol oynayır. Onlar insanlıq dərslərini ilk növbədə təbiət və heyvanlardan, onlara qarşı humanist, insani münasibətdən öyrənir.

Heyvanlara vurğunluq Qanbayı (“Oyunçu bağalar”) sirk artistiti peşəsinə sövq edir. Bunun üçün Qanbay ilk növbədə heyvanların həyat tərzini öyrənməyə girişir. Abdulla Şaiq hekayələrinin əksəriyyətində bədiiiliklə populyar şəkildə ifadəsini verən elmilik birləşir. “Timsah ovu” hekayəsinin ancaq süjeti maraqlı deyil, eyni zamanda məzmunu da cəlbedicidir. Yazıçı timsahların həyat tərzı haqqında kiçik yaşlı oxuyucularına maraqlı məlumatlar vermişdir.

Abdulla Şaiqin bir hekayəsinin arxasında konkret bir məqsəd durur. Hekayələrinin bəzilərində ədib lovğalığı (“Lovğa ovçu”) tənqidə çəkir, bəzilərində təbiəti öyrənməklə yanaşı, onu qorumaq və sevmək ideyasını təbliğ edir (“Meşə gözətçisi”).

Görkəmli sənətkar bir sıra hekayələri (“Sözün qiyməti”, “Usta Bəxtiyar”, “Cümənin qəzəbi”) xalq nağılları və lətifələri əsasında yazılmışdır. Bu hekayələrdə də ədib balaca oxuyucularını sədaqətə, əməyə, peşə öyrənməyə çağırırmışdır. Bəxtiyarın taleyi (“Usta Bəxtiyar”) uşaqlar üçün ibrətamiz nümunədir. Ustanın məhəbbətini və peşəsinin paxıllığını çəkən şah onu zindana salır. Sevdidi peşədən müvəqqəti ayrılır. Amma topu, tufəngi, qosunu, cəlladı olan şah belə ustanı sevgisindən məhrum edə bilmir. Abdulla Şaiq belə nümunələr hesabına uşaqlarda müsbət insanı keyfiyyətlər tərbiyə etməyi əsas sayır.

Ədibin uşaqlar üçün yazdığı əsərlər arasında ilk dəfə akademik K.Talıbzadənin beşcildliyə daxil etdiyi “Kələkbaz Albert”, “Kiçik qəhrəman” və “İki yoldaş” kimi hekayələr də maraq doğurur. Sovet dövründə yazılan bu hekayələrdə Vətən sevgisinin, düşmənə qarşı nifrət hissənin təbliği ön plana çəkilmişdir. A.Şaiq həmin hekayələrdə patetikaya, didaktikaya, quru nəsihətçiliyə yer verməmiş, uşaq qəhrəmanlarını onların öz yaşına, dünyagörüşünə, psixologiyasına uyğun vermişdir. Bunu biz “Bostançı”, “Üç it”, “Meşə gözətçisi” kimi kiçik uşaq hekayələrində də görürük. Nə yazıq ki, bu prinsip yazıçının bəzi hekayələrində pozulmuşdur.

Məsələn, “Kiçik qəhrəman” hekayəsində Ayaz yaşına uyğun danışmır, daha doğrusu onun vətənsəvərliyi uşaq vətənsəvərliyindən daha çox həyat təcrübəsi olan yaşlı bir adamın vətənsəvərliyinə bənzəyir. İdeyanın çılpaq, dekarativ ifadəsi bəzi hallarda hekayələri mənasız edir, onların bədii təsir qüvvəsini azaldır. Bu xüsusiyyəti “Sözün qiyməti”, “Pioner düşərgəsində”, “İki yoldaş” hekayələrində də sezmək olar. Amma çox vaxt əsərdə problemin aktuallığı, əhəmiyyəti, ideyanın humanizmi və gərəклиyi ilə kifayətlənmişdir. O, hər bir əsərin sənətkarlıq baxımından kamil çıxmasına çalışmışdır. Hekayənin ideya-məzmun xüsusiyyətlərinin təhlili bir daha göstərir ki, Abdulla Şaiq irsinin əsas məziyyəti əsərlərin ideya və sənətkarlıq prinsiplərinin vəhdətindəndir. Yazıçı söz sənətinin belə bir prinsipinə əməl etmişdir ki, ədəbiyyat göstərməlidir, inandırmalıdır. Özü də bildirirdi ki, ideyanın mənalandırılmasında, surətlərin təqdimində yazıçı təmtəraqlı, bər-bəzəkli sözlərdən qaçmalı, haqqında danışdığı məsələ ilə əlaqədar konkret və əyani təsəvvür yaratmalıdır.

Abdulla Şaiqin hekayələri ilə tanışlıq maraqlı bir cəhəti üzə çıxardır. Yazıçının haqqında danışdığımız əsərlərinin hamısı demək olar ki, kiçik hekayələrdir. Amma bu kiçik hekayələrdə bəzən povestə, romana bərabər mətləblər, problemlər əksini tapmışdır. (H.Əfəndiyev “Məktub yetişmədi” hekayəsini “romana bərabər”, Yaşar Qarayev isə “milli nəsrimizin qızıl fonduna” düşən əsər kimi qiymətləndirmişdir). Bu isə sözə həssaslıqla, qayğı ilə, tələbkərliklə yanaşmasından irəli gəlirmişdir. Abdulla Şaiqin hekayələrində folklorun müxtəlif janrlarından - atalar sözü və məsəllərdən, bayatılardan, nağıllardan, mifoloji motivlərdən, xalq deyimlərindən ifadələrindən geniş istifadə edilmişdir. Sənətkarın xalq həyatının canlı və parlaq mənzərəsini yüksək məharətlə yaratmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun bədii yaradıcılığında surətin ovqatı, psixologiyasını, həyat tərzini, hadisənin məzmun və xarakterini açmaq üçün ya tam saxlanılmaqla, ya da müəyyən dəyişikliyə uğramaqla atalar sözü və misallarından, bayatılarından istifadəsi səciyyəvi haldır. Məsələn “Ağlaşma” hekayəsindəki ağılara diqqət yetirək.

**Burda bir naşı ağlar,
Əlində kaşı ağlar:
O evdə ki cavan gedər
Divarı, daşı ağlar**

**Dəsmallı güllü balam,
Başı fikirli balam,
Yüz min gəlin içində
Hamıdan şəkili balam**

Hekayədə təsvirini tapan faciəni bu ağlar qədər təsirli ifadə etmək çətin ki, mümükün olardı. Ağlar bir tərəfdən mərasimi xarakter daşıyır, daha doğrusu, əksər hallarda yas yerlərində deyilir, digər tərəfdən də əzizini itirən insanın dözülməz dərdsini psixoloji-emosional planda ifadə edir. Folklor nümunələrini bədii əsərlərdə belə təzahür halları milli ədəbiyyatşünaslıqda sisteməlik şəkildə öyrənilməkdir.

Yazıcının hekayələrindəki yığcam və dəqiqlik təbii ki, ilk növbədə dilin hesabına başa gəlmişdir. A.Şaiq əsərlərinin, o cümlədən hekayələrinin dili xəlqidir, canlıdır, təbiidir, ritmikdir, emosionaldır, sadədir. Söz onun əsərlərində emosionaldır, təsir gücünə malikdir, onun bədii tutumunu fikir, məna yükünü tamamlayır, dolğunlaşdırır. Ədəbi dil normatik, qrammatik kateqoriyalar, qanunlar məhdudluğunda yaşayıb və inkişaf edən dil deyildir. O, yalnız bədii əsərlərin dili də demək deyil. Obrazlı, ifadəli bədii dilin yaradıcısı hər şeydən qabaq xalqdır. Obrazlı xalq dilinin ümumi qazanında qaynayıb yetişir və ancaq orada xalq həyatı, xalq süuru ilə birlikdə bədii ədəbiyyata keçir...

Abdulla Şaiqin hekayələrinin Azərbaycan ədəbiyyatında mövqeyi, əhəmiyyəti ancaq onların ideya-məzmun aktuallığında, ictimai-siyasi, mədəni-əxlaqi tutumunda, silqətində yox, eyni zamanda bədii cəhətdən kamilliyində, sənətkarlıq özünəməxsusluğunda və yetkinliyindədir.

Y.V.Çəmənzəminli və “Molla Nəsrəddin” jurnalı

XX əsrin əvvəlləri - 1905-1907-ci illər inqilabi hadisələrindən sonra ictimai həyatda olduğu kimi, ədəbiyyatda da gözlənilən və gözlənilməyən hadisələr baş verdi. Yəni ictimai həyat hadisələrinin epik nəsr janrlarında ümumiləşdirilməsi, nəinki molla-nəsrəddinçilərə, hətta başqa realist sənətkarların da yaradıcılığına öz təsirini göstərdi. Sözügedən əsrin, əsasən də realist nəsrin davamçıları olan Y.V.Çəmənzəminli, Süleyman Sani Axundov, Seyid Hüseyn, Tağı Şahbazi və başqa nümayəndələri “Molla Nəsrəddin”in birinci rus inqilabı dövründə həm nəsr, həm də publisistika sahələrində yaratdıqları obrazlar aləmini orijinal şəkildə qələmə alıb tipikləşdirdilər. Tipikləşdirmə ədəbiyyatda, ümumən sənətdə əsas qanunlardanır. Tipikləşdimə realist sənətkarların və ümumiyyətlə, həyatın bədii inikasının əsas şərtlərindəndir, “Sənətkar həyat hadisələrini tiplər vasitəsilə əks etdirir, həyatın tipik vəziyyətlərini, tipik həyat münasibətlərini, insanların tipik əlamətlərini təsvir edir, tipik insan xarakterlərini yaradır”. Y.Vəzirə məxsus portret və xarakter hekayələri özlərinin adi qəhrəmanlarının simasında xalqın dolğun bədii portretinin ifadəsi zirvəsinə yüksəlmişdir. Bu təsirlərin Mirzə Cəlildən, eləcə də molla-nəsrəddinçilərdən qaynaqlanması aksiomadır. “Molla Nəsrəddin” jurnalında fəaliyyət göstərən Mirzə Cəlil, Ə.Haqqverdiyev, Ə.Qəmküsar və başqaları “Molla Nəsrəddin”ə qədər ayrı-ayrı janrlarda səmərəli yaradıcılıq yolu keçdikləri halda, Y.Vəzir ilk addımlarını atanda sözügedən jurnal ona ilk istinadgah nöqtəsi oldu. Təbii ki, jurnalın gənc yazara təsiri ötürü ola bilməzdi. Təsirlənmə digər molla-nəsrəddinçilərdə də müşahidə olunur. Prof. İslam Ağayev yazır: “M.Ə.Sabir özünün ideyalı və sənətkarlıqla yazılmış satiraları ilə “Molla Nəsrəddin” jurnalının şairlərinə istiqamət verdi. Ə.Nəzmi, M.S.Ordubadı, Ə.Qəmküsar, Ə.Razi, S.Mümtaz kimi görkəmli molla-nəsrəddinçilər öz poetik əsərlərində Sabirin ideya-mövzu və ədəbi-bədii təsvir vasitələrindən bol-bol istifadə etdilər” (2, 35).Alınan müsbət nəticələri bir tərəfi onların peşəkarlığıydısa, digər komponenti də bu yazıçıların çox ilə Mirzə Cəlil “Şərqi-Rus” qəzetində işləyərkən tanış olması idi. Jurnal istər ideya-bədii, istərsə də siyasi-ictimai gücü ilə dövrün

bütün nəslinə mənsub olanlara təsirsiz qalmadı. Gənc yazıçı Y.V.Çəmənəminli də məhz həmin mühitə düşmüşdü. Mühit isə yaradıcı şəxsin fəaliyyətində müstəsna xidmətlərə malik olan prosesdir. Yazıcının yaradıcılığı və digər fəaliyyətləri Azərbaycan bədii-estetik fikrinin Yusif Vəzir epoxasını zəngin və orijinal nəsr əsərləri ilə müəyyənləşdirmişdir. “Klassik satira ustalarımızın nəsr əsərlərində obrazlar arasında mənəvi-psixoloji və ictimai-sosial amillərlə şərtlənən uzlaşmalar kifayət qədərdir. Y.Vəzirin satirik hekayələri Mirzə Cəlil, Ə.Haqqverdiyev, Ü.Hacıbəyov qələminə məxsus duzlu, oxucuları güldürən, düşündürən nəsr nümunələri ilə bütün poetik xüsusiyyətlərinə görə eynilik təşkil edir. Onların yaradıcılığında ideya və məzmun vəhdəti ilə yanaşı, dil və üslub yeniliyi də diqqəti cəlb edir”. Y.V.Çəmənəminli molla nəsrəddinçilər, əsasən də Mirzə Cəlil kimi təsvir etdiyi hadisə və əhvalatların mahiyyətinə varidqca onu aktual ictimai məsələlərə qovuşdurmağa çalışırdı. Yazıcının bütün Şərqdə ilk demokratik satirik jurnal olan “Molla Nəsrəddinə güclü meyil etməsi və sonralar yaradıcılığında mühüm rol oynaması haqqında professor Tofiq Hüseynoğlu yazır: “Molla Nəsrəddin”lə ilk tanışlığı zamanı Y.V.Çəmənəminli hələ Şuşada idi. Xəstələnib yatırdı. Əmisi Haşım bəy Vəzirov də onu yoxlamağa gəlmişdi və “Molla Nəsrəddin ” jurnalının ilk nömrəsinin də özü ilə gətirmişdi. Bu məşhur jurnalın ilk nömrəsi ilə tanışlıq Y.V.Çəmənəminliyə güclü təsir etmişdi. Ədib 1935-ci ildə “Ədəbi dövrün başçısı” adlı məqaləsində bu barədə xüsusi söz açmışdı”. Ağrılı, girdab içində çabalayan cəmiyyətin vətəndaşları olaylara qarşı heç bir islahedici qüvvə sərf etməyəndə naəlac və ümitsiz qalıb nəyi isə gözləməkdə, imdadda idilər. Bu ağrılı-acılı həyatın çatışmazlıqlarını gənc Y.Vəzir də görürdü. Əmisinin gətirdiyi jurnalın səhifələrindəki karikaturalar, satirik şeirlər, kiçik yumorlu nəsr nümunələrini oxuyanda sanki ürəyindən tikan çıxarırdılar. “Molla Nəsrəddin”ə vurğunluq da yəqin ki, o məqamlardan başlamışdı. Professor Əziz Mirəhmədov hələ Mirzə Fətəli Axundov dövründən bəhs edərkən əbəs yerə demirdi ki, “Axundov zamanında satiraya tələb xalqın istismara qarşı narazılığını ifadə edən bir səs idi. Artıq XX əsrin əvvəlləri istismarçılara qarşı narazılıqlar güclənməkdəydi. Bu illər

ictimai-siyasi vəziyyət də dəyişmiş, insalarda mübarizə ruhu artmışdı. Molla Nəsrəddin”dəki tənqid də həqiqəti göstərir, yaxşını, pisi bir-birindən seçir, insanların gözünü açır. Jurnalın səhifələrindən qan qoxusu, dava, mübarizə, üsyan iyi gəlirdi. Realist satirik əsərlər ictimai şüura fəal təsir edən, onu tərbiyələndirən əsas vasitələrdəndir. “...Tənqid siyasi azadlığın silahıdır” - deyən akademik M.Cəfər müəllim fikirlərində doğru qənaətdədir.

Mənbələrdə göstəriləni kimi, Y.V.Çəmənşəminli “Qurbanəli bəy” (1907) (C.M.) hekayəsini oxuduqdan sonra bu hekayənin təsiri ilə “Şahqulunun xeyir işi” əsərini yazır və yazıçı Ə.Haqverdiyevə göstərir. Tanınmış yazıçı hekayəni bəyənilir, Y.Vəzirə bildirir ki, əsəri “Molla Nəsrəddin” jurnalında nəşr etdirəcəkdir. Lakin Y.V.Çəmənşəminlinin “İqtibas, təqlid və təsir” adlı 1935-ci il 13 sentyabrda “Ədəbiyyat” qəzetində çap etdirdiyi məqalədə diqqəti çəkən məqamlar var ki, maraq doğurmaya bilməz. Yazıçıya görə hər bir yaradıcı şəxs ilk addımlarında kiminsə təsiri altına düşə bilər, sadəcə bu təsir ya dərin, ya da səthi olar, ya uzun müddət davam edər, ya ötəri olaraq görünüb yox olar. Bu vəziyyət yaradıcı şəxsin qüvvətindən, istedadının gücündən asılıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, görkəmli ədib ədəbi fəaliyyətinin ilk illərində yazdığı bədii nəsrin mövzu və ideya istiqamətinə, dil-üslub məsələsinə görə nəinki C.Məmmədquluzadə ilə, bütövlükdə molla-nəsrəddinçilərlə eyni mövqedə dayanırdı.

Məsələyə aydınlıq gətirən, yazıçının fikirlərini təsdiq, deyilənləri inkar edən professor T.Hüseynoglu yazır “Qurbanəli bəy” in təsiri ilə yazılan Şahqulunun xeyir işi” hekayəsi heç bir cəhətdən “Qurbanəli bəy”ə oxşamır və onu xatırlatmır. Yəni Y.V.Çəmənşəminli “Qurbanəli bəy” hekayəsinin nə mövzusundan, nə süjetindən, nə də ondakı əsas tipdən təsirlənib istifadə etmişdi. Y.V.Çəmənşəminli “Molla Nəsrəddin” jurnalında ilk dəfə 1907-ci ildə (2 oktyabr, № 37) “Müdiri-möhtərəm” adlı yazı ilə çıxış etmişdir. Lakin bir nüansı da vurğulayaq ki, buna qədər gənc yazıçının “Molla Nəsrəddin” jurnalında “Miryusif Vəzirov” imzası ilə yox, jurnalın rəssamı Şmerlinqin adı ilə karikaturası çap olunmuşdur. “Molla Nəsrəddin”in Y.Vəzirin həyatında, yaradıcılığında oynadığı roldan bəhs edərkən jurnalın təsiri haqqında onun “Həyatım” və

“Ədəbi dövrün başçısı”ndakı qeydlərdən məlum olur ki, yazıçını yazmağa və mətbuatda çıxış etməyə sövq edən əsas amillərdən biri “Molla Nəsrəddin” jurnalı olmuşdur. Bu jurnalın təsiri ilə ilk qələm təcrübələrindən siyasi və ictimai məzmun kəsb edən mövzulara və satirik üsluba daha çox maraq göstərmişdir. Jurnalın ideyası, dil-üslub xüsusiyyətləri gənc nasirdə həyat gerçəkliklərini və mühitin yaramazlıqlarını, bütünlükdə tənqid etmək meyilini gücləndirirdi. “Ədib yazırdı ki, “Molla Nəsrəddin” məndə yazıçılıq həvəsi oyandırır”. Təkcə 1911-ci ildən 1934-cü ilədək çap olunmuş on üç kitabında yazıçının yetmişdən çox hekayəsi toplanmışdır. Bütün bunlar haqq verir deyək ki, kəsb etdiyi ideya-bədii xüsusiyyətlərinə, orijinallığına, janr xüsusiyyətlərinə görə Y.Vəzirin realist Azərbaycan nəsrinin (əsasən də hekayəsinin - B.B.) inkişafındakı xidmətləri qədərindədir. Yazıçı sənətkarlıq cəhətdən də mükəmməl obrazlar silsiləsi yaratmış və bu tiplərin hər biri özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə maraq doğurur.

Obrazların düşdüyü vəziyyətlərdən asılı olaraq doğurduğu gülünlük Y.V.Çəmənzəminlinin “Cənnətin qəbzi”, “Ağ buxaqda qara xal”, “Mərsiyəxan” və s. hekayələrində müşahidə olunur. Dünyəvi gözəlliklərin dini uydurmalar üzərində qələbəsi bu hekayələrdə yüksək sənətkarlıqla əks etdirilmişdir. Y.V.Çəmən-zəminli dini fanatizmə satirik münasibətini bir çox publisist əsərlərində də bildirmişdir. Yazıçı belə qənaətdə idi ki, fanatizm əməkçiləri zülm altında saxlayır, onların gözləri qarşısından qəflət pərdəsinin götürülməsinin, savadlanmasının, dünyagörüşlərinin artmasının qarşısını alır, mütərəqqi işlər görməyə mane olur, faydalı iş görməkdən çətinləşir. Y.Vəzir də dini fanatizmə münasibətdə N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Ü.Hacıbəyov yolu ilə gedirdi. Cənnətin qəbzi hekayəsində ədib qüvvətli təzad yaradaraq usta Ağabalanın gülünlüyünü onun öz sözləri, fikirləri ilə göstərir. Obrazların gülüş doğuran xüsusiyyətlərini bu hekayədə təkcə usta Ağabalanın deyil, dəllək Kərbəlayi Qulunun da yadda qalan surətində görürük. Kərbəlayi Qulu qısa boyu, qızarmış iri burnu, nazik bıqları ilə fərqlənir. O da usta Ağabalanın tayıdır, bəlkə ondan da fanatikdir. “Mərsiyəxan” hekayəsində ədib məharətlə maraqlı, yumorlu, orijinal bir sonluq tapmışdır. Bu bədii

kəşfi ilə oxucunu heyətdə qoymağa nail olmuşdur.

Müasirləri kimi Y.V.Çəmənzəminlini də Azərbaycan qadınlarının hüquqsuzluğu, çətin həyat yolları daima narahat etmişdir. “Şahqulunun xeyir işi”, “Müsəlman arvadının sərgüzəşti”, “Toy”, “Qız məktəbində”, “Divanə”, “Dərdli Züleyxa”, “Yuxu”, “Üç gecə”, “Qumarbazın arvadı” hekayələrində ötən əsrin əvvəllərində yaşamış Azərbaycan analarının, qız-gəlinlərinin bir çoxuna xas olan qərribə əhvalatlar bədii əksini tapmışdır. Y.V.Çəmənzəminlinin nəsrə gətirdiyi bu mövzular, burada qaldırılan ictimai problemlər əslində “Molla Nəsrəddin” jurnalının ayrı-ayrı nömrələrində işıq üzü görən bədii nümunələrdən qaynaqlanırdı. “Dərs” hekayəsində qəhrəman Həməzə bəy gülünce vəziyyətə düşür, gözlənilməzliklə qarşılaşır. Tələbə Həməzə bəy təhsil almaq, gecəli-gündüzlü kitabxanalarda elm öyrənmək əvəzinə, təhsil aldığı şəhərin küçələrində boş-boşuna veyillənir, qızlara, xanımlara söz atmaqla gün keçirir. Bir gün də yaraşıqlı bir xanımı ələ almaq üçün cəhd edir və onun qadın adamları tərəfindən döyülüb təhqir olunduğunu görürük. Hekayədə obrazın gülüncüyü oxucuda ikrah hissi doğurur. Yazıçı ustalıqla kontrast yaratmışdır. Tələbə öz-özlüyündə gözəl xanımla keyf çəkməyi düşündüyü, xəyallara daldığı bir məqamda möhkəmcə döyülür, “möhtəşəm” bir dərs alır. Y.V.Çəmənzəminlinin obraza gülüşü istər satira olsun, istər yumor, zahiri əlamətlərdən yaranmır, intişar tapmır, hadisə və sürətlərin zahiri gülüncülüynə əsaslanmır. Bu gülüşün əsas tənqidi məzmunu, ifşa və ittiham gücü daha çox hadisələrin məzmunundan, məntiqindən, obrazların psixoloji varlığından doğur. Nəticədə ictimai kəsəri, bədii vüsəti etibarilə dərin və qüdrətli olur. Əksər məqamlarda ustad yazıçı tənqid hədəfini səliqə və səbrlə, aram-aram elə nöqtədən işıqlandırır ki, tipin çatışmazlığı fonunda onun mənəvi eybəcərliyi - dolğunluğu ilə rüsvayçı vəziyyətə düşür. Tənqidi gülüş isə gözlənilməz görünür. Gülüşdəki bu gözlənilməzlik onun islah və ifşa qüdrətini daha da artırır.

Mir Qasım da tələbədir (Üç gecə). O, Həməzədən (“Dərs”) fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Mir Qasımı evləndirmək məsələsi ortaya çıxır, o istəməsə də gözəl – göyçək Matanı gəlin gətirirlər. Mir Qasım sevmədiyini qızla evlənməni əzab, həyatını isə məhbəs hesab

edir. Təzə ailə həyatı quran bu gənc həyat yoldaşını evdə qoyub küçə qızları ilə vaxt keçirir və bu hərəkətləri özü üçün eyib, saymır, hətta belə əyləncələrdən qürur duyur. Obrazın gülünclüyünə ədibin istehzası başa düşüləndi. “Şair” hekayəsinin qəhrəmanı Cənnətəli də situasiyadan asılı olaraq gülüş hədəfinə çevrilir. Cənnətəli özünədə bədgümandır. Yaradıcılığı ilə əlaqədar haqqında çox yüksək fikirdədir. Bu tip belə qənaətdədir ki, gələcəkdə ona heykəl qoyulacaq, cızma-qaraları tədqiqata cəlb ediləcəkdir. Tərbiyəvi xüsusiyyətlərə malik olan hekayənin qəhrəmanı danışiq və münasibətləri ilə gülüş doğurur. Hacını isə bir tip kimi gülünc vəziyyətə salan inamı, əqidəsi, rəftarı, fikiri ilə gördüyü işlər arasındakı ziddiyyətdir. Bütün bunlar paradoksallıq yaratmış, nəticədə Hacının nəfsi, var-dövlət hərisliyi- bütün inanclarına – Allaha da, Qurana da, namaza da qalib gəlir.

Y.V.Çəmənzəminlinin satira və yumorundan, onların xarakterindən, fərdi və orijinal simasını müəyyənləşdirən əsas xüsusiyyətlərindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, burada hissi-həyəcan, emosional təsviri və təhkiyədə nəzərə çatdıraraq islahə çalışır. Bu əsərlərin hər birində yumorun orijinal istiqaməti və konkret məqsədi, funksiyası mövcuddur. Ümumən, Y.V.Çəmən-zəminli mənfi tipləri gülünc vəziyyətlərə salıb ifşa etməyi yaxşı bacarır. O, satirik surətləri öz əməlləri, sözləri, vəziyyətləri səciyyələndirməyi məharətlə edirdi. Ədib ən ciddi ictimai bələlardan söhbət açarkən də nikbinliyi itirmirdi. Onun tənqidi gülüşündə, əsasən də satirasında böyük qorxmazlıq, qüvvət, gələcəyə işıqlı bir inam vardır. Obrazların situasiyadan asılı olaraq gülünc vəziyyətə düşməsi C.Məmmədquluzadənin “Kişmiş oyunu”, “Qurbanəli bəy”, “Quzu”, “Qəssab”, “Rus qızı” və başqa hekayələrində müşahidə olunur. “Kişmiş oyunu” əsərində dini oyunbazlıqla xalqı soymağa gələn iki nəfər iranlının Zurnalı kəndinin camaatı tərəfindən tələyə salınmaları, nəhayətdə onların qorxaraq aradan çıxmaları şiddətli komik vəziyyət əmələ gətirir. Burda ifşa edilən şəxs başına gələn gülünc əhvalatı öz dili ilə nəql edir.

Klassik satira ustalarımızın nəsr əsərlərində obrazları arasında mənəvi-psixoloji və ictimai-sosial amillərlə şərtlənən uzlaşmalar

kifayət qədərdir. Y.Vəzirin satirik hekayələri M.Cəlil, Ə.Haqqverdiyev, Ü.Hacıbəyov qələminə məxsus duzlu, oxucuları güldürə-güldürə düşündürən nəsr nümunələri üstündə köklənibdir. Onların yaradıcılığında ideya və məzmun vəhdəti ilə yanaşı, dil və üslub yeniliyi də diqqəti cəlb edir. C.Məmmədquluzadə kimi onlar da təsvir etdikləri hadisə və əhvalatların mahiyyətinə varidqca onu aktual ictimai məsələlərə qovuşdurmağa çalışırdı. Lakin müasirlərindən və ustadlarından fərqi olaraq. Y.Vəzirin dilində satiradan daha çox həzin kinayə vardır. Dövrü üçün aktual olan, bu gün də öz keyfiyyətini itirməyən hekayələrində onun sözündən ustalıqla, qənaətlə istifadə etməsinin nəticəsidir ki, bədii nümunələri aktuallığını, yığcam olması, dilinin lakonikliyi ilə maraqlı nəsr nümunələri təsiri bağışlayır. Baxmayaraq ki, ədib bu əsərləri (“Yazmıram”, “Köhnə şeylər dəbdən düşür”, “Məşədi Qulu”, “Məsəllər”, “Nobel mükafatı”, “Dörd söhbət”, “Ayrılmışlar”, “Şəhərlərin şöhrəti” və s.) felyeton adlandırmışdır. Felyetonların bir özünəməxsus üstünlüyü də yazıcının burada gözəl tipikləşdirmə yaratmasıdır.

Y.Vəzir hekayələrini də nəşr etdirərkən onların çoxunu əksər vaxtlarda felyeton adlandırmışdır (“Sərhəd məsələsi”, “Zeynal bəy”, “Xunabə”, “Dəli” və s.). Bundan başqa ədibin “Cümə axşamı”, “Yuxu”, “Yeni fars”, “Şahqulunun xeyir işi”, “Divanə”, “Qız məktəbində” kimi hekayələri də ilk dəfə felyeton adı ilə çıxmışdır. Bu, bir tərəfdən Y.Vəzirin hekayələrinin yığcamlığına dəlalət edirsə, o biri tərəfdən, yazıcının felyetonlarının mövzu və fikir, ifadə və təhkiyə tərzini etibarilə kiçik olduğunu göstərir. Y.V.Cəmənşəminli və Ə.Haqqverdiyev nəsrində üst-üstə düşən, ən çox diqqəti cəlb edən tipoloji cəhətlər bunlardır: yığcamlıq, aydınlıq, sadəlik, hekayənin əsasını təşkil edən hadisənin məzəli, gülməli mahiyyəti, bəzən gözlənilməz nəticə ilə tamamlanması; incə rişxənd, acı istehza, kinayə, işarə və i.a.

Hekayələrin bir çoxunda, yəni xalq yaradıcılığında, xüsusən nağıllara, Molla Nəsrəddin lətifələrinə; həmçinin müəlliflərin təhkiyədə özünü oxucuya göstərməsi, kənarda durub, sanki etinasız nağılçı kimi ancaq əhvalatı xəbər verməsi, fikrin aşkar bildirməməsi, ifşa elədiyi ictimai nöqsanlara, bu nöqsanları, yara-

mazlıqları törədən insanlara həzin istehza ilə gülməsi bədiliyi qüvvətləndirən məqamlar kimi yadda qalır. Bütün bu deyilənlərə rəğmən molla nəsrəddinçi yazıçıların bədii üslubuna uyğun olaraq tənqidi gülüşün də məxsusi intonasiya fərqi, həm də gülüş formalarının müxtəlifliyi mövcuddur. Y. Vəzirin və Ə. Haqverdiyevin yumorunun, gülüşünün aparıcı xətti nikbin, göz yaşları içərisində gülüşə bənzər, işıqlı və qəhqəhəli olmasa da, şaqqıqdır. C. Məmmədquluzadənin gülüşündə onun içində qırmızı xətlə keçən bir kədər də var.

Y. Vəzirin və Ə. Haqverdiyevin hekayələri nə qədər sadə, aydın olsa da, hamısının əsasında böyük fikir, ideya dururdu. Bu ideyaları hər iki sənətkar açıq söyləmir, quru, çılpaq surətdə ifadə eləmir, onu sanki təsadüfən deyilmiş bir sözlə, kinayə və işarə, istehza, replika ilə açmağa çalışırlar. Onların bədii satirası demokratik məzmunu daşıyan sənət nümunələri kimi özünü daha qabarıq göstərir, klassik satirik ədəbiyyatımızın zirvəsini təşkil edir.

Y. Vəzirin “Müslimənin sərgüzəşti” və ya “Müsləman arvadının sərgüzəşti” (müəllif sonralar hekayənin adını dəyişib sonuncu sərlövhəni təqdim etmişdir- B.B) hekayəsinin ilk nəşrindən qeydlər – “Nəql elədi bir muslimə, yazdı Veyləbad sakini Mirzə Sərsəm”- yadımıza Mirzə Cəlilin “Danabaş kəndinin əhvalatları”ndakı başlanğıcı salır : “Nəql edildi: lağlağı Sadıq, yazıya götürübdü qəzetçi Xəlil”, “Veyləbad!”. Yaz bu “şəhər”dən olan digər hekayələrini (“Cənnətin qəbzi”, “Mirzə Əbdülvahab ” və s.) oxuduqda isə Ə. Haqverdiyevin Dəcəllabad əhvalatları yada düşür. Sadəcə bunlar yada düşmə, xatırlamalardır. Fikir və müləhizələr, onların qoyuluşu və təsviri isə biri digərinin təkrarı deyildir. Hər şeydən əvvəl bu ünlü sənətkarın bir məcrada birləşdirən eyni məkan, zaman ictimai mühit və eyni dünya baxışı idi. “Y. Vəzirin öz müasirləri olan, klassik Azərbaycan nəsrinin ustaları C. Məmmədquluzadə və Ə. Haqverdiyevlə birləşdirən yalnız ideya və məzmun həmahəngliyi deyil; ədəbi priomları, dil və ifadə tərzinin rəngarəngliyi ilə də bu yazıçılar biri digərini tamamlayır”. Bu ədiblərin bədii nümunələri, xüsusən, rəssam kimi sözün qüdrəti ilə çəkdikləri kiçik lövhələrlə yanaşı paralel müqayisədə hər birinin spesifik üstünlüyü nəzəri cəlb edir. Müqayisə üçün başqa bir nümunəyə diqqət yetirək. Y. Vəzir

“Şahqulunun xeyir işi” hekayəsini “Qurbanəli bəy”i oxuduqdan sonra onun təsiri ilə yazdığını özü etiraf etmişdir. Müxtəlif münasibətlər bildirsə də, hekayələrin hər ikisi oxşar süjet ətrafında qurulmuşdur. Doğrudur, təsvir edilən əhvalatlar fərqlidir, lakin hər iki nümunə o dövrki məişətimizdən götürülmüş təbii lövhələrdir. Yazıçıları düşündürən eyni problem-cəhalət, nadanlıq, avamlıqdır. “Şahqulunun xeyir işi” hekayəsi Y.Vəzirin bədii nəsr yaradıcılığında ilk addım olmaqla, onun yaranması da iki böyük sənətkarın adı ilə bağlı olduğu üçün əhəmiyyətlidir. C.Məmmədquluzadədən bəhrələnərək yazılan əsəri Ə.Haqverdiyev redaktə etmiş və Y.Vəzirin qələmindəki incə müşahidə qabiliyyətini sezməmişdir. Görməklə mümkün deyildir ki, Y.Vəzir istedadlı bir gənc kimi yaradıcığa başlayarkən M.F.Axundovu oxumuş, C.Məmmədquluzadə və Ə.Haqverdiyevin çevrəsində olmuşdur. Və təbii ki, “Molla Nəsrəddin”i də izləməmiş deyildi. Bu baxımdan nəinki Y.Vəzir bədii nəsr yaradıcılığında, hətta nəzəri-estetik fikirlərinin formalaşmasında “Molla Nəsrəddin”in rolu danılmazdır.

Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin satirik hekayələri

Ədəbiyyatla zamanın mütəmadi səsleşməsinə yaradıcılıqlarının baş prinsipi kimi götürən ədiblər ictimai-estetik baxımdan məzmunlu satirani, mənəviyyatdan kənarda qalan öləri əhval-ruhiyyə yumorunu sənətkar yolu hesab etmirdilər. Onların elə bir əsəri yoxdur ki, orada ictimai mühitin spesifikasi, fərdlə cəmiyyət arasındaki münasibət və əlaqələr, ictimai inkişafın dialektikası ilə fərdi psixologiyaların səsleşib-səsleşmədiyi xüsusi sirayət edicilik və inadıcılıqla təhlil olunmasın. Mühüm ictimai hadisələrin təhlil və təsviri ilə bərabər T.Şahbazi, S.Hüseyn, Qantəmir, B.Talıblı da Mirzə Cəlil, Ə.Haqverdiyev, Yusif Vəzir Cəmənzəminli kimi hadisələrə münasibətdə ayrı-ayrı şəxslərin fərdi keyfiyyət hərəkətlərinə xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Əxlaqda, xarakterdə, dünyagörüşdə kök salmış, cana hopmuş köhnəliyin asanlıqla məğlub olmamasını, yeniliyin müəyyən çətinliklərlə özünə yol açır qalib gəlməsini, yeni hadisələrin təsiri altında ictimai həyatda və insan şüurunda baş verən dəyişiklikləri realistcəsinə yaradılmış lövhələrdə göstərməyə çalışıblar.

Ədəbiyyatın bütün janrları kimi, satira da öz materialını həyatdan alır. Sadəcə bu materiala sənətkar münasibəti həmişə eyni nəticəni vermir. Bəzi hallarda personaj açıq-aşkar tənqid olunur, özünü tamamilə satiranın ixtiyarına buraxır, özündə gizli məqamlar saxlamır. Bizcə bu, satiranın ən bəsit yoludur, həm də bu üsul personajı bəsitləşdirdiyi kimi, ona oxucu inamını da azaldır. Digər hallarda isə satirik yaratmaq istədiyi obrazın mahiyyətini görmür, üzdə, səthi görünən cəhətlərlə kifayətlənir, üzəvari, keçici komizmi yaradır. Bəzi müasirlərindən fərqli olaraq Y.Vəzir Cəmənzəminli qələmə aldığı surətləri real vəziyyətlərə salır, həmin obrazın bir cəhətini açır və əsərin sonunda oxucu bu tipi bütün mahiyyəti, varlığının çalarları ilə görür. Y.Vəzir Cəmənzəminli, S.Hüseyn, B.Talıblı, T.Şahbazi və başqaları lakonik hekayələrini adətən ictimai məzmunu tamamlayan, bir növ qəhrəmanlarının xarakter bütövlüyünü möhür sonluqlarla bitirirlər.

XX əsrin ilk illərində Rusiyada, eləcə də Bakıda baş verən ictimai-siyasi hadisələr, inqilablar, milli ruhlu ziyalıların, yeni

görüşlü sənətkarların yetişməsi, milli mətbuatın həyata daha açıq nüfuz etməsi satirik nəsrin inkişafı qarşısında da yeni perspektivlər açdı. “Molla Nəsrəddin” jurnalı yeni realist satirik ədəbiyyatın vüsətlənməsini təmin etdi. C.Məmmədquluzadə M.Ə.Sabirlə birlikdə realist ədəbi cərəyanın satira məktəbinin başında durdu. Ə.Haqqverdiyev, M.S.Ordubadı, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar kimi yeni ruhlu, yeni üslublu əsərlər yazan müəllifləri öz ətrafında birləşdirdi. A.Şaiq, Y.Vəzir və başqa maarifçi gənc qələm sahibləri də ona rəğbət göstərirdi. Əslində “Molla Nəsrəddin”in ideya-bədii konsepsiyası XIX əsrin maarifçi ideyalarından qaynaqlanırdı. XX əsrin əvvəllərində o yeni ideya, mövzu və janr baxımından zənginləşirdi. Realizm və satiriklikliyi ilə gücləndi, yeni bir inkişaf yoluna düşdü. Ancaq yenilik, əsasən, mövzularda, dil, üslubda və mübarizliklə satiranın bütün komponentlərindən yerində məharətlə istifadə də idi. Bunlar C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, Y.Vəzir, A.Şaiq yaradıcılığında müxtəlif şəkildə özünü biruzə verirdi.

“Molla Nəsrəddin”in realist satira məktəbi, C.Məmməd-quluzadə, Ə.Haqqverdiyev, Y.Vəzir Çəmən-zəminli satirik-yumoristik hekayələri əbədi mühitin inkişafına da istiqamət verirdi. Bu da satirik nəsrin yeni mərhələsini şərtləndirən amillərdən idi. A.Şaiq, S.Hüseyn, Tağı Şahbazi (Simurğ), B.Talıblı, S.S.Axundov kimi yazıçılar yeri gəldikcə satirik ruhlu, yumorlu, gülüş doğuran kiçik hekayələr yazırdılar.

Y.Vəzir Çəmən-zəminlinin hekayələrində, lap elə iri həcmli əsərlərində də adlar və sərlövhələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ədibin əsərlərində simvol, əşya, təfərrüat məqamında işlənir. Hər biri ayrı-ayrılıqda obrazların hərəkəti, münasibəti, normalarından tutmuş danışığına qədər konkretliliyində əhəmiyyətli rol oynayır. Əsərin sərlövhəsi ilə əsl qəhrəmanın adı arasında olan oxşarlıq üst-üstə düşür, bir-birini tamamlayırsa, bədii keyfiyyəti artırır, hadisələrin açılışı və həllinə zəmin yaradır. Bunlar “Cənnətin qəbz” hekayəsində daha qabarıq nəzərə çarpır. Hadisələr qəbzın çərçivəsində cərəyan edir, məkan da Veylabad şəhəridir. Adın doğrulduğu mənanın yozumuna ehtiyacı yoxdur. Çünki veyl sözündən yaranmış Veylabad adı sakinlərinin kimlər olduğundan xəbər verir.

Başmaqçı usta Ağabalanın saqqalı Əliəsgər ağaya qəbzə görə ifrat təzimi, hamam, Veylabad sakinlərinin rəftar, davranışları ilə iç üzlərinin açılması – yəni, şəhərin adı ilə sakinlərin ad və ləqəblərinin mənəviyyəti, dünyabaxışları, ideyalarının bir-birinin tamamlanmasında heç bir uyğunsuzluq yoxdur. Burada obrazların məkanı səciyyələndirilir. Pinəçi Ağabalanın fanatikliyi ikrah doğurmaya bilir. Bütün varlığı ilə bu tip Ələsgərə bağlı yox, vurğun bir bədbəxtidir. Qəbz alıb cənnətə düşmək üçün hər şeyindən keçib və bu xülyalarla da qurban gedir. Əsərin əvvəllərində Veylabad kimi bir şəhərin sakini olan xəyalpərəstin taleyinin acınacaqlı sonluqla qurtaracağı oxucuda heç bir şübhə doğurmur. Cəmiyyətin üfunət verən ab-havası sakinləri də, şəhəri də eybəcər hala salmışdır. Ağabalanın cənnətə qəbz alması məsələsində arvadı ilə dialoqu da, bir-birinə “Ə” deyərək müraciəti quzu mələşməsinə andıran səs çıxarmaları da avamlığa, fəqir və yazıqlığa bir işarədir. Ağabalanın təmasda olduğu adamlar da, rast gəldiyi əşyalar da cəmiyyətin necə qoxu verməsinə bir işarədir. Dar küçədə düşünə bir çüt eşşək qulağı toxunur, küçəyə düşmüş it, pişik, toyuq cəsədləri hərəkətə mane olur. Nadanlar yığnağı ilə dolu olan Veylabad şəhərinin hamamı da “Çox çəkmədi ki, zibilə batdı və yerində bir təpə əmələ gəldi”. Usta Ağabala hamamda yuxu görməsindən çox dəli olmaq dərəcəsinə gəldi, azarı hər gün şiddətləndi, aclıq və soyuq onu üzdükdən sonra dünyasını dəyişdi.

Ağabala bədbəxt bir adamdır. Daha çox ona görə bədbəxtir ki, Veylabad kimi bir şəhərin sakinidir. Bu şəhərdə hamı, sadəcə, hərə bir cür bədbəxtidir. Əsərin və məkanın adından da bədbəxtlik gözləniləndir. “Cənnətin qəbzi”ndə mövhumatın zərərli təsiri, insanların gözü qarşısına qəflət pərdəsi çəkməsi onları dünya zövqündən məhrum etməsi, fəaliyyətsizliyə, ədalətə sürükləməsi haqqında təsirli, düşündürücü epizodlar az deyildir. Ağabalanın timsalında Y.Vəzir Çəmənzəminli insanı real gözəllikdən uzaqlaşdıran, axirət vədlərinə bağlayan, cənnətin qəbzi üçün bütün həyatını qurban verən fanatikləri amansızcasına satıra atəsinə tutmuşdu. Adlar sənətkarı sanki sözcülükdən uzaqlaşdırır, obyektiv estetik meyar üçün daha konkret, faktiki materallar verir. Bunları öz məqamında işlətmək əsas şərtdir və müəllifdən xüsusi məharət tələb

edir.

Hekayə haqqında B.Nəbiyevin dediyi fikirlər bu mənada maraqlı doğurur: “Cənnətin qəbzi” hekayəsi sənətkarlıq baxımından Y.Vəzir Çəmən-zəminlinin digər hekayələrindən çox fərqlənir. Həcmcə çox böyük olan əsər özünün mənalı satirik və yumoristik səciyyəsi ilə “Molla Nəsrəddin” nəsrinin ən klassik nümunələri səviyyəsinə qalxa bilmiş və geniş şöhrət qazanmışdır”. Yusif Vəzir Çəmən-zəminlinin satirik hekayələrində obrazların gülüncüyü ictimai həyatdakı nöqsanların və mənfi cəhətləri daha qabarıq şəkildə həll edilməsi lazım gələn əsas məsələ kimi təsvir etdikdə baş verir. Obrazların düşdüyü vəziyyətlərdən asılı olaraq doğurduğu gülüncülük Yusif Vəzir Çəmən-zəminlinin “Cənnətin qəbzi”, “Ağ buxaqda qara xal”, “Mərsiyəxan” və s. hekayələrində də müşahidə olunur. Dünyəvi gözəlliklərin dini uydurmalar üzərində qələbəsi bu hekayələrdə yüksək sənətkarlıqla əks etdirilmişdir. Y.Vəzir Çəmən-zəminli dini fanatizmə satirik münasibətini bir çox publisist əsərlərində də bildirmişdir. Yazıçı belə qənaətdə idi ki, fanatizm əməkçiləri zülm altında saxlayır, onların gözləri qarşısından qəflət pərdəsini götürməsinin, savadlanmasını, dünya görüşlərinin artmasının qarşısını alır, mütərəqqi işlər görməyə mane olur, faydalı iş görməkdən çəkindirir. Y.Vəzir də dini fanatizmə münasibətdə N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Ü.Hacıbəyov yolu ilə gedirdi. “Cənnətin qəbzi” hekayəsində ədib qüvvətli təzad yaradaraq usta Ağabalanın gülüncülüynü onun öz sözləri, fikirləri ilə göstərir. Obrazların gülüş doğuran vəziyyətlərini bu hekayədə təkcə Ağabalanın timsalında deyil, dəllək Kərbəlayi Qulunun da yadda qalan surətində görürük. Kərbəlayi Qulu qısa boyu, qızarmış iti burnu, nazik bıqları ilə fərqlənir. O da usta Ağabalanın tayıdır, bəlkə ondan da fanatikdir. “Mərsiyəxan” hekayəsində ədib məharətlə, maraqla, yumorlu, orijinal bir sonluq tapmışdır. Bu bədii kəşfi ilə oxucunu heyratdə qoymağa nail olmuşdur.

Müasirləri kimi Yusif Vəzir Çəmən-zəminlini də Azərbaycan qadınlarının hüquqsuzluğu, kəşməkeşli həyat yolları daima narahat etmişdir. “Şaqqulunun xeyir işi”, “Müsəlman arvadının sərgüzəşti”, “Toy”, “Qız məktəbində”, “Divanə”, “Dərdli Züleyxa”, “Yuxu”, “Üç gecə”, “Qumarbazın arvadı” hekayələrində ötən əsrin

əvvəllərində Azərbaycan analarının, qız-gəlinlərinin bir çoxuna xas olan qəribə əhvalatlar bədii əksini tapmışdır.

“Dərs” hekayəsində qəhrəman Həmzə bəy gülünc vəziyyətə düşür, qarşı tərəfdən ibrətli dərs alır. Tələbə Həmzə bəy təhsil aldığı şəhərin küçələrində boş-boşuna veyillənir, qızlara, xanımlara söz atmaqla gün keçirir. Bir gün o, yaraşıqlı bir xanımı ələ almaq üçün cəhd edir və o qadının adamları tərəfindən döyülüb təhqir olunduğunu görürük. Hekayədə obrazın gülüncüyü oxucuda ikrah hissi doğurur. Yazıçı ustalıqla kontrast yaratmışdır. Tələbə öz-özlüyündə gözəl xanımla kef çəkməyi düşündüyü, xəyallara daldığı bir məqamda möhkəmcə döyülür, “möhtəşəm” bir dərs alır. Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin obraza gülüşü istər satira olsun, istər yumor, zahiri əlamətlərdən yaranmır, intişar tapmır, hadisə və surətlərin zahiri gülünclüyünə əsaslanmır. Bu gülüşün əsas tənqidi məzmunu, ifşa və ittiham gücü daha çox hadisələrin məzmunundan, məntiqindən, obrazlığın psixoloji varlığından doğur. Nəticədə ictimai kəsəri, bədii vüsəti etibarı ilə dərin və qüdrətli olur. Əksər məqamlarda ustad yazıçı tənqid hədəfini səliqə və səbirlə, aram-aram elə nöqtədən işıqlandırır ki, tipin çatışmazlığı fonundan onun mənavi eybəcərliyinin dolğunluğu ilə rüsvayçı vəziyyətə düşür. Tənqidi gülüş isə gözlənilməz görünür. Tənqidi gülüşdəki bu gözlənilməzlik onun islah-ifşa qüdrətini daha da artırır.

Mir Qasım da tələbədir (“Üç gecə”). O, Həmzədən (“Dərs”) fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Mir Qasımı evləndirmək məsələsi ortaya çıxır, o istəməsə də deyiklisi gözəl-göyçək Matanı gəlin gətirirlər. Mir Qasım sevmədiyi qıza evlənməyi əzab, həyatını isə məhbəs hesab edir. Təzə ailə həyatı quran bu gənc həyat yoldaşını evdə qoyub küçə qızları ilə vaxt keçirir və bu hərəkətləri özü üçün eyib sanmır, hətta belə əyləncələrdən fəxr duyur. Obrazlığın gülünclüyünə ədibin istehzası başa düşüləndir. “Şair” hekayəsinin qəhrəmanı Cənnət Əli də situasiyadan asılı olaraq gülüş hədəfinə çevrilir. Cənnət Əli özündən bədgümandır. Yaradıcılığı ilə əlaqədar, haqqında çox yüksək fikirdədir. Bu tip belə qənaətdədir ki, gələcəkdə ona heykəl qoyulacaqdır, cizma-qaraları tədqiqata cəlb ediləcəkdir. Tərbiyəvi xüsusiyyətlərə malik olan hekayənin qəhrəmanı danışiq münasibətləri ilə gülüş doğurur. Hacıni isə bir tip

kimi (“Hacı”) gülünc vəziyyətə salan inamı, əqidəsi, rəftarı, fikri ilə gördüyü işlər arasındakı ziddiyyətlərdir. Bütün bunlar paradoksalıq yaratmış, nəticədə Hacınn nəfsi var-dövlətə hərisliyi – bütün inanclarına – Allaha da, Qurana da, namaza da qalib gəlir.

Yusif Vəzir Çəmənzhəminlinin satira və yumorunda, onların xarakterlərində fərdi və orijinal simasını müəyyənləşdirən əsas xüsusiyyətlərdən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, burada hiss, həyəcan, emosional narhatlıq ilkin şərtədir. Yazıçı güldüyü və gülüş doğurmaq istədiyi cəhətlərə vətəndaşlıq yanqısı və narahatlığını, həyəcanını və etirazını bildirib, onları emosional təsvir və təhkiyədə nəzərə çatdıraraq islahə çalışır. Bu əsərlərin hər birində yumorun orijinal inkişaf istiqaməti və konkret məqsədi, funksiyası mövcuddur. Bir nüansı da vurğulamaq yerinə düşərdi ki, Yusif Vəzir Çəmənzhəminli mənfi tiplərini gülünc vəziyyətlərdə və eybəcər əməllərlə ifşə etməyi bacarır. O, mənfi surətləri öz əməlləri, sözləri, vəziyyətləri ilə səciyyələndirməyi məharətlə edirdi. Ədib ən ciddi ictimai bəlalardan söhbət açarkən də nikbinliyini itirmirdi. Yusif Vəzir Çəmənzhəminlinin realist nəsrə xidmətlərindən biri də ədəbi – təmasıdır. Bu sənətkarın nəsr dili fikrin sadə cümlələrlə ifadəsi, şirin təhkiyə üsulu, maraqlı dialoqla, gözlənilməzliklər və s. ilə səciyyələnir. Burada ilk öncə milli kolorit təbiilik, axıcılıq diqqəti cəlb edir. Hər obraz öz düşündüyü kimi tanınmır. Professor T.Mütəllimov yazır: “Bədii dilin təbiililiyi və sadəliyi, ümumxalq danışığına yaxınlığı həmişə realist ədiblərimizin diqqət mərkəzində olmuşdur. Əslində bir səhər Azərbaycan tənqidi realistlərinin estetik konsepsiyalarının ən mühüm şərtlərindən hesab etmək olar”.

XIX əsrin əvvəlləri satirik nəsrə, xüsusi adlarda komizm vasitəsi kimi istifadənin bir çox üsullarını görürük. Mirzə Cəlil, Ə.Haqverdiyev, N.Vəzirov, Yusif Vəzir Çəmənzhəminli və başqa sənətkarlar həqiqi satira vasitələrinə çevrilən adlardan detal kimi istənilən qədər istifadə etmişlər.

XX əsrin yaradıcılığından fərqli olaraq XX əsr satiriklərinin mübarizə diapazonları kəsərli və daha geniş idi. Qadın azadlığı problemi də onları düşündürürdü. Bütün bunlarla yanaşı, dini fanatizmin də məhvedici təsiri, bu təsirlə faciəli həyata düşər olmaları, vəziyyətdən istifadə edib mənəfət götürənlərin pozucu fəaliyyətləri dövrün realist hekayələrində sənətkarlıqla əks

etdirilmişdir.

Ədibin “Müsəlman arvadının sərgüzəşti” hekayəsində aparıcı surət hekayəçi kimi çıxış edir, sona qədər hadisələr onun dili ilə nəql olunur. Biz demək fikrində deyilik ki, birinci şəxsin – qəhrəmanın dili ilə danışılan bütün nitqləri monoloq saymaq lazımdır. Hekayəçi özünün təhkiyəsini şəraitdən, məkan-zaman uyğunluğundan asılı olaraq digərlərinə də tapşıra bilər. Haqqında danışdığımız hekayəyə gəldikdə isə burada başqa hekayətçi yoxdur. Digər tərəfdən hadisə dinamik inkişaf prosesi keçmir, yəni yaşan ölüm naməlum qəhrəmanın nəzərdə tutulması ilə danışılır, nəql olunur.

Klassik satira ustalarımızın nəsr əsərlərində obrazlar arasında mənəvi-psixoloji və ictimai-sosial amillərlə şərtlənən uzalaşmalar kifayət qədərdir. Yusif Vəzir Cəmənəzəminlinin satirik hekayələri ilə Mirzə Cəlil, Ə.Haqqverdiyev, Ü.Hacıbəyov qələminə məxsus düzlu, oxucuları güldürə bilən düşündürən nəsr nümunələri bütün poetik xüsusiyyətlərinə görə eynilik təşkil edir. Onların yaradıcılığında ideya və məzmun vəhdəti ilə yanaşı dil və üslub yeniliyi də diqqəti cəlb edir. C.Məmmədquluzadə kimi onlar da təsvir etdikləri hadisə və əhvalatların mahiyyətinə vadiqca onu aktual ictimai məsələlərlə qovuşdurmağa çalışırdılar. Lakin müasirlərindən və ustalarından fərqli olaraq Y.Vəzirin dilində satiradan daha çox həzin kinayə vardır. Dövrü üçün aktual olan, bu gün də öz keyfiyyətini itirməyən hekayələrindən onun sözdən ustalıqla, qənaətlə istifadə etməsinin nəticəsidir ki, bədii nümunələrin aktuallığını hələ də saxlamaqdadır. Hətta ədibin felyetonları kəsib etdiyi ideya-məzmun dolğunluğu, yığcam olması, dilinin rəvanlığı ilə maraqlı nəsr nümunələri təsiri bağışlayır. Baxmayaraq ki, ədib bu əsərləri “Yazmamam”, “Köhnə şeylər dəbdən düşdü”, “Məşədi Qulu”, “Məsəllər”, “Nobel mükafatı”, “Dörd söhbət”, “Ayrılmışlar”, “Şəhərlərin söhbəti” və s. adlandırmışdır. Felyetonların bir özünəməxsus üstünlüyü də yazıçının burada gözəl tipikləşdirmə yaratmasıdır.

Yusif Vəzir Cəmənəzəminli hekayələrini nəşr etdirərkən onların çoxunu əksər vaxtlarda felyeton adlandırmışdır. (“Sərhəd məsələsi”, “Zeynal bəy”, “Xunabə”, “Dəli” və s.). Bundan başqa ədibin “Cümə axşamı”, “Yuxu”, “Yeni fars”, “Şahqulunun xeyir işi”, “Divanə”, “Qız məktəbində” kimi hekayələri də ilk dəfə “felyeton “

adı ilə çıxmışdır. Bu bir tərəfdən Yusif Vəzir Çəmənəminli hekayələrinin yığcamlılığına dəlalət edirsə, o biri tərəfdən, yazıçının felyetonlarının mövzu və fikir, ifadə və təhkiyə tərzı etibarı ilə kiçik məzmunlu hekayələrdən seçilməyən bədii parçalar olduğunu göstərir. Yusif Vəzir Çəmənəminli və Ə.Haqqverdiyev nəsrində üst-üstə düşən, ən çox diqqəti cəlb edən tipoloji cəhətlər bunlardır: yığcamlıq, aydınlıq, sadəlik hekayənin əsasını təşkil edən məzəli, gülməli mahiyyəti, bəzən gözlənilməz nəticə ilə tanınması; incə rişxənd, acı istehza, kinayə, işarə və i.ə. hekayələrinin bir çoxunda yəni xalq yaradıcılığına, xüsusən nağıllara Molla Nəsrəddin lətifələrinə; həmçinin müəlliflərin təhkiyədə özünü oxucuya göstərməməsi, kənarda durub sanki etinasız nağılcı kimi ancaq əhvalatı xəbər verməsi, fikrini aşkar bildirməməsi, ifşa elədiyi ictimai nöqsanlara, bu nöqsanları, yaramazlıqları törədən insanlara həzin istehza ilə gülməsi bədiiiliyi qüvvətləndirən məqamlar kimi yadda qalır. Bu deyilən Molla Nəsrəddinçi yazıçıların bədii üslubunu səciyyələndirən aparıcı xüsusiyyətlərdəndir. Hər bir yazıçının fərdi üslubuna uyğun olaraq tənqidi gülüşün də məxsusi intonasiya fərqi həm də gülüş formalarının müxtəlifliyi mövcuddur. Yusif Vəzir Çəmənəminli yumorunun, gülüşünün aparıcı xətti nikbin, göz yaşları içərisində gülüşə bənzər işıqlı, qəhqəhəli olmasa da şaqraqdır. C.Məmmədquluzadənin gülüşündə isə onun içindən qırmızı xətlə keçən bir kədər də vardır.

Yusif Vəzir Çəmənəminli hekayələri nə qədər sadə, aydın olsa da hamısının əsasında böyük fikir, yüksək ideya durur. Bu ideyaları sənətkar açıq söyləmir, quru çılpaq surətdə ifadə eləmir, onu sanki təsadüfən deyilmiş bir sözlə, kinayə və işarə, istehza, replika ilə açmağa çalışır. Onun bədii satirası demokratik məzmun daşıyan sənət nümunələri kimi özünü daha qabarıq göstərir. Klassik satira ədəbiyyatımızın yüksək zirvəsini təşkil edir.

Yusif Vəzir Çəmənəminlinin “Müslümənin sərgüzəşti” və ya “Müsləman arvadının sərgüzəşti”, (müəllif sonralar hekayənin adını dəyişib sonuncu sərlövhəni təqdim etmişdir) hekayəsinin ilk nəşrindəki qeydlər “Nəql elədi bir müslümə, yazdı Veylabat sakini Mirzə Sərsəm” yadımıza Mirzə Cəlilin “Danabaş kəndinin əhvalatları”ndakı başlanğıcı salır: “Nəql edibdi: Lağlağı Sadıq,

yazıya götürübdür qəzetçi Xəlil”. “Velyibat”! Yazıçının personajları bu “şəhər”dən olan digər hekayələrinin (“Cənnətin qəbzi”, “Mirzə Əbdülvahab” və s.) oxuduqda isə Ə.Haqverdiyevin Dəcəllabad əhvalatları yada düşür. Sadəcə bunlar yada düşmə, xatırlamalardır. Fikir və mülahizələr, onların qoyuluşu və təsviri isə biri digərinin təkrarı deyildir. Hər şeydən əvvəl bu ünlü sənətkarları bir məcrada birləşdirən eyni məkan, zaman, ictimai mühit və eyni dünyabaxışı idi. Y.Vəzir öz müasiri olan klassik Azərbaycan nəsrinin ustaları Cəlil Məmmədquluzadə və Ə.Haqverdiyevlə birləşdirən yalnız ideya-məzmun həmahəngliyi deyil; ədəbi priyomları, dil və ifadə tərzinin rəngarəngliyi ilə də bu üç yazıçı biri-digərini tamamlayır”. Bu ədiblərin bədii nümunələri, xüsusən yaşadıkları Azərbaycan mühitinin məişətindən mahir rəssam kimi sözün qüdrəti ilə çəkdikləri kiçik lövhələrlə yanaşı paralel müqayisədə hər birinin spesifik üstünlüyü nəzəri cəlb edir. Müqayisə üçün başqa bir nümunəyə diqqət yetirək. Y.Vəzir “Şahqulunun xeyir işi” hekayəsini “Qurbanəli bəy”i oxuduqdan sonra onun təsiri ilə yazdığını özü etiraf etmişdir. Hekayələrin hər ikisi oxşar süjet əsasında qurulmuşdur. Doğrudur, təsvir edilən əhvalatlar fərqlidir, lakin hər iki nümunə o dövrlük məişətimizdən götürülmüş lövhələrdir. Yazıçıları düşündürən eyni problem – cəhalət, nadanlıq, avamlıqdır. “Şahqulunun xeyir işi” hekayəsi Y.Vəzirin bədii nəşr yaradıcılığında ilk addım olmaqla onun yaranması da iki böyük sənətkarın adı ilə bağlı olduğu üçün əhəmiyyətlidir. Cəlil Məmmədquluzadədən bəhrələnərək yazılan əsəri Ə.Haqverdiyev redaktə etmiş və Y.Vəzirin qələmindəki incə müşahidə qabiliyyətini sezməmişdir. Görməmək mümkün deyil ki, Y.Vəzir yaradıcılığa başlayarkən Mirzə Fətəli Axundovu oxumuş, Cəlil Məmmədquluzadə və Ə.Haqverdiyevin çevrəsində olmuşdur və “Molla Nəsrəddin”ni də təbii ki, yazıçı kimi izləməmiş deyildir.

Yusif Vəzir Cəmənzəminli sənətkarlığından danışarkən əsərlərindən alınan təəssürat belədir ki, o, xalq dilinə, psixologiyasına tam hakim yazıçıdır. Şiirtmə olmasın, müasirlərindən heç bir yazıçının dili onun əsərlərindəki qədər rəngarəng, əlvan, zəngin ifadə vasitələrinə, lüğət tərkibinə malik olmamışdır. Ədibin üslubu ədəbi dil normalarına əsaslanır, amma norma qaydalarına sığmır.

Onun üslubuna müasirlərinə məxsus bədii dilin ən yaxşı ənənələri xasdır. M.Ə.Sabirin dərin, sərt həqiqətləri realist planda təsviri, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadənin incə, mənalı, məzmunlu satirası, eyham və kinayəsi Ə.Haqqverdiyevin gözəl, lirik təsvirlərinin ruhu, kəskinlik, mənalılıq və s. onun üslubunda harmonik vəhdətdə birləşir.

Dil bədii əsərin məziyyət və xüsusiyyətləri ilə təbii yolla bağlanmalıdır. Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin dil və üslubundan bəhs edəndə hər hansı “dil ehkamı”ndan deyil, ədibin yaradıcılığının özünəməxsus mahiyyətindən, xüsusiyyətlərindən çıxış etmək lazımdır. Klassik ədəbi-bədii dilimiz, onun zəngin xəzinəsi, şifahi xalq yaradıcılığı, canlı danışq dili - onun üslubunu və dil xüsusiyyətlərini də bu mənbədə axtarmaq daha elmi olar. Yusif Vəzir Cəmənzəminli dili sözün geniş mənasında, canlı, sadə, obrazlı və sərrast dildir. Onun dil və üslub cəhətdən Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusən, nəsrinin əvəzolunmaz sənətkarı C.Məmmədquluzadəyə yaxın olduğunu deyənlər haqlıdırlar. Şifahi danışq dilinin və onun zəngin xüsusiyyətlərinin bədii, obrazlı inikası hər iki sənətkarı dil və üslub cəhətdən bir-birinə yaxınlaşdırır. Dahi ədibin duzlu, satirik üslubunu Yusif Vəzir Cəmənzəminli öyrənmiş və onun ən yaxşı davam və inkişaf etdiricilərindən biri kimi tanınmışdır.

“Ədib tipin mənəvi eybəcərliyini tam əks etdirmək üçün elə ifadələr seçir ki, öz obyektiv rəhbərlikdən, daha doğrusu, kommunikativ mənasında deyil, müəllifin izlədiyi məqsədə uyğun mənada çıxış edir. Sözün əsl mənası bəzən burada bir növ təcrid edilir və yada düşür. Beləliklə, söz həqiqi sənətkarın əlində daha yeni mənalara, çalarlara kəsb edir”.

Müəllif tiplərini obrazlı danışdırmaqla onu “mənfi və müsbət” deyib iki yerə ayırmır. Hər iki xislətdə olanlar dildən öz məqsədlərinə müvafiq istifadə edirlər. Nəticədə onun tipləri milli olmaqda çox canlı, koloritli çıxırlar. Ədib xalqdan aldığı sözləri “bədii əsərin yazılış tərzinə görə” seçib məqamında işlədir, onu yeni-yeni mənalarla çalarları ilə zənginləşdirir. Bu üslub bir tərəfdən yazıçının xalq dilinə, adətən hikmətinə, onun bədii təfəkkürünə yiyələndiyini göstərsə, o biri tərəfdən, ədibin bədii istedadı, fitri qabiliyyəti ilə bağlıdır.

Gülüslə düşündürən ədib

XX əsrin əvvəllərində zamanın dönüşü cəmiyyətin bütün sahələrində varlıqda və şüurda, elmdə və ədəbiyyatda, mədəniyyət və incəsənətdə, nəzəriyyə və təcrübədə əsaslı təbəddülatlar insanların həyat və fəaliyyətinə də təsir edir, onların şüur və təfəkküründə yeni proseslərin baş verməsi üçün real imkanlar yaradır. Bu işdə ədəbiyyatın, nəzəri fikrin edə biləcəyi ən vacib iş-həyatı düzgün əks etdirmək, ifşa hədəflərini aydın göstərmək, “əyrini-əyri, düzü-düz” yazmaq, ictimai geriliyin səbəblərini araşdırmaq və ondan xilas olmaq, onun xəstəliyinin mahiyyətini, müalicə və profilaktikasını göstərməkdir.

Ədəbiyyat, ən çox da satirik ədəbiyyat bu missiyanı yerinə yetirmək üçün köhnəlmiş ədəbi metodlardan, ideyalardan istifadə edə bilməzdi. Buna görə də satirik nəsrə, poeziya, dramaturgiyada və publisistikada ədəbiyyat orijinal ideyalar və ideallar irəli sürməli, cəmiyyəti yeni dünyagörüşlə silahlandırmaq vasitəsilə onu gerilikdən, qaranlıqdan çıxarmağa kömək göstərməli idi.

Əli hər yerdən üzülən insan göydə Allaha (Məhəmmədhəsən əmi kimi), yerdə naçalnikə, kəndxudaya, mollaya sığınır. XIX əsrdə Mirzə Fətəli Axundovun, XX əsrin əvvəllərində Cəlil Məmmədquluzadənin, Mirzə Ələkbər Sabirin və başqa molla-nəsrəddinçilərin qəhrəmanları xəstə cəmiyyətdə yaşayırdılar. Bu insanlar hətta öz-özlərinə yad olmuş, “şükür qədərində” deyib olacaqlarla barışmalı və razılaşmalı olmuşdular. O dövrdə bəşəriyyətin ümumi bəlası-anlamaq dərdi idi. Anlamaq isə sırf dünyagörüşü ilə əlaqədar olan bir problemdir. Bizim satira ustalarımızın qarşısında duran əsas vəzifə mövcud situasiyanı, cəmiyyətin görünən və görünməyən eybəcərliklərini kütləyə anlatmaq idi. Əlbəttə, anlamaq üçün novruzəlləri, zeynəbləri, məhəmmədhəsən əmiləri hazırlamaq, bu biçarə zavallıları empiriyadan rasionallığa doğru inkişaf etdirmək lazım idi. Rus mənşəli ingilis psixoloqu P.D.Uspenski göstərirdi ki, **“insan heç vaxt indiki qədər öz-özünə yad olmamış, psixologiyadan heç vaxt bu qədər uzaq düşməmişdir; müasir insanın ən xarakter əlaməti öz-özünü bilməməkdir”**. Beləliklə, anlamaq işindəki çətinliklər insan xoşbəxtliyi üçün

ən böyük əngələ çevrilimişdir. Bütün satira ustaları bədii əsərlərdə insanları anlatma, “qandırmaq” üçün satira və yumordan, gülüşdən sarkazmdan, detaldan, işarədən, eyhamdan, kinayədən qədərincə istifadə etmişlər. İki əsrin qovuşması, XIX əsrin öz yerini XX əsrə ötürməsi, dövrünün insanları hər şeyi istehsal etməyə başlayır (elə müasir insanlar kimi), fəqət o, özünü təkrar istehsal prosesində ağlauyğun prinsiplərdən istifadə etməkdə çətilik çəkir. N.Lazerev yazırdı ki, **“Epoخانın əsas problemi-mənəviyyatsızlıqdır, bəşəriyyət nüvə müharibəsindən daha ciddi təhlükə qarşısındır”**. XX əsr bütün sahələrdə, o sıradan ədəbiyyatda da yeni mərhələ kimi özünü göstərir, qarşıda mürəkkəb, ziddiyyətli bir dövrün davamından xəbər verirdi.

XX əsrdə Azərbaycanın siyasi-ictimai həyatının realist bədii panoramını yaradan, yaşadıkları cəmiyyətin təzadlı situasiyalarının konfliktlərini işıqlandıran və onu satirik yumoristik planda mənalandırmağa üstünlük verənlər Molla Nəsrəddin ənənəsindən bəhrələnmişlər. İstər XIX əsrdə Mirzə Fətəli, istərsə də “Molla Nəsrəddin ” ədəbi məktəbinin nümayəndələri, daha sonralar isə T.Ş.Simurq, Qantəmir, S.Rəhman, H.Nəzərli, M.Cəlal və başqa sənətkarların əsərlərində hadisədən çox, ideya və məqsədin mahiyyətinə diqqət yetirirdilər. Onlar əhvalatların zahiri tərəflərini yox, yaşadıkları dövrün və cəmiyyətin mövcud əxlaqının mahiyyətini açmağa səy göstərmişlər. Bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatı yeni inkişaf istiqaməti, ideya-bədii keyfiyyətləri, mövzu və obrazlar aləmi, görkəmli şəxsiyyətləri, poetik özəllikləri, metod və ədəbi cərəyanları, təkamülü və inkişaf sürəti ilə yadda qalır. Satira və yumor, gülüş bədii nəsrə, əsasən hekayə janrında özünün bədii ifadəsini tapan yüksək bir yaradıcılıq keyfiyyəti kimi bu illərdə Mir Cəlalin yaradıcılığında diqqəti cəlb edir. Gənc yazıçının yaradıcılığında köhnə olaylarla yeniliyin mübarizəsi, arxada qalanlara qarşı amansız, yeni tiplərə qarşı barışan münasibətin təsviri yazdığı satirik hekayələrdə inkişaf etdirilən əsas prinsiplərdən idi. Ədibin hekayələrindəki gülüş sağlam xarakter daşıyıb içində olub yaşadığı cəmiyyətdəki yeniliklərə mane olan köhnəliklərə qarşı çevrilmişdir. Etiraf olunmalıdır ki, ötən əsrin 30-cu illər Azərbaycanının yeni dövr ədəbiyyatında hekayə janrının inkişafında onun böyük

xidmətləri olmuşdur.

Proffesor C.Abdullayev yazır: “Ədibin elə hekayələri var ki, burada satirik, yaxud yumoristik gülüş, şən qəhqəhə yağıdırıcı göz yaşı ilə, komik, məzəli vəziyyət və səciyyələr faciəvi əhvalat və obrazlarla tez-tez əvəz olunur. “Badam ağacları”, “Subaylıq fəlsəfəsi”, “Vətən yaraları”, “İki ananın bir oğlu”, “Muştuluq”, “Göylər adamı”, “Ailə”, “İnsanlıq fəlsəfəsi” və s. hekayələr belə ciddi səpkidə yazılmış əsərlərdəndir.”

“Həkim Cinayətov” (1930), “Mirzə” (1930), “İstifadə” (1932) və b. əsərlərində satirik hekayə janrının seçimli bədii nümunələri artıq yaranmışdır. Gənc yazıçının 1932-ci ildə nəşr olunan “Sağlam yollarda” adlı ilk kitabına publisistik yazıları toplansa da, burada bəzi yumor elementləri də özünü biruzə verirdi. Bir-birindən maraqlı, orijinal tipləri ilə gülüş doğuran satirik hekayələrə artıq zəmin yaranmışdır. Bu əsərlər yetişməkdə olan bir hekayə ustasının gələcəyindən xəbər verir.

“Həkim Cinayətov” hekayəsi sərlövhəsinin gülüş doğurması, yığcamlığı, dilinin axıcılığı ilə diqqəti çəkir. Burada hadisənin mahiyyəti ilə tipin. Cinayətovun danışığı, hərəkəti arasında uyğunsuzluq vardır. Burdakı uyğunsuzluq komizm doğurmur. Hekayədə müqəddəs həkimlik peşəsi ilə obrazın xarakterik xüsusiyyətləri, əhval-ruhiyyəsi arasında uyğunsuzluq olur, satirik tipin əxlaqı, davranış normaları, boş-boşuna “fikir” söyləmək, münasibət bildirmək, nəhayət, özü haqqında çox bədgümanlığı tələbə Ramazanın nifrətinə səbəb olur.

“İlk günlər” hekayəsində fəqirlərin bolşeviklərin tezliklə gələcəyinə inamı, ümidi, bəy-xanların haqq-hesabına baxılacağı, etdikləri zülmün yerdə qalmayacağı Telli və başqaları tərəfindən gözlənilir. “Pərzad”, “Sara”, “Dəzgah qızı”, “Badamın ləzzəti” və başqa satirik hekayələrdə qadınların ictimai həyatdakı fəaliyyətini əks etdirən komik situasiya və ifşa inandırıcıdır.

Mir Cəlal yaradıcılığının ilk dövründə əsasən satirik yazıçı kimi tanınmışdır. Onun ifşa tərəfi çoxtərəflidir. Bu hekayələrində o dövrün vacib məsələlərinə toxunur, onun konkret tələblərinə cavab verməyə çalışır, geriliyə qarşı mübarizədə bilavasitə iştirak etməyə səy edir. Bu əsərlərdə satirik gülüş hadisələrin mahiyyətindən,

surətlərin daxili aləminin, vəziyyətlərinin bədii təsvirindən doğur. Bəzən bu gülüş göz yaşlarına qarışır. Yazıçı hekayələrində heç bir əlavə təfəssilata yol vermir.

Yazıcının hekayələrində təfərrüata çox yer verilir. Obarzların danışdıqlarındakı yığcamlıq, fikri məntiqlə ifadə etmək, hadisələri mənalandırmaq, atalar sözü və zərb məsəllərdən məqamında istifadə etmək oxuyucunu yormur. “Bostan oğrusu”nda əhvalatlar maraqlı sujet xətti ətrafında cərəyan edir. Hekayənin adı oxuyucuya ilkin anda nə isə maraqlı bir əhvalatın baş verəcəyindən xəbər verir və Durmuş obrazın da isim kimi gülüş doğurması sözü də düşündürücü gülüşü doğurmasına ədibin digər hekayələrində də rast gəlinir.

“Həkim Cinayətov”, “Anket Anketov”, “Kəmtərovlar ailəsi”, və b.dediklərimiz nümunə ola bilər. Bu hekayələr satirik-yumoristik üslubu ilə seçilən bədii nümunələrdir.

Mir Cəlalın hekayələrində Azərbaycan cəmiyyətinin müxtəlif nümayəndələrinin məişəti, həyat tərz, dərddən və əməlləri, psixoloji, sosial xüsusiyyətləri, yaşadıqları cəmiyyətdə tutduqları mövqeyi sarkazma yol vermədən bədii inikasını tapmışdır. Onun yaratdığı zəngin və rəngarəng surətlərdən yeni yaranan sosializm cəmiyyətinin inkişafına bilərəkdən mane olan antipodlar bürokratlardır (Həkim Cinayətov, Anketov, Kəmtərov). Bu mənfi qəhrəmanlar konkret bir ictimai təbəqənin, onun nümayəndələrinin tipik xüsusiyyətlərini özlərində ümumiləşdirən, həm də fərdi keyfiyyətlərlə verilən canlı, həyatın bədii yetirməsi olan, dolğun xarakterlər, tipik surətlərdir. Onların tənqid atəşinə tutulan eyibləri də kök salası - əzalı olası bir eyib kimi deyil, əksinə, mənsub olduqları ictimai təbəqənin spesifik xüsusiyyətləri kimi alınmış, qiymətləndirilmiş və tənqid olunmuşdur.

Bədii nəsr əsərində surətlərə ad vermə müəllifdən xüsusi məharət tələb edir. Lirik-psixoloji əsərlərdə əsrin ideya-bədii xüsusiyyətlərinə, qəhrəmanın həyat tərzinə uyğun adların seçilməsinə nə qədər zəruridirsə, satirik nəsrə ad vermə, soyadı və ləqəblərin seçilməsi də bir o qədər asan məsələ deyildir. XX əsrin əvvəllərində yaranan nəsr əsərlərinin müəllifləri obrazlardan əlavə, hadisələrin cərəyan etdiyi məkanda şəhər, kənd adlarının da ironiya doğuran, kommunizm vasitəsi kimi, satiraltı mənə tutumuna malik

olmasına çalışmışlar. Proffesor Q.Kazimov yazır; “Satira ustalarımız komik effekt yaratmaq üçün adların etimoloji cəhətinə xüsusi diqqət yetirmiş, adın obrazın təbiətinə uyğunlaşdırılması prinsiplərindən geniş istifadə etmişlər. Əslində tənqidi realistlərin ənənəsi ilə bağlı olan bu cür adları etimoloji-simvolik adlar adlandırmaq olar”.

Deməli bədii əsərdə, əsasən də satirik nəsrdə adların qoyuluşunda təsadüfilik yoxdur. Mühitdən təffərrüat və detaldan, ən kiçik epizoddan asılı olmayaraq, baş surətə qədər əsərdə nə varsa məqsədli xarakter daşıyır. Bədii əsərə (istər satirik, publisistik, istərsə də lirik-psixoloji) oxucu marağı və münasibəti ilk andan, sərlövhədən başlayır. Diqqəti çəkən də sərlövhədir. Sərlövhənin bədii əsərdə xüsusi məna kəsb etmə əhəmiyyəti vardır. Bədii əsərin sərlövhəsi onun məzmununa, göstərilən dəlillərin təhlilinə və gəlinən nəticəyə tamamilə cavab verməlidir. Mir Cəlal əsərlərinə sərlövhə seçməkdən çox usta idi. O, bilirdi ki, sərlövhə nəzərə çarpan kimi oxucuda dərhal maraq oyadacaq. Nasir həyatdan doğan məsələləri, xüsusilə, yaşadığı dövrün eybəcərliklərinin açılıb göstərilməsində, tənqid və ifşasında konkretliyinə xüsusi diqqət yetirirdi. Bu bir daha sübut edirdi ki, əsərlərin sərlövhələri nə qədər qısa və aydın olarsa, bir o qədər çox nəzəri-diqqəti cəlb edir. Sərlövhə üzərində düşünmək və onun yerində işlətmək yazıçıdan böyük həssaslıq və bacarıq tələb edirdi. Sənətkar bildirir ki, sərlövhə müəyyən bir məqsədin qısa formasıdır. Bacardıqca onu yığcam etmək lazımdır.

“Çəkmə”, “Ər və arvad” mənalı, düşündürücü yumor və satirik xüsusiyyətləri ilə seçilən səciyyəvi hekayələrdir. Ədibin üslubundakı səmimiyyət sadəlik və təbiilik hekayələrini oxunaqlı edən şərtlərdir. Mir Cəlalin satirik əsərlərində də lirika vardır. Yazıcının tədqiqatçısı, ədəbiyyatşünas Y.İsmayılov yazır: “Yumoristik və satirik əsərlərində lirika olduğu kimi, lirik əsərlərində də çox vaxt mənalı gülüş, tənqidi ruh vardır”. Oxucunu düşündürən tərbiyəvi mövzulardan yazılan “Plovdan sonra”, “Elçilər qayıtdı”, “Naxış” və b. hekayələrində problemlər bilərəkdən qabardılır və təhlili yolları aydınlaşdırılır. Ümumiyyətlə, insan xarakteri, onun mürəkkəbliyini duymaq yazıcının ictimai-estetik ideyalarının məğzini, mayasını

təşkil edir. Bütün bunlar həm də neqativ hallara qarşı mübarizəni zəruri edib şərtləndirən amillərdir. (“Xarici naxoşluq”, “Rola girib”, “Neçə cür salam var” və s.)

Ədib qəhrəmanlarının psixologiyasını o qədər dərindən bildirir ki, oxucunu kədərləndirməklə yanaşı güldürməyi də bacarırdı. Gülüşlə düşündürmək məharətini digər əsərlərindən olduğu kimi “Xarici naxoşluq” hekayəsində də görürük. Bədən qurluşunu pozmamaq, necə deyərlər, fiqura saxlamaq üçün gənc bir qız bir müddət az qidalanır. Nəticələdə o qədər zəifləyir ki, xəstəxanaya düşür. Həkimlər qızı müayinədən keçirib qutarandan sonra xalası onun hansı xəstəliyə düşər olduğunu soruşur. Cavabında həkim, xarici naxoşluqdur deyir.

Mir Cəlal hekayələrində təsvir etdiyi surətləri mühitlə sıx əlaqədə götürür, onları müxtəlif şəraitə, vəziyyətlərə salır, daim işdə, hərəkətdə, gərgin bir mübahisədə, toqquşmada və mübarizədə əks etdirir. Satirik hekayələrdə sujetin bütün komponentləri, detalları belə müəllifin məqsəd və idealını düzgün, mükəmməl açılmasına tabe edilmişdir.

Mir Cəlal Paşayevin roman, povestlərində olduğu kimi hekayələri də bədii dilinə görə yüksək tərifə və təqdirə layiqdir. Onların hamısı zəngin, canlı xalq dilində yazılmışdır. Bədii dilin təbiiliyi və orijinallığı, səlisliyi və aydınlığı yazıçının hekayələrinin dilinin əsas xüsusiyyətlərini, məziyyətlərini təşkil edir. Bu nüansı da vurğulayaq ki, doğma dilinin gözəl bilicisi canlı xalq dilinə məxsus olan söz və ifadələrin, atalar sözü və zərb məsəllərin, frazeoloji birləşmələrin hər birinin yerində işlənməsinin də öhdəsindən böyük bir ustalıqla gəlməyə müvəffəq olmuşdur.

Mir Cəlalin satirik hekayə yaradıcılığında məharəti bir də ondadır ki, o, bədii surəti yaradarkən hər surətin nitqini onun öz həyat və düşüncə tərzinə, peşə və mədəni səviyyəsinə, psixoloji aləminə, düşdüyü şəraitə uyğun bir tərzdə real surətdə dəqiq əks etdirmiş, realist ədəbiyyatın əsas xüsusiyyəti olan dildə tipikləşdirmə prinsiplərini böyük bir məharətlə gözləmişdir.

Gələcəyin poeziyası

(Rəsul Rza yaradıcılığı haqqında düşüncələrim)

XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında bir böyük, ədəbiyyatda məktəb yaradan mütəfəkkir, filosof şair yaşamışdır. Bu böyük şəxsiyyət poeziyası milli və ümumbəşəri hadisə olan Rəsul Rza idi. Onun yaradıcılığa başladığı o illər inqilabi çarpışmalar, toqquşmalar ən əsası da sinfi mübarizələr dövrü, cəmiyyəti dəyişmək, yenidən qurmaq uğrunda çox kəskin döyüş illəri idi. Gənc olaraq o da bu döyüş illərinin ovqatı, ictimai-siyasi ruhu, həm də bilavasitə ab-havası ilə əhatə olunmuş, köklənmişdir. Sözsüz ki, sözü gedən ictimai dəyişmə onun poetik görüşünə həlledici təsir göstərməyə bilməzdi. Sənətkar taleyi etibarilə gələcəyin mütəfəkkir, novotar şairi məhz Azərbaycan şerinin XX əsrin ilk yaradıcı nəslinə mənsub şairlərindəndir.

Rəsul Rza yaşadığı dövrdə şeir qılıncını ovxarlayıb döyüşə-döyüşə kiçik, kövrək addımlarla təptəzə poeziya yoluna çıxdı. İrəlidə heç kimi olmadığını bildiyi üçün yolun möhtəşəmliyini də, ağırlığını da həm duyur, həm də bilirdi. Çətinliklər, qarayaxmalar, təzyiqlər, təsirlər olsa da yeni yolun çala-çuxurları onu qorxutmurdu, içindən gələn ilahi qüvvəyə arxalanıb heç kimə, heç nəyə məhəl qoymadan irəli gedir, sanki olacaqlardan da xəbərdar idi:

**Neyləyək biz
Əlac yoxdur,
olmalıdır, olacaqdır.
... Dünya qədim bir ocaqdır.
Həm közü var
həm külü var.
Həm tikanı
həm gülü var.**

Və ya

**Mən hansı xanədən tutdumsa qərar,
Hər yetən piyada “şah”, “şah” eylədi.
Neyləyim ki, belə kür taleyim var,
Məni nadanlara ürcəh eylədi.**

Rəsul Rza bəzi müasirləri kimi yaradıcılığa gözəllərin vəsfi ilə gəlmədi. Sevgi yaşları dünyanın hər addımının keçməkeşli konfliktlərlə dolu olan vaxtlarına düşürdü. Bu onun şair taleyinin alın yazısı idi. Lap sonralar müdriklik çağında, nə az, nə çox 54 yaşı olanda məhşur “Soruş” seirində:

**... Mən kölgəsiz görmədim,
El dərdi tək dağ görmədim,
Gözlərimi yumub açdım
Nəçə dostu sağ görmədim – deyirdi.**

“Mən gedəsi deyiləm” şerində şair həyat eşqiylə:

**Əvəzi yola saldıq
Xəstəliyi: Diabet
Bir gün Mikayılıs qaldıq
Xəstəliyi: Diabet!
Su oymuş qaya kimi
uçulur dörd bir yanı.
Bilirəm gec-tez gəlib
çatar mənə də növbət.
Hələlik növbət var,
bir il, bir gün, bir saat.
Yaratmaq istəyirəm,
Sənə eşq olsun həyat!**

- deyərək yazmaq, yaratmaq sövqünü bildirir, həyata nikbin baxır.

XX əsrin 30-cu illərindən təşəkkül tapıb formalaşmağa başlayan yeni üslub Azərbaycan poeziyasının ilk nəslinə mənsub olan, şöhrəti sərhədləri keçərək bütün qitələrə yayılan Rəsul Rza Ədəbiyaşar sənətkarlarımızdandır. Akademik Bəkir Nəbiyev yazır: “Bir sənətkar kimi Rəsul Rzanın ədəbiyyatımızda öz sözü, öz səsi, öz yeri olmuş, fərdi yaradıcılıq siması və orijinal manerası onu başqa qələm yoldaşlarından fərqəndirmişdir”.

Rəsul Rza ilk yaradıcılığında poetik mövzunun müqayisələrlə ifadə olunması, bizzə, 30-cu illər poeziyası üçün əlamətdar

cəhətlərdən idi. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün “Şairin andı” (Səməd Vurğun), “Ələmdən nəşəyə” (Süleyman Rüstəm), “Küləklər”, “Vuruşmalar” (Mikayıl Müşviq), “Bolşevik yazı” (Rəsul Rza) və s. əsərləri nümunə gətirə bilərik. Çünki bu əsərlərdə bədii keyfiyyət özünü xüsusi qabarıqlığı ilə göstərirdi.

Rəsul Rza ədəbi yaradıcılığa şair kimi başlamışdır. Lirik, siyasi, yoxsa... Hər nə isə... Kapital dünyasının fitnə-fəsadları da, neft sənayesinin baronlarının insanları aclıq-səfalət içində saxlamaları da onun gənc şair olaraq ətrafında cərəyan edən hadisələr idi. O, nədən yazır yazsın, içində olduğu, yaşadığı ictimai formasiyanın bəhrəsi olan mühitin insana necə qorxunc fəsadlar törətdiyi və ya törədəcəyini görüb, duyub dərk edərkən olaylara özəlliklə biganə qalmayıb gələcəyə baxırdı. Lap uzaqlarda, qaranlıq zülmət içində parlayan gələcəyi görə bilmək üçün həyat haqqında nikbin nəticələrə gəlib çıxır. İnamlı və ümidli olduğu üçün o uzun yolu aydın təsəvvür etdiyi üçün bu şövq-həvəslə nadir poetik nümunələr yaradır. Bu gün anadan olmasının yüz illiyi qeyd olunduğu bir vaxtda cəsarətlə demək olar ki, Rəsul Rza XX əsrin yox, üçüncü minilliyin – XXI əsrin, daha da gələcəyin şairidir. Məmməd Araz onun böyüklüyünə, poeziyasına qiymət verərkən poetik bir dillə “Zaman bir də doğa o planeti”- fikrində çox haqlıydı. Qorxmaz, dönməz, cəsarətli filosof şair Rəsul Rza çinar ağacını da çox sevirdi, doğma torpağını da. Məhz onun mehr-ülfət bağladığı, daha çox sevdiyi uzun ömürlü çinar ağacı ancaq belə torpaqda uca, nəhəng, qollu-budaqlı, qüvvətli, kölgəli və uzunömürlü ola bilər.

Rəsul Rza ilk şerlərində ədəbi prosesə də diqqəti çəkirdi. Bu diqqətçəkmədə ilkin şərtlərdən biri fikirlərini, istək-arzularını müasirliyi, mövzularının aktuallığı, orijinallığı idisə, digər tərəfi poeziyada təzə-tər bədii şəkil axtarışları idi.

Rəsul Rza yaradıcılığının ilkin illəri əsrin çətin, sərt dövründə, sərt üzünə təsadüf etdi. İctimai formasını dəyişməsi Moskvada da, Kiyevdə də, Bakıda da yaradıcılıqla məşğul olanları dilemma qarşısında qoyurdu. Bu tərəddüdlər və seçim qarşısında qalmalara Mayakovski də, Mikayıl Rəfili, Süleyman Rüstəm, Səməd Vurğun, Mikayıl Müşviq də aid idi. Çünki bu illərdə ənənə qəlibindən kənara çıxma bilməyən epigonçu şairlər də yox deyildir. Ancaq milli,

müasir ruhlu, bütün mütərəqqi poeziya yaradıcıları novator yolla gedirdilər. Novatorluq axtarışları məhz 1930-cu illərin poeziyası üçün səciyyəvi bir müsbət hal kimi güclənmək üzrəydi. Təbii ki, sovet ədəbiyyatının novatorluq xüsusiyyəti kimi meydana çıxmışdır. Lakin sözü gedən illərdə novatorluq bir konsepsiya kimi yuxarıda qeyd etdiyimiz sənətkarlardan daha çox Rəsul Rza və Mikayıl Rəfil kimi gənc şairlərin poeziyasında özünü göstərirdi. Tarixi sınaqlar göstərir ki, bu iki şairin sərbəst şeir axtarışlarında da bir-birini inkar edən cəhətlər də oldu. Mikayıl Rəfilinin sərbəst vəzndə yazdığı şeir nümunələri baxış nöqtəyi-nəzərdən yaşadığı cahana əsasən subyektiv münasibətin, fərdiyyətçilik psixologiyasının ifadə forması olduğu halda, Rəsul Rza bu yoldan imtina edərək öz yolunu seçdi. Təkcə məzmun yeniliyi ilə deyil, forma yeniliyinin də gərgin axtarışlar tələb etdiyini bilən şair az bir vaxt ərzində poeziya yollarında özünəməxsus üslubunu, onun inkişaf yolunu təyin etdi. Otuzuncu illərin əvvəllərində çapdan çıxan “Çapey” (1932), “Qanadlar” (1934) kitabları mövzu və sənətkarlıq baxımından şairin doğru yolda, ağır bir səfərə hazırlıqlı, silahlanmış çıxdığından xəbər verirdi. Bu illərdə gənc şairin V. Mayakovski yaradıcılığından bəhrələndiyini, ona yaxınlaşdığını, ona məhəbbət və ehtirasını da, ən nəhayəti Mayakovski əleyhinə çıxanlara qarşı mübarizəni də “Mayakovski” və başqa nümunələrdə görmək olar:

Neçinmi sevdim Mayakovskini mən, oxu bəlkə anladın

Bu sözlərdən:

Mən tüpürdüm hüsnə xal yapışdıran şairlərin yoluna.

Durdum yenə şeirin qarovuluna.

Ancaq bu o demək deyildi ki, Rəsul Rza Mayakovskinin əsiridir, onun poeziyasının burulğanına düşüb, çıxa bilmir. Dediymiz kimi otuzuncu illərin birinci on illiyi dövründə Mayakovski şeir dünyası ilə birbaşa yaxud dolayısı ilə əlaqədar idi, onun şeir məktəbini qəbul edirdi. Sadəcə görmək mümkün deyildi ki, elə o vaxtlar Rəsul Rza poeziyasının novatorluğu ilə Sabir kimi dahi sənətkarlara daha çox arxalanırdı. Rəsul Rza yazır: “Mənim ilk əsərimə ən böyük təsir milli ədəbiyyatımız və ilk növbədə Sabir

yaradıcılığı göstərmişdir. Bu da çox təbiidir. Sabiri çox sevirəm. Bəlkə də “Sevirəm” sözü, hər dəfə bu əziz adı çəkdiyim zaman duyduğum həyəcanı ifadə edə bilmir. Sabir bütün ömrüm boyu mənim müəllimim və dostum olmuşdur. Bu ad qəlbimdə xalqım üçün bir iftixar hissi oyadır.” Sabir poeziyası bütün yaradıcılığı boyu onun şeirlərini müəyyənləşdirmişdir. Deməli, 1935-ci ildə “Mayakovski” şeirini yazarkən də bu təsəvvürlər şairin poeziyasının məgzini təşkil edirdi. Poeziyada mənalı ömür sürən Rəsul Rza iki novator şair – Sabir və Mayakovski ilə ədəbi yoldaşlıq etmişdir. Onların poeziyası şairin şeir üslubunu üzvi bir hissəsi idi. Gənc Azərbaycanın iqtisadi tərəqqisi, insanların xeyirxah əməlləri “Ölkəmə”, “Bakı”, “İstək” və başqa şeirlərində özünəməxsus tərzdə tərənnüm edirdi. Rəsul Rza ilk şerlərində fikir, düşüncə vardır. İstedadlı gənc mütəfəkkir şair olduğu üçün yeni həyata, quruculuq işlərinə, yaşadığı cəmiyyətə üzəvari, biganə yanaşa bilməzdi. Ədalətsiz ictimai hadisələrə nəinki gəncliyində, hətta ömrü boyu biganə qalmadı. Həyat həqiqətləri ilə arzu və xəyalları arasında nəinki ziddiyyət yox idi, hətta bütün bunlar poetik əsərlərinin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir.

Rəsul Rza poeziyasına hələ 1930-cu illərin ortalarında mürəkkəvi qurumamış tənqidçilər tərəfindən oxunaraq münasibət bildirdi. Ədəbiyyatşünas Cəfər Xəndanın 1938-ci ildə yazdığı “Rəsul Rza” məqaləsi dediklərimizi təsdiq edən arqumentlərdəndir. O, illərin tənqidçiləri, hansı nöqtəyi-nəzərdən yanaşmalarına baxmayaraq qələmlərini mürəkkəbə batırıb yazılacaq şeirləri səbirsizliklə gözləyiblər. Çətin dövr idi o illər. Məsəl var, deyir, barlı ağaca daş atarlar. Sadəcə, cığırdaşlar, istedadsızlar o qədər çoxalmışdı ki, (elə indiki kimi) istedadlıları qorumaq lazım idi.

Beş cildliyini oxuyanda müəyyənləşdirirsən ki, Rəsul Rza sərbəst düşüncə, sərbəst də yazmışdır. Xislətən, fikrən də o, orjinal xarakterə malik bir insan, bir şair olmuşdur. Amma bu o demək deyildi ki, şair belə bir sənət uğruna nail olarkən ənənəyə istinad etmədən keçinmişdi. Aşağıdakı “Soruş” şeirindən bir parça diqqət edək; istedadla yazılmış bu nadir poetik parçanın bir misrasını pozmaq, yaxud digər bir misra ilə əvəz etmək mümkünsüz bir işdir. Onun dilinin imlasını belə dəyişdirmək ya asan deyil, ya da çətin

başə gələn bir işdir. Çünki bütün bunlar Rəsul Rzanın sənətkar ilə yaradıcılıq haqqında olan poetik düşüncələrindən irəli gəlir:

**Od nə çəkdi,
Küldən soruş!
Baş nə çəkdi,
Dildən soruş!...
Zülmətliyin möhnətini
Kor söyləsin!
Bəm xalların fəryadını
zildən soruş!...
hansı şeirim,
hansı sözüm
yaşayacaq məndən sonra?
Mən bilmirəm
eldən soruş!**

Poetik parça Rəsul Rza yaradıcılığında xüsusi yer tutan və onun üslubunun əsas cəhətlərini üzə çıxaran misralardır. Rəsul Rza özünə oxşayan poeziyanın öz üslubu, deyim tərz, fəlsəfi tutumu olan istedadla yazılmış işıqlı əsərlər müəllifidir. Proffesor Nizaməddin Şəmsizadə yazır: "... Rəsul Rza heç kəsə bənzəməyən əsl sənətkar ömrü yaşayıb".

Səciyyəvi haldı ki, "Soruş" şeiri bu gün də ən oxunaqlı, sevilən poeziya nümunələrindəndir. Şeirdə fikirlər, düşüncələr məntiqi ardıcılıqla, yığcam təsvirlə, dolğun bədii-fəlsəfi detallarla əyaniləşdirilmişdir, insanı özünə dərkə çağırır.

Rəsul Rza müasir şairdir. Müasirlik və onu şərtləndirən amillər şairin bütün poeziyasının cəvherini, ruhunu tamamlayır. Poeziyada həlledici amil kimi başa düşülən bu üslub şairin istər seçdiyi mövzuların bədii ifadəsində, istərsə də poetik parçalarını forma və deyiliş tərzində, yaxud da şairin həyatda baş verənlərə münasibətində qabarıq tərzdə nəzərə çarpır. Rəsul Rza XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında novator poeziyanın ən seçilən nümayəndələrindəndir. Rəsul Rza bəşəri şairdir. Bəşəri olduğu qədər də fikir şairidir. Akademik M.Əliyev yazır: "Əgər bizdən Rəsul Rzanın

son kitabındakı şeirlərin məziyyəti nədir? – deyə sual etsələr, biz tərəddüd etmədən fikir, fikir və yenədə fikir deyə cavab verə bilərik. Poetik rənglər, səslər, sözlər, ahənglər, təsirli bədii xəyallar və məcazlar, təzə bənzətmələr, tutarlı tizfəhm aforizmlər, həkimanə kəlamlar vasitəsi ifadə olunan fikir”.

Rəsul Rzanın novatorluğu yaratdığı poetik nümunələrin ideya-bədii xüsusiyyətləri ilə yanaşı, yeni həm də çətin bir vəzndə sərbəst şeirlər yaratması idi. Sərbəst şeirin sərbəstliyi onu daha da hazırlıqlı, qorxmaz, mübariz etdi. V.Mayakovski də, N.Hikmət də belə idi. Çünki bu şeirlər elə Rəsul Rza da öz poetik nümunələrinin siyasi kəskinliyi, ideya dolğunluğu və bədii dəyəri ilə şöhrət tapan sənətkar oldular. Sərbəst şeiri sərbəst vəznin xatirinə yazmayıb Rəsul Rza. Bunu ona diktə edən edib, ona bu misralar vəyh kimi gəlib (Elə V.Mayakovski və N.Hikmət də - **B.B**). Kommunist ideologiyasının banisi V.İ.Leninə tayı-bərabəri olmayan, böyük istedadla tarixi bir əsər (“Lenin” poeması) yazmaqla, bu ideologiyanın törətdiyi faciələr də onun nəzərindən qaçmır, bəzən açıq, bəzən üstüörtülü münasibətlərini sözün gücü ilə, poetik bir dillə ifadə etməyə müvəffəq olurdu. “Sarı dana və balaca qız” şeirini o vaxtdakı sistemə tuşlamış açıq-aydın sərrast bir sillə idi. Sarı dananın xəstələnməsi bütün göytəpə kəndinə yayılıb:

**Sarraqlı külək kimi xəbər yayıldı hər yana
Sədr gəldi, partkom gəldi, baytar, bir də briqadir.**

Sağıcı Gülxara üç gün, üç gecə Sarı danadan ayrılmadı. Sarı dananın qarnını bağladılar, ayaqlarını isti suya qoydular. Gülxara hər üç saatdan bir su, altı saatdan bir toz dərmanı verdi. Zavallı qadın üç gün evinə gedə bilmədi, tənziyə qızmadı ürəyi, dananını qarnına gəlinlik şalını bağladı. Bütün rəhbərlər sədrdə, partkom da, mühasib də axşam-səhər dananın “əhvalını” soruşdular. Sarı dana azardan ölmədi.

Akademik Məmməd Cəfər yazır: “... Poetik formalar, şeir texnikası, kompozisiya, obraz, intonasiya və poetik cümlə quruluşu cəhətdən şair bir tərəfdən milli ədəbi ənənələrə əsaslanır, digər tərəfdən rus sovet şeirinin təcrübələrindən istifadə edirdi”.

**Ancaq Gülxanımın
qaragöz kiçik qızı...
Beşcə qulac bez aldılar bazardan .
Quyruğunu qoyub belinə
qaçır, tullanır
Sarı dana indi,
Ancaq, soruşan yoxdur,
yaşıl otlar içindəki
o balaca qəbir kimindir!**

Fikir şairi, ideologiyalar üsyanıyla Sovet demokratiyasının iç üzünü göstərməklə isbat edirdi ki, sosializmdə demokratiya ancaq sözlərdir. Bu şerində şair vətəndaşlarını ürəkdən sevdiyini daha yüksək sənətkarlıqla, həm də cəsarətlə ifadə etməyə nail olmuşdur.

Rəsul Rzanın istər bu, istərsə də digər süjetli poeziya nümunələri V.Mayakovskinin, N.Hikmətin epik-lirik əsərlərini xatırladır. Belə poetik parçalarla yığcam süjet xətti ilə yanaşı böyük şairin hiss və həyəcanını bildirən misralar da çoxdur. Rəsul Rzanın şeirləri məzmunca daha dolğun, həm də yuxarıdakı parçadan göründüyü kimi mübariz ruhludur.

O, ədəbi fəaliyyətinin bütün dövrlərində çətinliklər üzərində qələbənin ağır, məşəqqətli, qurbanlar hesabına başa gələcəyini yaxşı bilirdi. Fəqət təzyiqlərə, hədə-qorxulara, yasaqlara baxmayaraq yüksək sənət əsərlərinə xas olan bir sənətkarlıq həvəsi, ehtirası ilə bir-birinin ardınca gözəl bədii nümunələr yaradırdı. O, döyüşkən ruhlu, nikbin bir şair idi. Ən çətin məqamlarda, əzab-əziyyət çəkdiyi vaxtlarda bədbinləşməmişdi. Poeziya axtarışlarındakı bu kimi spesifik xüsusiyyətlər apardığı inadlı, haqlı mübarizənin tezliklə qələbə çalacağına yüksək inam bəsləməsi kimi başa düşülməlidir.

Rəsul Rza heca vəznində də şeir yazırdı. Əgər lirikanın mövzu dairəsini genişləndirmək, ictimai silqətini, müasirlik duyğusunu gücləndirmək, sərbəst vəznə yazdığı şeirlərini inkişaf etdirmək “Çinar” (1938) kitabındakı poeziya nümunələrinin səciyyəvi əlamətlərindən idisə, heca vəznində yazılmış “Bakı” şeirində rəvan, dinamik, sədəf kimi düzülmüş, axıcı, xalq şeirinin, əlbəttə epik qüvvətini görmək olar. Xalq yazıçısı, mütəfəkkir şair oğlu Anar

Rəsul Rzanın seçilmiş əsərlərinin (beş cildə) I cildinə “Çinar ömrü” sərlövəli ön sözdə yazır: “Rəsul Rza adı gələndə ilk öncə sərbəst vəzn anlayışı yada düşür. Şair özü də xatırlayıdı ki, gənclik illərində cavan şair və yazıçılarımız bir-birinə müxtəlif ayamalar verəndə, onun özünün ayaması “Sərbəst” imiş. Bununla belə Rəsul Rza irsinə nəzər salanda aydın olur ki, onun hecayla yazdığı şeirlər təqribən elə sərbəst vəznə yazdıqları qədərdir.”

1933-1934-cü illərdə kimlər üçünsə dünyanın əmin-əmanlıq dövrü idi. Məhz həmin illərin epik şeiri üçün səciyyəvi cəhətin bədii inikasını Rəsul Rzanın “Almaniya” (1933-1934) poemasında görürük. Doğrudur, bu poemadan əvvəl şair “Çapey” (1932), “Cəlladları durdur” (1932) poemalarını yazmışdır. Sərhədlərdə kənarda baş verənlərə Rəsul Rza kimi gənc bir istedad biganə qala bilməzdi. Onun öz dünyası və dünyaya yalnız məxsusi Rəsul Rza baxışı vardır. Tərəfini saxladığı, döyüşkən poeziyası ilə müdafiə etdiyi bəşəri prinsipləri həyata keçirmək, haqq səsi ilə dünyaya car etmək üçün poetik imkanları birləşdirir, içində olduğu hadisələri ciddi izləyir, sərf-nəzər edib öyrənir, sonda qələmə alaraq poetikləşdirirdi.

1930-cu illərin axırlarında beynəlxalq mövzuda yazdığı şeirlər sənətkarlıq baxımından yüksələn xətt ilə əvvəlki illərdəki yaradıcılığında özünəməxsusluqları ilə fərqliydi. Yəni sosializm ideologiyasını “təsdiq edən bu lirika yalnız şairin özü haqqında təhkiyəsi ilə kifayətlənə bilməzdi, o həm də zaman haqqında, şəxsiyyətin təşəkkülünü şərtləndirən mühit və tarix haqqında təhkiyə olmalı idi”. Çağırış ruhlu, həyəcanla yazılmış bu əsərlər “Həbəşistan” (1936), “Qüvvət nəğməsi” (1937), “Madrid” (1937), “İnqalesyo” (1938) şairin siyasi lirikasında qırmızı bir xətt kimi keçir. Akademik Məmməd Cəfər sözü gedən şeirlər haqqında doğru qənaətdə idi ki, “Bunlar (“Həbəşistan”, “Madrid” və “İnqalesyo”) süjetli sərbəst şeirlərdir. Bundan artıq şair natiqlik etmiş, təsvir edir, söhbət edir, müəyyən təsirli bir hadisəni həyəcanla nəql edir. Başqa sözlərlə bunlarda şairənə emosionallıq, hiss, həyəcan, nifrət və qəzəb hücumçu sözlərlə, münəqişə və mübahisələrlə deyil, təsvir, hekayə yolu ilə ifadə edilirdi”. Rəsul Rza zəhmətkeş və məhsuldar bir yaradıcı bir şəxsiyyət olmuşdur. Onun poeziyası üçün məkan,

zaman məfhumu yox idi. Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə ədəbi əlaqələrinin genişlənməsində də səy göstərmişdir. Sabirdən də yazıb, Lenindən də. “Xalq şairi” adlı kiçik poemasında (M.Ə.Sabirə ithaf edilib) “gərgin dramatik səhnələri, dərin psixoloji sarsıntıların təsviri vasitəsilə fikirlərini oxuyucuya inamla çatdırma bilmişdir.”

“Almaniya” poemasında isə poeziyamızda faşizmin qeyri-əxlaqı, humanizm çərçivəsinə sığmayan mahiyyətini qəzəblə, sərbəst şeirin sərt bir dili ilə ifadə edirdi. Elə bil şair nəyisə, nəsə bu Almaniya gözləyirdi. Bu gözləmələr çox çəkmədi. Avropaya od-alov saçı, az qala dünyanın altı üstünə çevrilən İkinci Dünya müharibəsinin məhz başlanmasına da Almaniya səbəb oldu və bu od-alov saçı 1941-1945-ci illərdə mütəfəkkir şair “Bəxtiyar”, “And”, “Dörd yüz on altı”, “Pilot qardaş”, “İntiqam”, “Şam”, “Kırım” və başqa qiymətli poeziya incilərini yaratdı. Bu şeirlərdə və sonrakı illər yazacağı poetik nümunələrdən klassik və xalq şeiri şəkillərində qələmə aldığı mözularda onun ənənəvi poeziya şəkillərindən məxsusi yaradıcılıqla istifadə etdiyini “Bəxtiyar” (1942) şeirində duymaq çətin deyil:

**Külək qarı səpələr, Bəxtiyar
Ağ geyinmiş təpələr, Bəxtiyar.
Gecə qara, yol uzaq, qardaşım
Göylər bulud, çöl, düz ağ, qardaşım!
Kaman çalan kimidi o, Bəxtiyar?
Küləkdi, ya simdir o, Bəxtiyar?
Sən qorudun Vətəni, Bəxtiyar.
Vətən unutmaz səni, Bəxtiyar,
Bundan sonra fəxr ilə analar,
Körpələrə ad qoyar: Bəxtiyar!**

Bu parçada Rəsul Rzanın “Klassik və xalq şeiri” şəkillərindən istifadəsi və ya müəyyən dərəcədə ona təsiri duyulur. Fikir bitginliyi, axıcılıq, hadisənin sanki ssenari əsasında düzülüşü, sözlərin çeşidi və çaları, ahəng qanununun gözlənilməsi mətnin məzmununa bir gözəllik, oxunaqlıq gətirmişdir. İkinci Dünya müharibəsi illərinin ilk və mübariz şeirini yaradan sənətkarlardan olan

Rəsul Rza nəinki sərt poeziyası ilə həтта, özü də qeyrətli bir vətəndaş kimi Vətənin ağır günlərində ön cəbhədə olmuş, əsl vətənpərvərlik nümayiş etdirmişdir. “Vəfa” dramında məhəbbət xətti aparıcı olsa da müharibə illərində yazılan bu əsər bir çox poetik duyum, özünəməxsusluqları ilə seçilir. 1941-1945-ci illərdə Rəsul Rza poeziyası mündəricə etibarilə yeni motivlər, təzə-tər mövzularla zənginləşdiyi kimi bədii forma, sənətkarlıq cəhətdən də xeyli təkmilləşmişdir. Bu illər həyat lövhələrini, mübarizə ruhunu və əzmini lirik, epik və dramatik formalarda əks etdirməyə uğurla nail olmuş, poetik təhkiyəsini mövzunun ruhuna uyğun olaraq psixoloji-mənəvi, sosial-fəlsəfi mündəricələrə köklənməyi, həm də ideyaya uğurlu istiqamətləndirməyə müvəffəq olmuşdur. Müharibə dövründə söz düşmüşkən bir nüansı vurğulamaq yerinə düşərdi ki, istedadlı şair odlulu-ələvli illərdən sonra iri həcmli, istedadla yazılmış “Lenin” poemasının ədəbi ictimaiyyətə təqdim etdi. Uzun illər bu əsərin üzərində işləyən Rəsul Rza o illərin poeziyasında bir titrəyiş yaratdı. Çünki məğrur şair “Lenin” poeması ilə sübut etdi ki, o sərbəst şeiri tamamilə fəth edib, sanki alpinistlər kimi ən uca zirvəyə məhz özünün- Rəsul Rzanın şeirinin bayrağını sancdı. Ola bilsin ki, Lenin bu gün heç kimdir. Hər nə olur olsun, o dövrün sosializm adlanan bir ictimai-siyasi formasıyanın yaradıcısı, banisi idi. Təkcə SSRİ-də yox, bütün dünyada ki sosializmi ilk dəfə Lenin qurdu, Lenin yaratdı. “Lenin” poeması tarixi bir əsər olmaqla Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin səhifələrindən həmişə yaşayacaqdır. Bu poema Rəsul Rzanın epik istedadını üzə çıxmaqla şeir dilimizin bəzi açılmamış qatlarındakı böyük imkanlardan xəbər verdi. Bu xəbər vermədə şairin yaxın gələcəkdə poeziya axtarışlarında yeni tapıntıların olacağı gözlənilirdi. AMEA-nın müxbir üzvi Teymur Kərimli yazır: “Rəsul Rza xronoloji baxımdan müasirlərimiz olsa da, genəl şəkildə klassikdir, gələcəyin şairidir. O, Şərq poeziyasının örnəklərinə söykənməklə, orijinal yolla gedir”. (“Ədəbiyyat” qəzeti. 7 may, 2010)

Hər yüzillik onilliklərdən ibarətdir. Bu onilliklər qırılmaz tellər bir-birinə bağlıdır. Bunların birinin həlqəsini zəncirdən qopartsan əlaqə kəsilər, xaos yaranar. Bax, Lenin XX əsrin, onun onilliklərinin elə qurucusudur ki, o illəri tarixdən silmək olmaz.

Yaranan ədəbiyyatlarsa həmin dövrün məhsuludur. Tarix inkişafda olub, ədəbiyyatı, incəsənəti, mədəniyyəti də yaradıb. Nəticə olaraq “Lenin” poemasına ağız büzməyə lüzum yoxdur. Poema sənətkarlıqla, istedadla, çox nəhəng erudisiyaya malik, fenomen şair tərəfindən ciddi yaradıcılıq axtarışlarından sonra ərsəyə gəlib. “Lenin” poeması gələcək yüzilliklərdə daha qiymətli olacaqdır. Bu poemada Rəsul Rzanın məharəti akademik Məhəmməd Cəfər demişkən “... sərbəst şeirin məhz Azərbaycana məxsus milli formasını axtarır tapa bilməsi” olmuşdur. Şeirdə yeni formalar yaradan şair (təkcə “Lenin” poemasında yox-**B.B**) ümumən, inqilabi məzmunlu, siyasi poeziyanın daha ritmik, ahəngdar, bədii formalar axtarır və bu yolda müasirlərin hamısından daha çox uğur qazanırdı, - desək səhv etmiş olmarıq. Şeirdə yeni formaları (novatorluq) şairin təkcə poetik parçalarının xarici formasından deyil, həm də fəhəhətin komponentlərindən – təşbeh, təkrir, istiarə, yeni sözlər, yeni tərkiblər, orjinal qafiyələr, təzə təsvir və ifadə vasitələrində işlədirdi. Sözlərin çaları, sinonimliyi ilə yanaşı o, arxaizmlərdən də bəhrələnirdi. Yəni əvvəllər dilimizdə işlənən bəzi sözlərin başqa formalarını yeni tərzdə işlətməyə müvəffəq olubdu.

Rəsul Rzanın seçilmiş əsərlərinin ikinci cildində “Damğa” sərlövhəsi altında satirik şeirləri nəşr edilmişdir. “Çəşid-çəşid insanlar” şeiri ilə başlanan satira nümunələri “Doğrunun acısı” ilə qutarır. Bu başlıq altında olan poetik nümunələrin hamısına satirik ruh hakimdir; yaltaqlıq, şöhrətpərəslik, ikiüzlülük və s. kimi mənfi kəfiyyətlər tənqid edilir. Nizami dahiyanə müdrikliklə tənqid etdisə, qəzəlin peyğənbəri Füzuli eşq atəşində yanan qəlbilə “şikayətləndi”. Vaqif gözəllik və həyat sevgisi ilə “mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim” – deyə gileyləndi. Sabir təpədən dırnağa qədər sancmalı, təsirli gülüşü ilə Tanrı verəndən nəyi varsa – ürəyindən keçənləri deyib millətinin halına için-için ağladı, ürəyi, ciyəri yara bağladı. Fəqət bu dahi söz sərkərdələrinin heç birinə yaşadıqları dövrdə əsl bəxtəvərlik nəşib olmamışdır. Görəsən, “Doğrunun acısı” deyən Rəsul Rza xoşbəxt oldumu? Bütün həyatı təqib-təsirlərlə keçən şair sosrealizm xidmət etdisə də gülə-gülə yazarkən, qəlbində için-için ağladı.

Rəsul Rza poeziyasının gücü – yeni fikir, ayıq duyumu,

düşüncəsi ilə müasirlərini heyretə gətirdi. Orijinal şeirlərinin parlaqlığı, müdrikliyi, bir də sərtliyi gənclik illərindən şölə saçmağa başladı. İllər bir-birini qova-qova XXI əsrin birinci onilliyinin sonuna gəlib çıxıb və Rəsul Rzanın bu gün nə az, nə çox, yüz yaşı tamam olur. Amma onun şeirlərinin hərarəti, şöləsi sönmək bilmir, əksinə yeni bir qüvvə ilə bərq vurur. Bu da təbii sayılmalıdır. İllər, on illiklər keçdikcə baş verən hadisələr uzaqlaşır, yaddaşlar korşalaşdıqca xatirələr tədricən, yavaş-yavaş sönür, kimliyindən asılı olmayaraq insan tarixi, ədəbi, hətta şəxsi həyatına aid olan faktlardan uzaqlaşır. İstəsə də o illəri yada sala bilmir. Nə yaxşı ki, xeyirxaqların səyi və təşəbbüsü ilə böyük şairin əsərləri zaman-zaman toplanıb nəşr olunaraq gələcək nəsillərə ötürülmüşdür. Xalq yazıçısı, ədəbiyyatımızın qeyrət, namus mücəssəməsi sayılan Anarın tərtib etdiyi Rəsul Rzanın seçilmiş əsərlərinin beş cildliyi də bu mənada dəyərli bir addım kimi qiymətləndirilməlidir. Yüz yaşlı ağsaqqal Rəsul Rzaya bu beşcildliklər böyük ərmağandır. Lakin qəribəsi də budur ki, illər ötdükcə biz Rəsul Rzadan ayrılacaq da, ona daha da yaxınlaşırıq. Şairin poetik dünyasının yeni çalarlarını zaman bir daha açıb bizə göstərir. Düşünməməyə, təsirlənməməyə bilmirsən. Onun şeirlərinin fikir tutumunu yenidən dərk edir, incəliklər ortaya çıxır və bütövlükdə bu yeni çalarla dolu incələmələr, hiss, duyğu, fikirlər bizi ona, onu bizə daha da yaxınlaşdıraraq doğmaladırlar. Rəsul Rza XX əsrdə yeni bir ədəbi məktəbin bünövrəsini qoydu. Şair Vaqif Bəhmənli "... O, bənzərsiz şairi idi. Onun yeni ədəbi məktəbin yarada bilməsinin kökü ürəklə ağılı birləşdirmək gücündən gəlir" - fikrində doğru qənaətdədir. "Nə qərinələrin boranlı və çovğunlu hadisələri, nə də ki, illərin və əsərlərin soyuqluğu bu hərarəti azalda bilmir. İllər bir-birini təqib edib keçir, tarix hökmünü, sular yatağını, torpaq simasını dəyişirsə də sənətin hökmü gücündə, sözün qərarı qüvvəsində, şeirin mənası geridə qalır".

Rəsul Rza ən kiçik şeirində də daha böyük, mürəkkəb bir yolla gedərək əsl poeziyaya, özü də düşündürücü, fikir poeziyasına xas konkret bir süjet, yaxud bitkin məzmun vasitəsilə poetik parçada müraciət etdiyi ideyaya, məsələn, rəngə, istehza daha çox münasib olan əsas məna çalarını əks etdirir. Ədəbiyyatşünas Vaqif Yusifli

yazır: “Rəsul Rzanın “Rənglər” silsiləsi ilə çağdaş Azərbaycan şeirində novatorluq meyilləri daha da gücləndi”. Rəsul Rzanın “Rənglər” silsiləsinin sonuncusu olan “Əl vurmayın, rənglənilib” şeirindən danışarkən ədəbiyyatşünaslar vurğulayırlar ki, bu şeirdə Səməd Mənsurun “Rənglər” şeirindən bəhrələnmə var. Qoy olsun. Sadəcə bu bəhrələnmə sözü həqiqi mənasında yaradıcı xarakter kəsb edir. Arif Abdullazadə hələ neçə il əvvəl əbəs yerə deməmişdi ki, “İstər “Rənglər”, istərsə də “Əl vurmayın, rənglənilib” şeirləri həm məzmun və forma, həm də ifadə vasitələri, obrazlar silsiləsi ilə bilavasitə onların yazıldığı zamanla bağlıdır”. Zaman-zaman minilliklər boyu həyata dincliyin, ədalətin mümkünsüzlüyünü Xəqani və Nizami də, Mevlanə Cəlaləddin Rumi də, Nəsimi və Füzuli də, Sabir də dönə-dönə, ürək ağrısı ilə dediyi kimi S.Mənsur və Rəsul Rza da demişdir. Əlbəttə, hər biri fikirlərini özünəməxsus şəkildə poetik bir dillə ifadə etmişlər.

Eyni mövzuya müraciət Rəsul Rzanın digər bir əsərində - “Qız qalası” poemasında da duyulmaqdadır. XX əsrin əvvəllərində Cəfər Cabbarlı “Qız qalası” poemasını yazmışdır. Təbii ki, Rəsul Rza bu mövzuya yeni, özünəməxsus şəkildə milli şüur prizmasında, məxsusi dəsti-xətti ilə yanaşmış, həm də Cəfər Cabbarlıdan bir az irəli gedərkən milliliyi qoruyaraq, ona xələl gətirmədən vacib və zəruri bir işin öhdəsindən ləyaqətlə gəlmişdir.

Rəsul Rza bütöv yaradıcılığında, poetik axtarışlarında orijinal oldu. Orijinal olduğu qədər XX əsr Azərbaycan poeziyasında yeni nəfəs idi. Çətin ki, bir də eləsi yarana...

Böyük şair haqqında ziyalı xatirəsi

Dağ kişiləri kimi qıpqırmızı yanaqları, lopa bığları, sıx, qıvrım saçları, alışıb yanan göy gözləri onun şəxsiyyətinə, mənəvi dünyasına dərhal böyük maraq oyadır. Ötəri təmas kifayət edər ki, onun necə zəngin mənəviyyata, dərin savada, geniş dünyagörüşünə malik olduğunu yəqin edəsən. Həm klassik, həm də müasir ədəbiyyatımıza, xalqımızın söz xəzinəsinə dərindən bələd olan gözəl insan, dəyərli alim, təcrübəli pedaqoq kimi hörmət qazanan Malik Mirzəyev Laçın rayonunda doğulub. Coğrafiya elmləri

namizədi, 15-ə qədər dərslik, monoqrafiyanın müəllifi, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyanın müəlliflərindən biridir...

Mənim otağımın qarşısında bir qrup institut əməkdaşı ilə söhbət edərkən tez-tez Rəsul Rzanın adını çəkməsi diqqətimi cəlb etdi, əlimdəki yazını yarımçıq qoyub, onlara yaxınlaşmağıma səbəb oldu. Böyük şairimiz Rəsul Rza haqqında xatirələrini danışdı. Maraq məni bürüdü. Söhbətdən sonra otağıma dəvət edib, onun Rəsul Rza haqqında şairlə ilk görüşü barədə ətraflı danışmasını xahiş etdim. Malik müəllim qaşlarını çatıb, gözlərini məchul bir nöqtəyə zilləyərək sözə başladı. Mən Malik müəllimin dediklərini qələmə almaqla həm xalq şairi Rəsul Rzanın böyüklüyünü, həm də vaxtilə onunla təmasda olan ziyalılarımızdan birinin bu görkəmli şəxsiyyətə verdiyi yüksək qiyməti diqqətə çatdırmaq istəyirəm.

Şeir və poemalarını dönə-dönə oxuduğu, yaradıcılığından bir çox nümunələri əzbərdən bildiyi Rəsul Rza ilə ünsiyyət Malik müəllim üçün gözlənilməz və çox sevindirici olub. Özünün bu barədə dediklərindən: “1961-ci ildə Universiteti bitirib, Elmlər Akademiyasının Coğrafiya İnstitutunun aspiranturasına daxil oldum. Bir gün direktorluqdan dedilər ki, Rəsul Rzanın qəbulunda olmalısan. O zaman Rəsul Rza İçərişəhərdə ensiklopediya üçün ayrılmış binada otururdu. Ensiklopediyanın baş redaktoru idi. Bir qrup alim və aspirantla mən də onun qəbulunda oldum. Yaxşı yadımdadır, böyük şair asta-asta danışır, Azərbaycan xalqının elmində, mədəniyyət tarixində ensiklopediyanın misilsiz rolunu əsaslı dəlillərlə bizə başa salırdı. Sonra hər birimizi müxtəlif bölgələrə ezam etdilər. Yerlərdən məlumatlar toplamaq tapşırığı verilmişdir”.

Malik müəllimin xatirində Rəsul Rza səmimi, qayğıkeş insan kimi qalıb. Özünün dediyinə görə Rəsul Rza kimi böyük şəxsiyyətin sadəliyi, təvazökarlığı və qayğıkeşliyi onu heyrətləndirir: “Bir dəfə “Bakı” qəzetində “Adlar təhrif olunanda” məqaləm çap olunmuşdu. Bu məqalədə ermənilər tərəfindən türk mənşəli coğrafi adların dəyişdirilməsinə görə öz etirazımı bildirmiş və nümunələr gətirmişdim. İnstitutda mənə dedilər ki, Rəsul Rza səni yanına çağırır. Dərhal getdim. İçəri girəndə ayağa qalxdı, əlimi sıxıb oturmağa yer göstərdi. Stolun üstündəki qəzetdə məqaləmə işarə edərək dedi:

“Oğlum, çox ciddi bir məsələyə toxunmusan, maraqlı, düşündürücü məqalə yazmısan. Bu, ensiklopediyamıza lazım olacaq materiallardandır”. Eynəyini gözüne taxıb həmin yazıdan bəzi məqamları özünəməxsus şirinliklə oxumağa başladı: “Buna bax ha, nə vaxtdan Oxçu çay Boxçu çay, Qaragöl Sev, Böyük Işıqlı dağı, İxşansar, Qızılboğaz dağı, Sxux, Bazarçay Varoton oldu?!”. Eynəyini gözündən çıxardıb, təmkinlə dinləndi: “Oğlum, belə dəyişdirilmiş coğrafi adlardan yenə də toplaya bilərsənmi?” “Bəli” – dedim. Az vaxt içərisində elmi mənbələrə istinadən, bu adların türk mənşəli sözlər olduğunu sübut edib, cədvəlləşdirib ona verdim. Cədvəli nəzərdən keçirdi, dərinlən köks ötürdü və diqqətlə üzümə baxdı. Sonra Ermənistanda, Gürcüstanda olan Azərbaycan kəndlərinin adlarının əslində olduğu kimi ensiklopediyaya daxil edilməsi barədə təklifinin “yuxarılar”ın qəzəbinə səbəb olmasından, ötəri də olsa da, gileyləndi. Kaş, indiki ziyahılarımızın yüzdə biri Rəsul Rza kimi olardı, öz millətinin taleyinə onun qədər yanaydı”.

Malik müəllimin söhbətini dinlədikcə bir daha belə qənaətə gəldim ki öz ömrünü xalqın yolunda şam kimi əridənlər heç vaxt unudulmur, daima xoş xatirələrlə yad olunurlar.

Alim ömrü

XX əsrdən dünən ayrılacaq da, tezəcə arxada qaldı, minilliklərə tay olub tarixləşdi. Və bu əsr özünün spesifik xüsusiyyətləri, tarixi məqamları, zənginliyi, müxtəlifliyi, təzadlığı və paradoksallığı ilə bütün sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyat və sənət məsələlərində də özündən əvvəlki əsrlərlə nisbətdə qazandı. XIX əsrin sonluğundakı ədəbi prosesdə müjdələr, bənövşə boynu büküklüyü və zərifliyi ilə də olsa, uğurlu özünəməxsusluqlarla təsdiqini tapdı. Filologiya elmləri doktoru, professor Zaman Əsgərlinin “ELM” nəşriyyatında işıq üzü görən “Alim ömrü” monoqrafik əsəri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ağsaqqallarından sayılan, Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Əziz Mirəhmədovun həyat və fəaliyyətinin XX əsrin yarısından çoxunu təşkil edən bir dövrünün panoramıdır. Əziz Mirəhmədov o alimlərdəndir ki, ömrünün yarım əsrdən çoxunu XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqinə həsr

edib. Kitabın müəllifi ön sözdə yazır...

“Bu müddət ərzində alimin ayrı - ayrı mətbuat səhifələrində və nəşriyyatlarda 17 kitabı, 400-dən artıq elmi, ədəbi-tənqid və publisist əsəri nəşr edilmiş, klassik və müasir sənətkarlara dair 100-dən artıq kitab, kitabça, müntəxabat, bədii əsər, dərslik, proqram onun redaktorluğu ilə çap olunmuşdur”. Kitabı birnəfəsə, hissiz-həyəcansız oxuduq. Əsər səbrlə, ağıllı mühakimələrlə, iti fəhmlə və məntiqlə, bir də ürək dolusu məhəbbətlə yazılıb. Professor Zaman Əsgərlinin elmi potensialına və yaradıcılığına bələd olduğumuz əsas verir deyək ki, əsər yuxarıda göstərdiyimiz müsbət keyfiyyətlərlə zəngindir. Məhəbbətə gəldikdə isə, bu daxili yangı, içdən gələn dərin hisslərdən asılıdır ki, Zaman Əsgərli də bu yangı tələbə-müəllim istəyindən doğub desək, yəqin səhv etmərik. Hər halda ağsaqqal alim Əziz Mirəhmədovun yaradıcılığının bütün dövrlərinin şövlə, peşəkar alim səriştəsi ilə işıqlandırılması kitabdakı ayrı – ayrı bölmələrdən görməmək mümkünsüzdür.

Əziz Mirəhmədovun həyat yolu, ilk axtarışları, uğurları barədə müfəssəl söhbət açan müəllif sonra ədəbiyyatşünas alimin monoqrafik əsərləri, ədəbiyyat tarixçisi, mətnşünas alim və kulturoloji kontekstdə göstərdiyi fəaliyyət haqqında elmi mənbələrə istinadən mühakimələr yürüdərək təhlil edir, alim ömrünün təzadlı anlarını belə fərdi elmi - təfəkkür süzgəcindən keçirərək işıqlandırır. Əziz müəllimin ömür yolu, elmi fəaliyyəti, axtarışları çox da sadə olmayıb. Zaman Əsgərli, haqqında bəhs etdiyi alimin yeni araşdırmaları, leksikoqraf kimi fəaliyyəti, ədəbiyyat nəzəriyyəçisi və tənqidçisi, pedaqoji sahədəki qayğıları barədə də geniş söhbət açıb, nəhayət, Əziz Mirəhmədov imzasını oxucuya necə varsa, elə də çatdırıb. Bizcə, monoqrafiya alimi uzun illər aspirantura dövründən bu günə, professor olduğu vaxta qədər Əziz müəllimin əhatəsində olması, bütün gənclik illərinin, elmi fəaliyyətinin ustad alimlə sıx bağlılığının nəticəsidir ki, o, alimin bütün yaradıcılığına, şəxsi, insani keyfiyyətlərinə yaxından bələd olub. Fikrimizin təsdiqi kimi Zaman Əsgərlinin “Əziz Mirəhmədov biblioqrafiyası”nı (Bakı, Ozan, 1999) da göstərə bilərik.

Zaman Əsgərli göstərir ki, adı və imzası ədəbiyyatşünaslıqda həmişə ciddi, hətta bəzən sərtlik simvolu kimi səslənən Əziz

Mirəhmədova hələ gənclik illərində dostlarının "Ciddi" təxəllüsü verib, onu "Əziz Ciddi" adlandırmaları qətiyyənlə təsadüfi deyil. "Əziz Mirəhmədov ömrü boyu həmin təxəllüsün diktə etdiyi xarakterə sadıq qalaraq, elmdə ən kiçik tapıntılara belə həssaslıqla, yağı ilə yanaşıb".

Sual olunur; bu tündxasiyyətlilik alimə xarakterindən, ailə tərbiyəsindən, yoxsa düşdüyü ədəbi mühitdəki döyüşlərdən miras qalıb? Cavabı asanlıqla, monoqrafiyanın 12-ci səhifəsində tapırıq. Bu maraqlı məqamları öyrənmək üçün kitabı oxuyub nəticə çıxarmağı istəkli oxucuların öhdəsinə buraxırıq. Sadəcə, etiraf edirik ki, gənc Əzizin ilk "döyüşü" namizədlik dissertasiyası ("Məhəmməd Hadinin həyat və yaradıcılığı", 1947, 24 iyun) müdafiə edərkən məşhur alim Mikayıl Rəfilili düşür. Mikayıl Rəfilili Elmi Şurada dissertasiyasının ləğv olunması barədə təklif verir... Əlbəttə, obyektiv və subyektiv səbəb vardı...

Zaman Əsgərli geniş erudisiyaya malik bir alim kimi obyektiv bir meyarla o vaxtki "döyüşü" təhlil edərək, Mikayıl Rəfiliyə bəraət qazandırır, ona yüksək qiymət verir. Baxmayaraq ki, Əziz Mirəhmədova bir müəllim kimi məhəbbət və ehtiram bəsləyir, barəsində əsər yazır, lakin, düzü-düz, ayrını-ayrı deyir, necə deyirlər haqqı nahaqqa vermir. Müəllif yazır; Onun (Mikayıl Rəfilinin) gənc tədqiqatçıya sərt münasibətinin bir səbəbi də elmdə güzəştizlik prinsipi olub; "Əziz Mirəhmədov Hadini demokratik şair adlandırır, Rəfilili isə bu fikri səhv sayır, Hadini millətçi hesab edirdi. Özü də Mikayıl Rəfilili Əziz Mirəhmədovun timsalında, görünür, təkcə gənc bir tədqiqatçıya qarşı yox, onun arxasında duran qüvvələrə - o dövrün tanınmış, nüfuzlu alimləri sayılan M.Arif, M.Cəlil, F.Qasımlı, C.Xəndan və başqalarına qarşı çıxıb. Zaman Əsgərli bir daha təsdiqləyir ki, ilk dissertasiyasının ləğvi Ə. Mirəhmədovun gələcək fəaliyyətinə, elmi axtarışlarına istiqmət verən, onu özünə tanıdan bir hadisə kimi də mənalıdır. Maraqlıdır ki, Əziz Mirəhmədov da o vaxtki döyüşü faydalı sayır; "Rəfilinin tənqidləri mənim məsuliyyətimi, oxumaq, öyrənmək həvəsimi daha da artırdı. Mən daha inadla çalışmağa başladım".

Etiraf etmək yerinə düşərdi ki, Əziz Mirəhmədov Mikayıl Rəfilili ilə deyil, daha sonralar tanınmış ədəbiyyatşünas alimlər

Yaşar Qarayevlə, Sabir Əliyevlə, metodist alim B.Əhmədovla mübahisələri də ədəbiyyatşünaslığımızın yadda qalan, maraqlı səhifələrindəndir. “Alim ömrü” monoqrafiyası təkcə Əziz müəllimin tərcümeyi-halını, elmi-ədəbi fəaliyyətini öyrənmək baxımından deyil, həm də müasirlərimizə - gənc tədqiqatçılarımıza örnək olası, ibrət götürüləsi halal ömürdən hallalıqla yazılan bir məxəz kimi qiymətli elmi bir mənbədir. Alimin alim barəsində yazması çətin olsa da, Zaman Əsgərli bu çətinliyin öhdəsindən məharətlə gəlir.

Görünən və görünməz obrazlar müəllifi

Altmış illik ömrünün otuz ilindən çoxunu ədəbiyyata, sənətə həsr etmiş Həsən Seyidbəyli çox geniş diapozonlu yaradıcı sənətkar idi.

O, 22 dekabr 1920-ci ildə Bakı şəhərində anadan doğulmuşdur. 1938-ci ildə 132 saylı orta məktəbi müvəffəq qiymətlərlə qutarmış, 1938-1939-cu illərdə Leninqrad Kino Mühəndisliyi İnstitutunda, 1943-1951-ci illərdə Moskvada Ümumittifaq Dövlət Kinematografiya İnstitutunun kino rejissorluğu fakültəsində təhsil almışdır. Əmək fəaliyyətinə Cəfər Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyasında rejissor kimi fəaliyyətə başlamışdır. Kino sahəsində ilk yaradıcılıq işi 1947-ci ildə ekran həllini tapan “Bakıdan Göy göldək” kinooçerkidir. Bu əsərin ardınca rejissor 1948-ci ildə “Böyük yol” kinooçerkinə həyat verir. Həsən Seyidbəyli öz xətti ilə yazdığı avtobioqrafiyasında göstərir: “1943-cü ildən ilk hekayə və novellalarımı yazmışam. 1944-cü ildən Azərbaycanda nəşr olunan qəzet və jurnallarda və İttifaqın mətbuatında nəşr olunmağa başlamışam”. 60-cı illərdə yazıb oxucu kütləsinə təqdim etdiyi “Telefonçu qız” povestini ssenariləşdirərək 1962-ci ildə ona ekran həyat verir.

Kino sahəsində ardıcıl fəaliyyət göstərən sənətkar bu illərdə daha məhsuldar işləyir. 1956-cı ildə “Qızmar günəş altında” və “Uzaq sahillərdə” (1958) filmləri (İ.Qasımovla birlikdə) az müddət ərzində ona böyük şöhrət qazanmışdır. “Belə ada da vardır” (1965),

“Cazibə qüvvəsi” (1966), “Sən nə üçün susursan” (1966), “Bizim Cəbiş müəllim” (1970), “O qızı tapın” (1971), “Səadət qayğıları” (1976) filimlərində mühüm ictimai, sosial və mədəni problemlərə toxunulur. “Səadət qayğıları” filmi 1977-ci ildə Ümumittifaq kino festivalının diplomuna layiq görülür. O, Azərbaycan kino sənətinə xidmətlərinə görə 1960-cı ildə əməkdar incəsənət xadimi adına layiq görülür. Klassik şairimiz İ.Nəsiminin 1973-cü ildə keçirilən 600 illik yubiley tədbirlərində bütün sənətkarlar kimi rejissorlarımız da bu yubleyə öz tövflərini verdilər. 1973-cü ildə ekran həllini tapan “Nəsimi” bədii filmin 7-ci Ümumittifaq kino festivalında “Ən yaxşı tarixi film üçün” (1974) mükafatına layiq görülmüşdür.

Azərbaycan kino dramaturqu, rejissor, yazıçı H.Seyidbəyli uğurlu ədəbi fəaliyyətinə və kino sahəsindəki yaradıcılığına görə 1976-cı ildə Azərbaycan SSR xalq artisti fəxri adına layiq görülür. İstedadlı rejissor 1963-1980-ci illərdə SSRİ Kinematoqrafçılar İttifaqı İdarə Heyətinin katibi vəzifəsində çalışmışdır.

H.Seyidbəylinin yaratdığı bədii nəsr nümunələrindən olan “Çiçək” povesti, “Cəbhədən cəbhəyə” və yaxud “Uzaq sahillərdə” əsərləri o illər əlbəəl gəzməmiş müəllifinə böyük şöhrət qazandırmışdır. “Bizim Astarada” (1952) (rus dilində), “Kür Sahillərində” (1953), “Telefonçu qız” (1960), “Çiçək” (1978) povestləri, “Cəbhədən cəbhəyə” (1960), “İllər keçir” (İ.Qasımovla birlikdə), “Tərsənə” (1957) romanları, “Dəniz cəsurları sevir” (1954), “Sən nə üçün yaşayırsan” (1959) (hər iki əsər İ.Qasımovla müştərək yazılıb) pyesləri müasirlərimizin əməyindən, mədəni əxlaqi saflığından bəhs edir. Tanınmış yazıçı 9-10-cu çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı seçilmiş, “Qırmızı əmək bayrağı”, “Şərəf nişanı” ordenləri və müxtəlif medallarla təltif olunmuşdur.

O, 25 iyun 1980-ci ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

Problemin çoxcəhətliyi, müxtəlif qəhrəmanların xarakterik aləminin açılması və janrın müxtəlif yönərdə həlli H.Seyidbəyli yaradıcılığında diqqətəlayiq yer tutur. Onun bütün əsərləri janrından və formasından asılı olmayaraq günümüzün, zamanəmizin ən aktual məsələləri ilə bağlıdır. Hərbi vətənpərvərlik, yaradıcı əmək, saf məhəbbət, gənclərin tərbiyəsi, şəhər və kənd həyatı, sülh uğrunda

mübarizə, neftçilərimizin fədakarlığı və s. Yazıçının maraqlandığı, meyil göstərdiyi, müraciət etdiyi mövzular olmuşdur.

H.Seyidbəyli qəhrəmanlarının ömür yolunu yaşadığı cəmiyyət həyatının konfliktləri fonunda əks etdirməyə çalışan yazıçıdır. O, şəxsiyyətlə mühit arasındakı əlaqələrə daha həssas yanaşır, bu vəhdəti müxtəlifliyi ilə qələmə almağa çalışır. Ən yaxşı povest və romanlarında nəinki insanın cəmiyyət qarşısındakı borcundan və məsuliyyət hissindən, həm də cəmiyyətin ona qayğısından, zəruriliyindən söhbət açır və hər iki cəhətin qarşılıqlı bağlılığını ədəbiyyatımızda vətəndaşlıq pafosunun, demokratizmin dərinləşməsinin etibarlı yolları kimi mənalandırır.

O illərdə bədii nəsrimizin əldə etdiyi ən yaxşı nailiyyətlərdən biri də onun iri formalı əsərlərin hesabına zənginləşməsidir. Artıq dövrün tələbinə uyğun irihəcmli əsərlər (povest və roman) yazmağa böyük meyil əmələ gəlmişdir. Xüsusən povest janrı daha çox yayılmış və bu janrdə bir sıra dəyərli nümunələr yaranmışdır. Bu müsbət məziyyətlər nasirlərimizin müasir həyatla, canlı insanlarla yaxınlığı, böyük hadisələri təsvir etməyə ciddi-cəhdlə yanaşmalarının nəticəsi idi. H.Seyidbəylinin ilk hekayələri “Qiymətli damcılar” (1951), “İki müavin” (1951), “Sülh estafeti” (1952), “Nigaran” (1960), “Xidməti lift” (1961) və povestləri (“Astaraya gedən yol”, “Kənd həkimi”) deməyə əsas verir ki, yazıçıda müasirliyi duymaq, dərk etmək qabiliyyəti yetərincədir. Həm də bu qabiliyyət əsasən həyatı bilmək, sənətkarlığa yiyələnmək hesabına meydana çıxmışdır. “Telefonçu qız” povesti bir daha sübut edir ki, yazar müasir ədəbiyyatın tələblərinə cavab verən realizm yolunu düzgün başa düşən yazıçı kimi yetişməkdədir. “Kiçik hekayələrdən povestə keçmək meyilinin özü də müəllifdə yazıçılıq vərdişinin, zəhmət həvəsinin və həyat hadisələrinə fəal münasibətin olduğunu göstərir” (M.Əlioğlu).

İnstitutu bitirdikdən sonra o, nasir kimi fəaliyyət göstərmişdir. Yazıçının bütün əsərlərində hekayələrində, povestlərində və romanlarında sözün həqiqi mənasında kinoya məxsus olan hərəkət, dinamiklik özünü büruzə vermişdir. Maraqlıdır ki, sonralar yazıçının bəzi əsərləri, doğrudan da, ekrana köçdü. H.Seyidbəyli Moskvada, Sankt-Peterburq, Kiyev və başqa böyük şəhərlərdə keçirilən

simpoziumlarda, elmi yaradıcılıq konfranslarında, kino festivallarında iştirak edir, maraqlı məruzələrlə çıxış edərək Azərbaycan mədəniyyətini təmsil edirdi. Ukraynanın yazıçıları və kinematografçıları ilə yaradıcılıq əlaqələrinin möhkəmlənməsində onun əməyi danılmazdır. Bu barədə H.Seyidbəyli yazırdı: “Bir neçə dəfə Ukrayna Yazıçılar İttifaqının qurultayının qonağı, orda keçirilən kino festivallarının iştirakçısı olmuşam. İmran Qasimovla birlikdə yazdığım “Uzaq sahillərdə” povesti Ukrayna dilinə tərcümə edilmişdir. Nəhayət “Telefonçu qız” povestim bizi daha da yaxınlaşdırıb, doğmalaşdırıb”.

XX əsr ədəbiyyatımızın görkəmli yazıçısı və tənqidçisi Mehdi Hüseyn yazırdı: “Nəsr sahəsinə yenidən gəlmiş Hüseyn Abbaszadənin “General” romanı, ömrümün son illərində gözəl bir addım atmış Əyyub Abbasovun “Zəngəzur” romanı, “Uzaq sahillərdə” əsərinin müəlliflərindən biri olan Həsən Seyidbəylinin “Telefonçu qız” povesti xüsusi geniş təhlilə layiq əsərlərdir”. Müasir həyatdan bəhs edən bu əsər adamlarımızın əmək cəbhələrində qazandıqları nailiyyətlər, onların xarakterində yaranan yeni sifətlər, həyatda mövcud olan bir sıra nöqsanlar sənətkarlıqla qələmə alınmışdır. Povest 1959-cu ildə “Drujba narodov” jurnalının 5-ci nömrəsində müəllifin tərcüməsində rus oxucularına çatdırılıb. 1962-ci ildə isə “Sovetskiy pisatel” (Moskva) nəşriyyatında çap olunub.

Bu sənət və ədəbi əlaqələrin sıx bağlılığını biz daha sonralar müşahidə edirik. “Telefonçu qız”ı ekranlaşdırmaq istəyən tanınmış kino rejissoru İsidor Annenski Mehriban rolunda çəkilmək üçün gənc Ukrayna aktrisası Raisa Nedaşkovayanı dəvət etmişdir. Sadəcə vəziyyət dəyişmiş, sonra daha bir ukraynalı qız “Möcüzələr adası” filmində (Zoya Nedvay) Məryəm rolunda çəkildi. Ukraynada keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti günlərində H.Seyidbəyli bir təşkilatçı kimi iştirak etmişdir.

Zaparojyeda yazıçılarla tələbələrin görüşü zamanı təşkil olunmuş kitab sərgisində Ukrayna dilində çap olunmuş “Telefonçu qız” povesti Azərbaycan Ukrayna ədəbi əlaqələri ilə yanaşı, H.Seyidbəylinin yaradıcılığında verilən yüksək qiymət, ona bəslənən rəğbət kimi başa düşülür. Ədibin “İmtahan”, “Qızılax-taranlar”, “Bağlı qapılar” kimi dram əsərləri hələ o illər keçmiş

SSRİ-nin, eləcə də başqa xarici ölkələrin teatr səhnələrini görmüşdür. Ədəbiyyatımıza “Astaraya gedən yol” povestilə gələn nasir bu əsərində yeni söz, yeni üslub, yeni nəsr haqqında orijinal fikirlər söylədi. Bu povestindən başlayaraq onun bütün əsərləri yüksək amalı, bədii təsvir vasitəsilə, fəlsəfi dərinlikləri ilə seçilməyə başladı. Nəsrimizdə istehsalat sahəsinin təsviri H.Seyidbəyliyi ciddi düşündürən məsələrdən biri idi.

Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyev bədii əsərin qəhrəmanları, bu qəhrəmanların duyğu və xəyallarının istehsalatdan ayrı təsvür edilmədiyini qeyd edərək yazır: “Son illər ərzində yaranmış və bilavasitə müasir həyatımızdan bəhs edən görkəmli nəsr əsərlərimizin, məsələn, “Abşeron”un, “Gülşən” in, “Böyük günlər”in, “Ağbulaq dağlarında” romanının, “İradə”, “Bizim Astarada”, “Bizim qızlar”, “Gənclik” povestinin, Mir Cəlalın gözəl hekayələrinin qəhrəmanlarını, bu qəhrəmanların duyğu və xəyallarını istehsalatından ayrı təsvür etmək mümkün deyil”.

Həsən Seyidbəylinin “Çiçək”, “Telefonçu qız” povestləri, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Mehdi Hüseynzadənin taleyindən bəhs edən “Uzaq sahillərdə”, “İllər keçir” romanları (İ.Qasımovla birlikdə yazılıb), “Bizim Astarada” povesti, “Çiçək” dedektiv povesti, neft mədənlərində çalışan gənclərin həyatından bəhs edən “Möcüzələr adası” hekayəsi, dənizlə əlaqədar zəhmət adamlarının fəaliyyətinə həsr olunmuş “Tərsanə” romanı ədəbi ictimaiyyətin və oxuyanların diqqətini cəlb etmiş, tez bir zamanda onu şöhrətləndirmişdir.

Həsən Seyidbəylinin yazıçı kimi yaxşı cəhətlərindən biri budur ki, qələmə almaq istədiyi mövzunu mükəmməl öyrənir, axtarışlar aparır, tədqiqatçı, yaradıcı insan kimi araşdırmalarla məşğul olur, hadisələrin içində olub müşahidələr edir, prototipləri görür, duyur, dərk edir, ümumiləşdirərək içindən keçib bütöv qavradıqdan sonra yazıya başlayır. Biz bunu “Telefonçu qız”, “İllər keçir”, “Çiçək”, “Cəbhədən-cəbhəyə” və “Tərsanə” kimi əsərlərin timsalında görürük. Əsərləri rus, gürcü, latış, eston və macar dillərində nəşr olunmuşdur.

Publisistikanın gözəl nümunələri olan “İyirmi gün Amerikada” adlı səfər təsvirləri 1974-cü ildə “Gənclik” nəşriyyatında çap

olunubdur.

2010-cu ildə anadan olmasının 90 illiyini qeyd edəcəyimiz, Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin inkişafına yorulmaq bilmədən ömrünü həsr edən bir sənətkarın yaradıcılığını bir məqalədə əhatə etmək çox çətinidir. Azərbaycan kino tarixinin səhifələrinə qızıl hərflərlə yazılmış “Uzaq sahillərdə”, həmçinin “Telefonçu qız”, “O qızı tapın” və rejissoru olduğu “Nəsimi”, “Bizim Cəbiş müəllim” və s. bədii filimləri könülləri elə fəth etmişdi ki, onilliklər bir-birini əvəz edib nəsilər dəyişsə də, bu sənət əsərlərinə məhəbbət, ehtiva olunan məfkurə bolluğu və mənəvi ehtiyac daima olacaqdır. Həsən Seyidbəylinin filimlərinə tamaşa edəndə, povest və romanlarını, sənət haqqında düşüncələrini, məqalələrini, yol qeydlərini oxuyanda duyub hiss etmək çətin deyil ki, bütün bunlar bir sənətkarın yaradıcılıq yolu deyil, həm də vətəndaş sənətkar qəlbinin çırpıntılarıdır.

Bədii nəsrin gözəl nümunəsi

XX əsrin Azərbaycan ədəbiyyatında və mədəniyyətində xüsusi rolu olan yazıçı, dramturq, ssenarist və rejissor Həsən Seyidbəyli tanınmış istedadlı sənətkarlarımızdan biri olmuşdur. “Bizim Astarada” (1952), “Kür sahillərində” (1953), “Uzaq sahillərdə” (1953) (İ.Qasimovla müştərək), “Telefonçu qız” (1960), “Çiçək” (1978) povestləri, “Cəbhədən cəbhəyə” (1960), “İllər keçir” (1955) (İ.Qasimovla müştərək), “Tərsənə” (1975) romanları, “Dəniz cəsurları sevir” (1954), “Sən nə üçün yaşayırsan” (1959, hər iki əsər (İ.Qasimovla müştərək yazılıb) pyesləri müasirlərimizin (o dövr üçün – B. B.) əməyindən, mənəvi-əxlaqi saflığından bəhs edir.

Yazıcının lirik-psixoloji üslubda yazdığı, 1978-ci il “Azərbaycan” jurnalında çap olunan “Çiçək” povesti isə özünəməxsusluqları ilə seçilən bədii nəsr nümunəsidir. Azərbaycan ədəbiyyatının yazılma, yaranma tarixindən asılı olmayaraq səciyyəvi cəhətlərindən biri bədii əsərlərdə fikrin, məqsədin təqdimində, münasibət bildirmədə ifadəsinə yardımçı olan hissə, duyğuya, emosionallığa geniş yer verilməsi olmuşdur.

Deyilənlər sadəcə lirik növün deyil, həm də epik və dramtik

növlərin də xarakterik cəhətlərinə çevrilmişdir, - desək səhv etmiş olmarıq. “XX əsrin ortalarından etibarən liriklik artıq epik növdən ayrıca status qazandı, tədricən lirik üslub, onun təzahürü olan lirik hekayə, povest, toman, dram yarandı. Nəsrdə lirizmin xüsusi təzahürünün obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Bəzi hallarda lirizmin fərdi yaradıcılıq üslubu kimi təzahür edirdisə, digər hallarda sənətkarın dövrün taleyüklü problemlərinə, ümumiyyətlə gerçəkliyə özünəməxsus münasibətlərinin məntiqi nəticəsi idi”. (B.Nəbiyev) Lirik psixoloji üslubda nəsr əsərləri yazan ədiblər o illər daha çox tanınıb seçilsələr də bu üslub Həsən Seyidbəyli nəsrində az və ya çox dərəcədə sezilir. “Çiçək”, “Telefonçu qız”, “İllər keçir”, “Tərsanə” və “Cəbhədən cəbhəyə” əsərlərində dediklərimizin bariz nümunələrinin elementlərini görmək olar.

“Çiçək” həyatı povestdir. Biz əsərdə Çiçəyin timsalında onun əhatəsində baş vermiş ailə-məişət məsələləri, neqativ hallar, mənəviyyatsızlıq və s. haqqında bilgilər alırıq. Sadəcə, zaman daxilində öz-özlüyündə dəyərli və ya dəyərsiz olan hadisələr Həsən Seyidbəyli obrazların xarakterinə təsir nöqtəyi-nəzərindən maraqlandırdığı üçündür ki, bunlar ayrı-ayrı fərqlərin bioqrafiasından keçərək canlandırılır. Həsən Seyidbəyli “Çiçək” povestini yazana qədər “Uzaq sahillərdə”, “Telefonçu qız”, “Cəbhədən cəbhəyə” kimi ədəbi ictimaiyyət arasında əks-səda doğuran bədii nəsr nümunələrini yaratmışdır. “Çiçək”də maraqlı surətlər, bədii səhnələr yaratmaqla o, sanki yaradıcılığında irəliyə doğru bir addım atmışdır. Çünki povestdə cərəyan edən hadisələr bəlkə onun şahidi olduğu, müşahidə etdiyi olayların inikasıdır. Təbii ki, məsələ yalnız şahidi olduğu, müşahidə etdiyi hadisələri situasiyalardan asılı olaraq oxucuya bədii surətdə, inandırıcı, səmimi təqdim etmədədir. Bu cəhətdən əsər qüsursuz deyildir. Povestin qəhrəmanı mübariz deyildir. Qorxu xofu, gücsüzlük və daha nələr-nələr bəzi vaxtlarda Çiçəyi mütiləşdirir. İdealına çatmaq üçün var gücü, gənclik potensialı ilə mübarizə aparmır. Əsərdə konfliktlər yaratmamaq, tipikləşdirmə aparmamaq və yaxud satiradan, yumordan istifadə etməmə də nəzəri cəhətdən əsəri cılız, çılpaq göstərir. Lakin bədii dil, süjet inkişafı, kompozisiyası kimi məsələlərdən istifadə qənaətləndiricidir. Sənətkarlığın mühüm cəhətlərindən olan bədii dil

məsələsi, ümumən, ədəbiyyatın inkişafında müstəsna əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir.

Povestdə gənc bir qızın keşməkeşli həyatından bəhs olunur. Çiçəyin atası Şırağa, anası isə Müslümədir. Ana yazıq, qorxaq, hüquqi olmayan, atası isə əzəzil, qəddar, kürən bir kişidir. Yazıçının kürən ifadəsi Şırağanın naqis, nadan bir insan olacağını xəbər verir. Şırağa İsabala adlı birisinin atını oğurlayıb uzaq bir kənddə satmağa aparıb, o, hələ qayıtmamış İsabala onun arvadını – Müsliməni qaçırmışdır. Yazıçı atın oğurlanmasını ən böyük qəbahət, namusa sataşmaq kimi bir iş olduğunu göstərir. Azərbaycanlılarda yazılmamış qanunlar var. İstər dağ, istərsə də aran kəndlərdə atın oğurlanması, quyuğunun, yalının qırılması və yaxud yəhərinin oğurlanması çox pis, qana bərabər bir məsələ idi. Belə oğrunun və ya səbəbxarın ailəsinə sataşarlar.

Povestdə arvadının qaçırıldığını eşidən Şırağa bir daha kəndə qayıtmır, baş götürüb ölkənin Şimalına gedir. Sonralar kim isə onun Uralın ucqar kəndlərində birində gördüyünü xəbər vermişdir. Çiçəyin ata-babası Abuzərlə nənəsi Pərizad fağır, zəhmətkeş qocalardır. Ailənin müsibəti qocalara pis təsir edir. Abuzər naxıra gedir, ya da arıçılıqla məşğul olması, dağ ətəyində yerləşən kənd evinin təsviri və s. belə məqamlardandır.

Çiçək bu hadisələr baş verəndə çox kiçik idi. Lakin böyüdükdən sonra, yeniyetmə bir qız olduğu vaxtda atası ilə İsabalanın hərəkətlərinə qiymət verdi. Nadanlıq, avamlıq, nəfs olmasaydı sözügedən hadisə də baş verməzdi. Povestin maraqlı, həyacanlı məqamlarından bir də iki il anasını görməyən Çiçəyin babası və nənəsi ilə üç günlük yol qət etdikdən sonra anasının qaçırıldığı kəndə gəlməsi və “Çiçəyin gözlərinin sol tərəfdəki təzə evin astanasına çıxmış boy-buxunlu qadına – anası Müsliməyə sataşması” səhnəsidir. Qan düşmənçili qədər qorxulu olan bu hadisənin çözülməsi üçün Abuzər kişi düşmən qarşısında duz-çörək kəsdiyi an dediyi ağsaqqal sözləri təsirli və düşündürücüdür.

Xalası Salatın Çiçəyi şəhərə gətirib ona analıq edir. Tənha yaşayan, heç vaxt ərə getməyən Salatın qızı özünə isindirmək üçün nə lazımdı etdi. Salatın şəhərin böyük kitabxanalarının birində şöbə müdiri işləyirdi. Çiçək Tibb İnstitutuna daxil oldu. Salatının

xəstəlikdən vəfat etməsi qızın taleyinə qəfil vurulan zərbə oldu. Dəfnə nənə ilə baba da gəlmişdi. Bu əsərdə mühakimə deyil, canlı həyat lövhələri üstündür, yazıçının diqqət mərkəzində real insanlar, onların taleyi durur.

Çiçək institutu fərqlənmə diplomu ilə qurtardıqdan sonra Moskvada qiyabi kursda oxudu. Mənəvi cəhətdən yetkin olan gənc mətinlik edərək, hətta pəhriz yeməxanasında pulsuz işləyir. Povestdə pəhriz yeməxanasının müdiri Təvəkkül Talıbov mənfi tip kimi verilmişdir.

Povesti hissiz-həyəcansız oxumaq olmur. Həsən Seyidbəylinin qəhrəmanlarında açıq-saçıqlıq yoxdur. Təqdim etdiyi personajların xarici görkəmini yazıçı ustalıqla təqdim edir. Detallar obrazın iç üzünün açılması üçün əhəmiyyətli ədəbi üsuldur. Nazirliyin şöbə müdiri Suğra xanımın ilk görünüşdə təqdimi, İsabalanın və Təvəkkülün xarici görkəmlərinin açılmasına, gələcək fəaliyyətlərinə zəmin yaradan ustalıqla verilmiş ədib priyomlarıdır.

Povestdə təmizlərlə rüşvətxorlar üz-üzə dayanır. Antipodların böhtan dolu məktubları Çiçəyi sarsıtsa da ətrafında olan vicdanlı insanlar onu kimsəsiz qoymur, o, tənha qalmır. Vicdanlı adamlar, nəzarət işçiləri birlikdə nazirliyə məktub yazıb Çiçəyi qoruyur, müdafiə edirlər. Həsən Seyidbəylinin Çiçəyi də, Xalidi də çox abırlı və həyalı gənclərdir. Xalid Çiçəyə sevirəm sözünü sanki etinasız deyil. Bu sevgililər arasında alışıb-yanma, dli-divanəlilik yoxdur. Çiçəyin Xalidin elçilərini uzaq dağ rayonuna, Laçına, ansı Müslimənin yanına xeyir-dua almağa göndərməsi qızın halal süd əməliyindən, məfkurə zənginliyindən, milli adət-ənənələrimizə əməl etməsindən xəbər verir. Bu məqamlarda İsabalanın peşmançılığı da qəbul edilmir.

Xalidin Zeynəbin sevgisinə qarşı laqeydliyi qəbulediləndir. Çünki Zeynəb uşaq idi. Yazıçı Xalidi ilk vaxtlardan elə təqdim etdi ki, sonra bu macəraları ondan gözləmək olmazdı. Çiçək yetimçiliklə, kimsəsiz böyüsə də, yazıçı obrazı elə məhəmətlə işləyib ki, əsl azərbaycanlı qızlara məxsus keyfiyyətlər qəhrəmanda cəmlənmişdir. Çiçək bərkiyib, çox ciddi sınaqlardan çıxıb. Oxucu onu belə saf, sevgidə səmimi və sərt bir ali təhsilli qız kimi görür, uğurlarına sevinir, hətta anası Müslimənin toy ərəfəsi iki oğlu ilə qəfildən

qızının evinin gəlməsi və qarşılaşma səhnəsi də Çiçəyi kövrəldə bilmir. Bütün məqamlarda o hisslərini cilovlaya bilir.

Çiçək nəsrimizdə yadda qalan kaloritli, ümumiləşdirilmiş azərbaycanlı qızı surəti kimi sevilir və həmişə qəlbləri oxşayacaqdır. Çiçəyin xarakterindəki dönməzlik, ciddilik, uşaqlıqdan başına gələn müsibətlər onun dağlar qoynunda keçən və dağlar qədər sərt olan uşaqlıq illərinin yadigarı kimi başa düşülür. Tale ona qərribə ömür payı bəxş etmişdir. Atasını sağ ola-ola atasız, anasını da ölməmişdən – anasız qalmışdır. Çiçəklə oxucunun ilk tanışlığı pəhriz yeməxanasından başlayır. Az sonra keçdiyi əzablı günləri eşitdikdə bu məsum, kimsəsiz, çox da gözəl olmayan, uşaqlıqdan ona “yadigar” qalan çilləri ilə həmişə insanlardan bir az utanıb-çəkinən, sıxılan gəncə rəhmdillik yaranır. Akademiyanın müxbir üzvi Kamal Abdulla yazır ki: “...Çiçəkdə, bu zərif və üzü çilli qızda, qərribə kişilik var. Yeməxananın müstəriləri arasında nə zamansa uzaq keçmişində onun üçün dəhşətli bir “yox”a çevrilmiş məxluqa rast gəlir. Anasını ondan ayıran, indi isə atalıq borcundan danışan İsaabalaya. Çiçək rədd edir, qovur və bu hərəkəti adi qisas təsiri bağışlamır”.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi davranış-hərəkətində olan ciddilik, kişi qeyrəti ona doğma torpağından, qayaların sərt üzündən sızıb gəlmədisə, daha bir təsiri isə keçirdiyi acınacaqlı yetimliklə, boz, sərt üzlərlə rastlaşması səbəb olub. Çiçək savadlıdır, bacarıqlıdır, vicdanlıdır. Kimsəsiz, maddi imkanı olmayan bir qızın pulsuz - əmək haqqı almadan işləməsi onun oxucunun gözləri önündə daha da ideallaşdırır. Biz bu zəif, amma sərt, inadkar qızı pəhrizxanada döyüşən görürük. Və bu döyüşdə qələbə onunladır. Çiçək etdiyi hərəkətləri ilə öz hüququna, bir də ona arxa olacaq təmiz, namuslu insanlara güvənir (İstər İsaabalaya qarşı olan hərəkətlərdə, istərsə də pəhriz yeməxanasını restorana çevirmək istəyənlərə). Həsən Seyidbəyli bu zərif surətlə heç də mübariz bir obraz yaratmaq istəyində olmayıb. Sadəcə, Çiçək bəzi məqamlarda əliyəri, əyyaş, rüşvətxorlarla rastlaşanda mübarizəyə girişməli olub. İsaabalaya qarşı olan mübarizə yeməxana müdirinə olan mübarizədən fərqlidir. Biri mənəviyyat, digəri isə madiyyat məsələsidir. Çiçək həmişə bağışlamağa qadir deyil: “Mən sizi ömrü boyu

bağışlamayacağam. Siz insan deyilsiniz... siz eybəcər, heybətli vəhşisiniz. Bir də buralara ayaq basmayın, siz adam oğrususunuz. Ananı baladan, balanı anadan ayıran qəddar canısiniz. Qoy hamı xəcalət çəksin ki, utansın ki, sizin kimilərin kökünü hələ kəsə bilməyiblər”.

Bu monoloq bütün namussuz və vicdansızlara qarşı çevrilmiş ittihamdır. Bütün çətin situasiyalarda Çiçəyin köməyinə gələnlər namuslu və mərd insanlar olur. Bütün zamanlarda həyatın qara üzü olub və bundan sonra min illər keçsə yenə də olacaqdır. Yazıçı bu qara, sərt üzləri bizə cəsarətlə, azaltmadan reallığı ilə göstərsə, o biri tərəfini – ağ üzünü də eyni dərəcədə qələmə almışdır. Çiçəyin sevgisi də özünəməxsusdur.

Keçirdiyi məşəqqətli günləri onun sevgisini də sətləşdirmişdir, həm də insanlara olan inam-ümid hissələrini, duyğularını dəyişdirmişdir. Xalidə bütün qarşıdurma səhnələrində Çiçəyi məğrur, dözümlü, lazım gələrsə ölümün də üzünə dik baxa bilən cəsur qız kimi görürük. Bütün məqamlarda o öz hissələrini saxlaya bilir. Həssas və ehtiyatlı hərəkət edir. əsərin sonunda həyat yoldaşını tək qoyub (Zeynəbə tapşırıraq), uzaq bir yerə - sanatoriyaya işə getməsi üçün onun sevgisinə, Xalidə inamından xəbər verir. Cavab olaraq bəzi məqamlarda Xalid - Zeynəb münasibətlərinin alovlanması baş versə də nəticədə hadisələr Xalidin Çiçəyin məhəbbətində sadıqlığını və ona layiqli yar olması ilə sonunculanır. Hisslərə qapılmayan Xalid də, Çiçək də səadətlerini itirmirlər. çिçəyin xasiyyətində qızlarımıza məxsus əsl təmkin, ləyaqət onun qələbəsinə zəmin yaradır və müsbət obraz kimi oxucunun gözlərində ucaldır, sevimli, yadda qalan edir.

Həsən Seyidbəylinin yaradıcılığı müasirlik hissini qabaqırlığı və ideya – mündəricəsinin əhatəliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Yazıçı yaradıcılığına müasirlik kimi yüksək estetik prinsiplər baxımından yanaşdığı üçün oxucusunu yormur. Yaratdığı obrazların daxili aləminə nüfuz etməsi əsərlərinin ideya – sənətkarlıq xüsusiyyətlərini və həll etmək istədiyi problem dairəsini düzgün müəyyənləşdirir. Ədəbi fəaliyyəti zamanı Həsən Seyidbəyli müşahidə etdiyi insanların, əsasən, gənclərin mənəvi zənginliyi, ideya mətinliyi, yüksək əxlaqi keyfiyyətləri cəlb etmişdir, yəni insan

xarakterlərinin vüsətli, cazibədar bədii təcəssümü üçün o, istedadının bütün imkanlarından detalına – kiçik məqamlarına qədər istifadə etməyə müvəffəq olmuşdur.

Yoxluğun ağır imişi

Deyəsən vaxt-zaman bizə əməlli başlıca qənim kəsilib. Gözümüzü açıb-yummamış Allah tərəfindən verilmiş ömür payını alır əlimizdən. Əslinə baxsan bu da Allah işidir. Sadəcə, acığımızı tökmək, yoxsa istinadgah nöqtəsi tapmaq üçün deyirik bu sözləri. Onda vaxtın əzazilliyindən də gileylənməyə, umub-küsməyə dəyər....

Beş il nə tez gəlib keçdi... Nurlu siması gözümüzün önündən, şirin, ağıllı, müdrik sözləri qulaqlarımızdan getmir İlyas müəllimin. Elə bil ədəbiyyatın ağırlığı onun boynuna-buxununa biçilmişdir. Minlərin-milyonların həsəd apardığı işıqlı sima beş il öncə 1996-cı ilin oktyabrında həyata vida deyib torpağa tapşırılanda astaca pıçıldadım ki, ədəbiyyatımız yetim qaldı. Milli Dram Teatrımızın səhnəsi boş. Şükürlər olsun ki, oddan kül törəyər, - deyiblər. Oğlu Elçin Əfəndiyev atasının ruhunu nigaran qoymadı. Çiyinlərini irəli verib varis kimi, oğul kimi, ən nəhayəti məlum trilogiyası – “Ah, Paris, Paris!”, “Dəlixanadan dəli qaçıb” və “Mənim ərim dəlidir” pyeslərini yazıb tamaşaçılara ərmağan etdi ki, atasının ruhu Dram teatr sarıdan nigaran qalmasın. Bununla da teatrda deyəsən İlyas Əfəndiyev yoxluğu hiss olunmur. 30 ildən çox bu məbədə Krallıq etmiş İlyas Əfəndiyev estafeti uğurla oğlu tərəfindən davam etdirildi. Amma qəzet-jurnallara, efirə baxanda da, teatra gedəndə də elə bil gözlərim kimisə axtarır. İlyas müəllimin ədəbi yoxluğu yandırır bizi. Varidatını qoyub getsə də ədəbiyyatımıza, incəsənətimizə bu yoxluq baha başa gəldi. Ötən əsrin 30-cü illərinin sonlarında ədəbiyyata gələn, biri-birindən məzmunlu hekayələr, povest-romanlar, dramlar, oçerklər, publisist çıxış və ədəbi-tənqidi məqalələr yazan xalq yazıçı İlyas Əfəndiyev Azərbaycan ədəbiyyatının nəhəng simalarından idi. Yetim qaldı ədəbiyyatımız.

Ünlü sənətkarlarımız Mirzə İbrahimovdan, İsmayıl Şıxlıdan

sonra fikirləşirdik ki, ədəbiyyatımızın təəssübünü çəkən ağsaq-qallarımızın ümidindəyik. Tale onu da çox gördü bizlərə. Nələr görmədik bu böyük insanın bütöv olan, bir olan Ömür payında. 20-ci əsrin son – oktyabr ayı yaddaşlarda ədəbi qalacaq. İlyas Əfəndiyevin haqq dünyasına qovuşduğu ay kimi. Mərhum yazığımız Yusif Səmədoğlunun dəfn günü Elçin müəllimin izdihamdan yavaşca uzaqlaşib atasının qəbri yanında dayandığı an keçirdiyi hissləri heç vaxt xatirimdən çıxara bilməyəcəyəm.

İlyas Əfəndiyev yoxluğu övladlarını, əzizlərini neçə yandırırsa, ədəbiyyatı sevrələri də bax beləcə yandırır yaxır. Beş ilin haqqa tapılan günün mübarək, İlyas müəllim, ruhun şad olsun. Yoxluğun çox ağır imiş. Yerin yaman görünür.

Mehdi Hüseyn böyüklüyü

1965-ci ilin 10 martında növbətçi müəllim bütün sinif şagirdlərini həyatə-seyvani yerdən az yuxarı olan səkkizlik köhnə kolxoz idarəsinin binası olan məktəbimizin qarşısında topladı. Bahar gəlməsə də aran yeri olduğundan ağaclar tez tumurcuqlamış, şaftalı, ərik, gilə, ağacları ağ-çəhrayı çiçəklərə bürünmüş, söyüdlərin saçaq-saçaq salxımları başını aşağı salsada da göyərmişdi.

Böyük tənəffüsdü. Bütün məlumat xarakterli tədbirlər, (əgər bunlara tədbir demək mümkünsə) bu vaxtlar keçirilirdi. Balaca toplantını məktəbin direktoru açdı və sözü sevimli, gənc ədəbiyyat müəllimimiz, sonralar respublikanın əməkdar müəllimi olan Qəzənfər Abdullayevə verdi. Heç iki-üç dəqiqə keçməmiş məlum oldu ki, görkəmli Azərbaycan nasiri, dramaturq, tənqidçi və publisisti, ictimai-siyasi xadimi, SSRİ Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin birinci katibi, SSRİ Ali Sovetinin deputatı, Azərbaycan KP MK-nın üzvü, Azərbaycan yazıçılar İttifaqının sədri Mehdi Hüseynin ürəyi dayanıb. Bu xəbəri müəllimlər otağında radiodan eşidiblər. Ədəbiyyat müəllimimiz Mehdi Hüseynin yaradıcılığı haqqında danışb qutaranda göz yaşlarını gizlədə bilmədi.

O gündən uşaq qəlbimdə Mehdi Hüseynə yazığım gəldi. Özüm də bilmədən bu imzaya - əsərlərini oxumadan, bilmədən vuruldum. Elə bilirdim o, yaxın, istəkli bir əzizimdir. 1968-1969-cu illərdə

ədəbiyyat müəlliminin tövsiyəsi ilə yazıçının bütün hekayələrini, povest, roman və pyeslərini oxudum. Onda – onuncu sinifdə yüz faizli şagird qənaətim bu oldu ki, ədəbiyyatımız Mehdi Hüseynsiz yetim qalmışdı. Az sonra tələbəliyin ikinci kursunda Mehdi Hüseyn yaradıcılığına ciddi yanaşdıqda İvan Buninin Nabokov haqqında “O, ədəbiyyata soxulub bizim hamımızı güllələdi!” deyimi dodaqlarımı qaçırtdı. Sən demə ədəbiyyatımız yetim qalmayıbmış, ədəbi çarpışmaları, obyektiv, bəzən də subyektiv mübarizələri lap elə 30-cu illərdə də, daha sonralar da davam etmiş, o, ədəbiyyata əməlli-başlı dədəlik edibmiş.

Sən paxıl adamlarla əhatə olunmuşdun, Mehdi müəllim! Bu isə istedadlıların alın yazısı, qismət payıdır. Siz belələrinə fikir vermədiniz, sizi daha dəruni hisslərlə istəyən, vicdanlı, ümuməbədi mənəfe üçün hər çətinlik və məhrumiyyətə dözən, sinə gərən dostlarının (təəssüf ki, bu gün dostluq məfhumu vicdansızların yasaq olunmuş orbitindədir – B.B), sənin istəklin olanların əhatəsində olub hifz olundun. Nə yazıqlar ki, bu dostlar da səni son anda qoruya bilmədi. Yazıqlar İttifaqına rəhbərlik etdiyin vaxt 10 martda keçirilən iclasda söylənilən haqsız iftira və böhtanlara məruz qaldın. Nədanların qəfil hücumuna ürəyinin gücü çatmadı...

Mehdi Əli oğlu Hüseynov (Mehdi Hüseyn) 1909-cu il mart ayının 22-də Qazax rayonunun ikinci Şıxlı kəndində müəllim ailəsində anadan olmuşdur.

Ədibin atası, Əli Vəli oğlu Hüseynov, məşhur Qori seminariyasında təhsil almış tanınmış müəllim idi. Mehdi üç yaşında ikən anası atasından ayrıldığından qoca nənəsinin himayəsində böyümüşdü.

Atası Bakıda realni məktəbdə dərs dediyindən oğlunu az-az, yay təillərində görürdü.

Yeddi yaşında Şıxlı ibtidai məktəbinə daxil olan Mehdi dərs zamanı keçirilənlərlə kifayətlənməyərək, məktəbin və atasının kitabxanasındakı əsərləri mütaliə edərdi. Klassiklərlə erkən tanışlıq onda bədii ədəbiyyata maraq və sevgi oyatmış, estetik zövqünün tərbiyəsinə müsbət təsir göstərmişdir. 1920-ci ilin sentyabrından Qazax pədoqoji texnikomunun hazırlıq şöbəsində oxuyan Mehdi ilk günlərdən məktəbin ictimai işlərində yaxından iştirak etmişdir.

1925-ci ildə atasının Maarif Nazirliyində işə keçməsi ilə əlaqədar olaraq, Mehdi ailələri ilə Bakıya köçmüş və texnikomu burda qutarmışdır.

Bakı ədəbi, ictimai-siyasi mühiti onun ədəbiyyata həvəsini daha da artırmışdır. Yazıçı tərcümeyi-halında texnikumda ədəbiyyat müəllimi olan görkəmli Azərbaycan ədibi Abdulla Şaiqin onun həvəsləndirərək sənətə marağını qüvvətləndirdiyini minnətdarlıq hissi ilə xatırlayır.

Mehdi Hüseynin ilk bədii əsəri 1927-ci ildə, 18 yaşında “Şərq qadını” jurnalında çap etdirdiyi “Qoyun qırxımı” hekayəsidir.

Bu illərdə Azərbaycan nəsrinin tarixində yeni bir inkişaf mərhələsi başlanır. 1920-1928-ci illərdə mühüm nəsr əsərləri keçmiş sovet platformasını sevinclə qəbul etmiş, yeni hakimiyyətin həyata keçirdiyi tədbirlərdə öz arzularını ifadəsi görmüş C. Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, S.S.Axundov, C.Cabbarlı, A.Şaiq, Simurq kimi təcrübəli sənətkarlar tərəfindən yazılmışdır.

Ə.Əbdülhəsən, Əli Vəliyev, Mehdi Hüseyn kimi gənclər 1927-1928-ci illərdə çap etdirdikləri ilk hekayələri ilə nəsrə yeni mövzu və yeni surətlər gətirdilər. 1930-cu ildə Mehdi Hüseyn Azərbaycan Dövlət Universitetinin pedaqoji fakültəsinin tarix şöbəsini bitirir və həmin ildə Azərbaycan Proletar Yazıçıları Cəmiyyətinin məsul katibi seçilir.

1927-ci ildə kiçik hekayə, очерк və məqalələr yazan Mehdi Hüseyn 1933-cü ildə özünün ilk iri həcmli əsəri “Daşqın” romanını çap etdirir. 1937-ci ildə Mehdi Hüseyn Moskva Dövlət Kinematografiya İnstitutu yanında akademiya tipli kinossenaristlər kursunun məzunu olmuş və müsair mövzuda “Tərlan” romanı üzərində işləyir.

Ədəbiyyata kiçik hekayələrlə gələn yazıçının bu əsərləri 1930-cu ildə çap olunan “Xavər” və “Bahar suları” adlı kitabçalarda toplanmışdır. Mövzularına görə iki hissəyə ayrılmalı olan bu hekayələrin bir qisminə keçmiş Azərbaycan kəndinin ağır vəziyyəti, cəmiyyətdə hökm sürən ictimai bərabərsizlik, əsarət, özbaşnalıq, feodal-patriarxal münasibətlər (“Könül dəftəri”, “Qan içində”, “Tunel”), digər qisminə isə yeni hakimiyyətin qələbəsinədən sonra ölkəmizdə yaranmış ictimai vəziyyət, insanların şüurunda

yaranan dəyişikliklər, yeniliklər köhnəliyin mübarizəsi, xalqlar dostluğu, müasir həyat tərz, yeni ailə münasibətləri təsvir olunur (“Xavər”, “Bahar suları”, “Sevgidən sonra”, “Qayıtmalı”, “Əlli iki” və s.). Bu hekayələr dövrün aktual mövzularına həsr olunsa da, sənətkarlıq cəhətdən hələ heç də istənilən səviyyədə deyildi. Bunların əksəriyyətində tam, bitkin insan xarakterləri, ümumiləşdirilmiş obrazlar olduğu kimi, həm müəllifin, həm də ayrı-ayrı surətlərin dilində, düşüncə tərzində və təhkiyələrində müəyyən dərəcədə bəsitlik hiss olunurdu. Mehdi Hüseynin həmin hekayələri hər şeydən əvvəl müəllifin ilk qələm təcrübəsi və gələcək yaradıcılığı üçün müəyyən bir keçid mərhələsi kimi əhəmiyyətlidir.

1933-1936-cı illərdə Mehdi Hüseyn üç hissədən ibarət “Daşqın” romanı çap olunur. Əsər vətəndaş müharibəsi və bunun nəticəsində Azərbaycan – Gürcüstan sərhədlərində baş verən qanlı faciələrin təsvirinə həsr olunmuşdur.

“Daşqın”dan sonra Mehdi Hüseynin yazdığı ikinci böyük əsər “Tərlan” romanıdır. Romanın yarandığı dövr - yəni 1937-1938-ci illər o dövrki cəmiyyətimizin tarixində yeni bir mərhələ təşkil edirdi. Xalq təsərrüfatının başqa sahələrində olduğu kimi, kənddə də yeni idarə sistemi qələbə çalmış, ölkəmizin iqtisadi, siyasi həyatında əsaslı dəyişikliklər baş vermişdi. Xüsusilə, 1937-1938-ci illərdə Moskvada təhsil alması onun dünyagörüşünə müsbət təsir göstərmişdir. Yazıçı həmin illərdə həm klassik rus, Avropa, həm də milli ədəbiyyatımızın sənətkarlıq xüsusiyyətlərini öyrənir. Həmin illərdə yazdığı bir sıra tənqidi, nəzəri məqalələri (Mehdi Hüseyn ədəbiyyat aləminə tənqidlə gəlmişdir. O, Əli Nazimin “İnqilab” şeiri münasibətilə yazdığı “Bizdə futurizm cərəyanı” adlı məqaləni ədəbiyyat maraqlısı kimi “Dan ulduzu”nun 1926-cı il VII nömrəsində çap etdirmişdir.- B.B) və “Tərlan” romanı göstərir ki, o artıq özünəməxsus üslubu, ifadə tərz, müəyyən yaradıcılıq planları olan yetkin bir yazıçıdır.

Böyük sənətin zirvəsinə doğru çətinliklərlə, haqlı-haqsız tənqid-təqiblərlə irəliləyən ədəbin yaradıcılığında müasir həyatın təsviri ilə yanaşı, tarixi mövzular da geniş yer tutur. Tarixi mövzuya həsr etdiyi ilk əsərləri içərisində “Komissar” povesti öz bədii dəyərinə görə nəzəri daha çox cəlb edir.

Dövrün ən müaliəli, nəzəri biliklərə dərinlən yiyələnmiş, imzası bütün İttifaqda tanınan Mehdi Hüseyn çoxcəhətli yaradıcılığa malik bir sənətkardır. O, ədəbiyyatın başqa sahələri ilə yanaşı, dramaturgiya ilə də yaxından məşğul olmuş, qələmini bu sahədə sinayaraq 1938-1944-cü illər arasında “Şöhrət”, “Şamil”, “Nizami”, “Cavanşir”, “İntizar” pyeslərini yazmışdır. Bu əsərlərin əsasında xalq və qəhrəman, xalq və saray, xalq və hökmdar, problemləri dayanır. Ədibin bu problemlər haqqında maraqlı, orijinal mühakimələri, aydın, prinsipial konsepsiyası vardır. O, tarixdə xalq və qəhrəman probleminə orijinal mövqelərdən yanaşmış, onun öz dünyagörüşünə, ictimai-bədii məramına uyğun şəkildə həll etməyə çalışmış və müvəffəq olmuşdur. 1938-ci ilin sonu, 1939-cu ilin əvvəllərində yazılmış “Şöhrət” pyesi “Tərən”-in davamı idi. 1940-1941-ci illərdə yazmış “Şamil” dramının mövzusu keçmiş Çar Rusiyasının işğalçı ordularına qarşı iyirmi beş ilə yaxın mərdliklə mübarizə aparmış, öz azadlıq və istiqlaliyyətlərini qorumaq üçün böyük bir imperiyaya mətanətlə müqavimət göstərmiş, Dağıstan xalqının milli azadlıq hərəkatından alınmışdır. Sovet dövründə Çar Rusiyasına qarşı mübarizənin qəhrəmanı Şeyx Şamil haqqında pyes yazmaq da hər yazıçının hünəri deyilidi.

Ədibin müharibənin ilk illərində yazdığı ilk əsərlər arasında “Moskva” və “Cəbhə xatirələri” xüsusi yer tutur. 1942-ci ilin əvvəllərində Moskvaya – paytaxta səfəri nəticəsində yazmış “Moskva” oçerkində o, gördüklərinə bitərəf səyyah gözü ilə yox, həqiqi Sovet sənətkarı kimi baxdığı üçündür ki, təsvir etdiyi ayrı-ayrı epizodlar bir tam kimi birləşərək, məğlubedilməz mətin şəhərin, onun qorxmaz müdafiəçilərinin canlı surətini yaradır. Böyük sənətkarın “Fəryad” povesti nəsrimizdə hadisələrin genişliyi və dərinliyi ilə mənəvi planda göstərmək cəhdinin başlandığını göstərən ilk əsərlərdən biri oldu.

Mehdi Hüseyn ikinci tarixi dramı “Nizami”dir . Bu mövzuda bədii əsər yazmaq hər bir sənətkarda xüsusi istedad, cəsarət, böyük məsuliyyət hissi tələb edir. Çünki Nizaminin adı, şəxsiyyəti, bədii və fəlsəfi təfəkkürün təzahürü olan poemaları əsrlərdir ki, mütəfəkkirlərin, yazıçı və filosofların, pedaqoqların, nəzəriyyəçilərin diqqətini cəlb etmiş, kamal, idrak sahiblərinin hörmət və rəğbətini qazanmış, barəsində saysız-hesabsız elmi, bədii əsərlər yazılmış-

dır. Mehdi Hüseyn bu məsuliyyəti dərk edərək belə bir məsuliyyətin öhdəsindən ustalıqla gələ bilmişdir. Akademik M.A. Dadaşzadə yazırdı: ““Nizami” dramı müdrik-romantik və eyni zamanda qəhrəmanlıq üslubunda verilmiş tarixi bir əsərdir. Bu əsərdə Nizaminin sadəcə tərcümeyi-halından çox Azərbaycan xalqının orta əsrlərdəki ictimai-siyasi vəziyyətini təsvir edən geniş bir səhnə əsəridir”.¹ Xalq yazıçısı, akademik Mirzə İbrahimov isə “Nizami” haqqında “... vətənpərvərlik hissi ilk plana çəkilərək qabardılmış, qəhrəmanların sevgi və məhəbbətləri də bu müqəddəs hissə tabe tutulmuşdur”² - demişdir.

1943-1944-cü illərdə - Böyük vətən müharibəsinin ən ağır, dəhşətli illərində yazıçı üçüncü tarixi dramı olan “Cavanşir”i yazdı. 1945-ci ildə pyesi tamamlayan müəllif onu “Vətən uğrunda” jurnalında çap etdirdi. Burada tarixi hadisələrə müasirlik duyğusu ilə yanaşan Mehdi Hüseyn dövrün ruhuna, ictimai tələblərinə uyğun olaraq qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik motivlərini ön plana çəkmişdir. Dramın mövzusu Şərqi tanınmış sərkərdələrindən biri, VII əsr Girdman hökəmdarı Cavanşirin həyatından və onunla bağlı tarixi hadisələrdən alınmışdır. 1941-1945-ci illərdə Mehdi Hüseyn tarixi dramları ilə yanaşı bir çox hekayə, oçerk və povestlər də yazmışdır. “Nişan üzüyü”, “Çiçəklər”, “Dost”, “Cəbhə xatirələri” başlığı altında çap etdirdiyi “Möcüzə”, “Qanlı sular”, “Satqın” kimi hekayələri və 1944-cü ildə yazdığı “Fəryad” povesti bu mövzulara həsr olunmuşdur. Bu illərdə ədib İlyas Əfəndiyevlə birlikdə “İntizar” pyesini yazdı. 1943-cü ildə isə Ənvər Məmmədخانlı ilə yazdığı “Fətəli xan” kinodramını çap etdirdi. 1946-cı ildə Mehdi Hüseyn “İnqilab və mədəniyyət” məcmuəsində “Ürək” povesti çap etdirdi. Povest Böyük Vətən Müharibəsi dövründə arxa cəbhə adamlarının fədakar əməyi, arzu və dolanacaqları haqqında realist yazıçı qələmindən çıxmış gözəl bir əsərdir.

Uzun illərdən bəri kənd həyatından əsərlər yazan böyük sənətkar 1947-ci ildə neft sənayesi fəhlələrinin həyatından bəhs edən “Abşeron” romanını yazdı. Hadisələrin realistcəsinə təsviri və

¹ “Kommunist” qəzeti, 19 avqust 1942-ci il

² “Ədəbiyyat” qəzeti, 15 dekabr 1942-ci il

sənətcalıq cəhətdən bu roman nəinki M.Hüseynin yaradıcılığında, həmçinin bədii nəsrimizdə xüsusi yer tutur. Azərbaycan və rus ədəbi tənqidi “Abşeron”un meydana çıxmasını ciddi ədəbi hadisə, ümumsovet ədəbiyyatının yaradıcılıq uğuru kimi qiymətləndirmişdi. M.Arif, Ə.Sultanlı, C.Cəfərov, L.Klimoviç, N.Çertova, S.Ştut, S. Babenişeva bu roman haqqında qiymətli bir fikir söyləmiş, məqalələr yazmışdır. Əsgər SSRİ dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

Mehdi Hüseynin hər sözü, əsəri dərhal diqqəti cəlb edir, müzakirə olunur, mübahisə mövzusunə çevrilirdi. “Abşeron” romanı çıxanda realist nəsrin qələbəsi kimi qiymətləndirildi.

O dövrün tənqidçiləri Mehdi Hüseynin baş qəhrəmanı Tahiri Balzakın qəhrəmanları ilə müqayisə edirdi.

“Abşeron”u Venesuela yazıçısı Roman Şançesin “Neft” romanı ilə yanaşı tutulurdu. Təsadüfi deyil ki, bu əsər dünyanın 30-dan çox dilinə tərcümə olunmuşdu. Səməd Vurğun əsəri oxuyub yazmışdı: ““Abşeron” romanı öz həyatiliyi, həyatımızı düzgün əks etdirməsi ilə bizi sevindirir”.

Fransız yazıçısı Lui Araqon deyirdi: “Mehdi Hüseyn bütün biliyini və yaradıcılığını ədəbiyyatın vəzifələrindən ayırmayan bir sənətkardır”. Məhz bu cəhətinə görə xalqın sevgisini, etibarını qazanmışdı. Bu etibarın dayaq nöqtəsi yazıçı saflığı, insan amalı idi. İsa Muğanna xatırladır ki, Mehdi Hüseyn əsl yazıçı xarakteri tərbiyələndirmişdi özündə. Əsl insan xarakteri tərbiyələndirmiş bir insan idi. Çalışdı ki, yazıçılığı da bu uca məqsədə, insan yetirməyə tabe etsin.

Ədəbiyyatın Səməndər quşu, fenomen yaradıcılıq qabiliyyətinə malik olan görkəmli ədib Mehdi Hüseyn 1958-ci ildə “Ədəbiyyat və sənət məsələləri ” adlı kitabı çap etdirir.

“Abşeron” romanından sonra yazıçı tarixi mövzuya yenidən müraciət edərək “Səhər” romanını yazdı. Romanın əsas bədii konfliktli bir-birinə zidd qüvvələrin barışmaz ictimai mübarizəsi üzərində qurulmuşdur. “Səhər” romanı ilə əlaqədar akademik M.Arif “... “Səhər” romanı üzərində M.Qorkinin “Ana ” romanının təsiri hiss

olunur. Bu, hər şeydən əvvəl Səlimnaz surətinə aiddir”¹ - deyirdisə, akademik Kamal Talıbzadə “... “Səhər” romanının yaradılmasında Maksim Qorkinin gözəl ənənələri ciddi rol oynamışdır...” - deyirdi.²

“Abşeron”un davamı olan “Qara daşlar” romanında yazıçı neft sənayesində çalışan fəhlələrin həyatına müraciət etmişdir. Bu romandan sonra tamaşaçılar tərəfindən rəğbətlə qarşılanan, ədəbi ictimaiyyət arasında rezonans doğuran “Alov” pyesi işıq üzü gördü. Pyes cinayətkar ünsürlərə qarşı yorulmadan mübarizə aparan, qanunlarımızın keşiyində möhkəm duran, bu yolda ölümə getməyə hazır olan hüquqşunaslarımızın çox çətin, namuslu fəaliyyətinin təsvirinə həsr olunmuşdur.

Yazıçı “Şair”, “Fətəli xan” və “Səhər bədii filmlərinin ssenarilərini də yazmışdır.”

“Fətəli xan” ssenarisindən misal gətirilən aşağıdakı parça M.Hüseyn amalının, ölməzliyinin, narahatlığının, müasirliyinin bariz nümunəsidir.

Qoca: - Xan sağ olsun, biz nə günah işlətdik ki, gözüümüz mərhəmət savaşına dikilmişdi. Siz qəzəb eyvanına çıxdınız.

Fətəli xan: - Yox! Mən sizin qarşınıza qəzəb və mərhəmətlə çıxmamışam. Tələb və çağırışla çıxmışam . Bu hünər və fəaliyyət tələbidir. Düşmən yenə uzaqlarda qılinc itiləyir. Bizim qalxanlarımız isə hələ döyülməmişdir.

Yurdumuzu hədələyən fəlakətin ilk qurbanları – Təbriz qaçqınları Dərbənd hasarları dibində köç salıblar. Mən sizdən onlara mərhəmət tələb etmirəm. Mən sizə onlarla əl-ələ verib böyük işlərə sür edin - deyirəm.

Və bu sözləri hamımız eşitməliyik. Ona görə bu sözlər, eləcə də tələb təkcə Mehdi Hüseynin, Fətəli xanın deyil, Azərbaycanın, parça-parça olunmuş vətənin tələbidir.

Mehdi Hüseyn yaradıcılığının son illərində Türkiyəyə səfərindən aldığı təəssürat əsasında “Bir ay, bir gün” adlı yol xatirəsini, “Yeraltı çaylar dənizə axır” romanını yazmışdır.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının şedevr yetirməsi olan M.Hüseyn müxtəlif vaxtlarda jurnal redaktoru, Yazıçılar Birliyinin

¹ M.Arif.Ədəbi-tənqidi məqalələr. Azərnəşr, 1958, səh.151

² K.Talıbzadə. İnqilabi keçnişimizi əks etdirən roman. “Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri”, VII c., 1954, səh. 75

birinci katibi işləyib. SSR Ali Sovetinin deputatı olmuşdur.

Xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlı xatirələrində yazır: “Dəli Kür” jurnalda çap olunandan sonra M.Hüseyn məni evinə çağırırdı. Yazı stolunun arxasına keçdi, gözümə “Dəli Kür”ün çap olunduğu “Azərbaycan” jurnalı dəydi. Jurnalın arxasında bozuntul bir zərf çıxartdı. Mənə verdi. Üstündə üçcə söz yazılmışdı: “İsmayıl Şıxlıya Mehdidən”. Evdə oxuyarsan, - dedi.

Evə çatan kimi zərfi açdım. Vərəqin bircə üzündə aşağıdakı sözlər yazılmışdır: “Əzizim İsmayıl, “Dəli Kür” əsərini dünən gecə oxuyub qutardım.

Əhsən! Bərəkallah! Son on ildə bizim ədəbiyyatda oxuduğum heç bir əsər məni bu cür sarsıtmamışdı”.

Bu adi məktub deyildi. Bu böyük sənətkarın nə qədər qüdrətli, qayğıkeş, sərraf olduğunu göstərən məhək daşdır.

Mehdi Hüseyn XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli yaradıcılarından biri sayılırdı. Onun sənət aləmində alınmaz, basılmaz zirvəsi vardır. Mehdi Hüseyn bu halal zirvəyə böyük istedadı, çoxlarına möcüzə kimi gələn titanik zəhmətilə, sənət hünərlərilə ucalmış və orada qranit abidəyə dönərək gələcək nəsillərə, əsrlərə üz tutmuşdur. Yazıçı Nahid Hacızadə yazır: “Mən Mehdi Hüseyn adını 40 - cı illərin axırlarında, orta məktəbdə oxuduğum çağlarda eşitmişəm. Yaxın qohumum var idi – Əli Rəsulov. O, Mir Cəlal Paşayev ilə birlikdə Gədəbəyə ilk maarif işığı aparan ziyalılardan sayılırdı.”

Yadımdadır, neçə gün idi ki, “Abşeron” romanı əlimdən düşmürdü. Onu su kimi içirdim. Əli müəllim kitabı məndən alıb vərəqləyə-vərəqləyə:

-Maraqlı əsərdir, - dedi – mən də təzəcə oxuyub başa çatmışam kitabı mənə qaytaranda gülümsədi.

-Nahid , bəlkə də bu taleyin işidi. Mən Osman Sarıvəlli və Mehdi Hüseynlə Qazax seminariyasında bir yerdə oxumuşam. Səməd Vurğun bizdən yuxarı kursda idi.

Mən marağımı boğa bilmədim.

-Mehdi Hüseynin oxumağı necəydi?

-O, seminariyanın gözü sayılırdı. Atası Əli əfəndi direktorumuz idi. Uşaqlar arasında belə deyildi. Oxumağına, mütaliəsinə söz yox idi. Danışığı, davranışıda öz yerində. Bir gün lövhədə onun semina-

riyadan qovulması əmrini görəndə gözlərimizə inanmadıq, matımız-qutumuz qurudu. O da bunu dürüsləşdirmiş və əmri dərhal divardan asdırmışdı. Bu sarsıdıcı xəbərdən sonra seminariyanın müəllimləri, eləcə də şəhərin nüfuzlu ziyalıları Əli əfəndiyə minnətçi düşdülər ki, əmri ləvg eləsin. O, isə dediyində dururdu : “Mənim haqqım yoxdur ki, onu bir də dərsə buraxım. Axı, deməzlərimi ki, Əli əfəndi öz oğluna tərbiyə verə bilmirsə, onda başqalarının uşaqlarını necə tərbiyələndirər?”

Biz çox məyus halda onu Bakıya yola saldıq. Mən bir də onunla Bakıda ali təhsil aldığım vaxt görüşmüşdüm. Seminariyada oxudumuz günləri xatırladıq. Mehdi Hüseyn gülə-gülə dedi: “Atamın çoxlarına pislik kimi gələn bu hərəkəti bəlkə də mənim üçün ən böyük yaxşılıq oldu. Qaynar Bakı mühitinə düşdüm. Məni bu mühit pərvazlandırdı”.”.

Mənim düşüncə - qənaətimə görə, Mehdi Hüseynə öz şöhrəti üçün heç nə lazım deyildi, o, bizə Azərbaycanın, onun ədəbiyyatının şöhrəti üçün lazımdır.

Bəli, Mehdi Hüseyn ədəbiyyatın, sənətin, sözün bu günü, gələcəyi uğrunda səngərə atılırdı. Vuruşurdu, çarpışırdı, yorulurdu, geri çəkilmirdi. Nə edirdisə xalqından ötrü edirdi, bilirdi ki, xalq bu zəhməti, bu döyüşü qiymətləndirəcək.

“Şeyx Şamil” əsərində belə bir epizod var: Şamilin ən ağır məqamıdır. Oğlu Məhəmməd ağır yaralanır, çar qoşunu hücumə keçib. Xalq onu müdafiə edir. Şamil bunu görür deyir:

-Sağ olsunlar! İndiyə kimi düz 20 il mən onlar üçün vuruşurdum, indi onlar mənim üçün vuruşurlar.

Vaxtilə Mehdi Hüseyn bu xalq üçün az əziyyət çəkməyib. İndi bu xalq, bu dövlət onun yubleyini böyük qədirbilənliklə keçirir. Uzaq səfərdən qayıtmış oğlunun qarşılایır , alqışlayır.

Akademik Lixaçev deyir ki, “insanın əsl yubleyi iki dəfə olur - əlli yaşında və yüz yaşında. İkinciye qalanlar az olur. Ancaq birincini qeyd etmək vacibdir”. Mən bu istilahın əleyhinə çıxıb deyirəm ki, Mehdi Hüseynin indi əsl yubleyidir. Özünü iştirakı ilə. Çin ölkələrində keçmişlərdə ölənlərə “qayıdanlar” deyərmişlər. Bu qaydalardan biri də Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatında misilsiz rol oynamış, xalq yazıçısı Mehdi Hüseynidir. Ədəbiyyata, mədəniyyətə, incəsənətə xüsusi qayğı və diqqət göstərən, xalqımızın, əsasən də gənclərin güvənc yeri olan hörmətli prezidentimiz İlham Əliyevin

Mehdi Hüseynin anadan olmasının yüz illiyi münasibəti ilə imzaladığı mübarək fərman Mehdi Hüseynin çox da uzaq olmayan keçmişdən qayıtmasına zəmin, təkan həm də ərnağan oldu.

Sən demə “Mixaylo” şeir yazırmış

“Həsən Seydboylinin bədii nəsr” mövzusunda tədqiqat əsəri üzərində işləyərkən “Kommunist” qəzetinin 1957-ci il 12 aprel tarixli nömrəsində əfsanəvi qəhrəman Mehdi Hüseynzadəyə Sovet İttifaqı Qəhrəman adı verilməsi haqqında SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri K.Voroşilovun imzaladığı Fərmanla yanaşı, Mehдинin bacısı, tibb elmləri namizədə Bikə Əlizadənin və tələbə dostları M.Sənəninin, M.Nəcəfovun, K.Kazımladənin və başqalarının xatirələrinə rast gəldim. Məqsədim “Uzaq sahillərdə” qəhrəmanı haqqında dürüst məlumatlar toplamaq idi.

Bütün xatirələrdə bir nüans vurğulanırdı ki, Mehdi gənclik illərində rəssamlıq məktəbində oxuyarkən şeirlər də yazırmış.

Bikə Əlizadə qardaşı haqqında xatirələrində yazır:

- Qəm yeməyin, mən sizin başınızı aşağı etməyəcəm. Biz hökmən qalib gələcəyik!

Biz 1941-ci ilin isti bir avqust günündə qardaşım Mehdi Hüseynzadənin Bakı vağzalından cəbhəyə yola salarkən bu onun son sözü oldu.

Həmişə olduğu kimi Vətən müharibəsi cəbhələrində də Mehdi özünü xalqımızın qəhrəman bir oğlu kimi göstərdi. O, azğın alman faşistləri ilə vuruşa-vuruşa Volqa sahillərindən Adriatik dənizi sahillərinə qədər şərəfli və mübariz bir yol keçdi.

Qardaşım Mehдинin mehriban xasiyyəti, iti qartal baxışları elə bil indi də gözümün qarşısındadır. Mehdi sənəti və ədəbiyyatı çox sevirdi. O, çəkdiyi rəsm əsərləri üzrərində həmişə böyük həvəslə işləyirdi. Hərdən bir şeir də yazırdı.

Mehdini dəfn edərkən yoldaşları onun cibindən çıxan bir şeiri və gümüş üzüyünü mənə göndərmişdilər. Mən şeiri oxuyan kimi Mehдинin xəttini o saat tanıdım, gözlərim yaşardı. Mehдинin Azərbaycan haqqında yazdığı şeir belə başlayırdı:

**“Nə ola bir sarı yarpaq olaydım
Ey xəzən yelləri, alaydın məni,
Uca dağlar aşıb, dərələr keçib,
Vətən torpağına salaydın məni”**

Partiya və hökumətimiz Mehдинin böyük Vətən müharibəsi illərində göstərdiyi qəhrəmanlıqları yüksək qiymətləndirərək, ona Sovet İttifaqı Qəhrəmanı kimi şərəfli bir ad vermişdir. Ona verilən bu yüksək ad Mehдинin qohumlarını və Mehдинi tanıyanları ürəkdən sevindirir. Biz doğma partiyamıza və hökumətimizə ürəkdən təşəkkür edirik.

Bikə Əlizadə, tibb elmləri namizədi

Mehдинin şeirlərinin nə vaxt çap olunacağını gözləyirdim. 2009-cu il 9 may qələbə günün 64 illiyi münasibətilə Azərbaycan mətbuatında, televiziya kanallarının da qəhrəman haqqında yeni, sensasiya doğuran məlumatlar verildi. Mehdi Hüseynzadənin bacısı oğlu, bəstəkar Aqşin Əlizadənin də televiziyaadakı çıxışı çox maraqlı oldu və yeni yaranacaq əsərlər üçün tədqiqatçılara material verdi. Tarix elmləri namizədi Məmməd Cəfərlinin “Mehdi Hüseynzadə haqqında açılmayan səhifələr” məqaləsi (Dirçəliş – XXI əsr, Bakı, 2009, səh., 387-396) bütün tərəfləri ilə qaranlıq səhifələrə işıq saldı. Çox dəyərli olan bu məqalədə maraqlı xəbərlərlə yanaşı Mehдинin 1943- və 1944-cü illərdə yazdığı 5 şeiri də verilmişdir.

Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin “1941-1945-ci illər müharibəsində Qələbənin 65 illiyinə hazırlıq və yubileyin qeyd edilməsi üzrə Milli Proqram”ın təsdiq edilməsi haqqında sərəncamından irəli gələn vəzifələrin həyat keçirilməsi ilə əlaqədar respublikada xeyli iş görülmüşdür. “Respublika Gəncləri” qəzeti olaraq Siz də hökumətin və dövlətin ideoloji xəttini daim təbliğ edir, işıqlandırır və xalqı maarifləndirməklə ən yeni məlumatlar-səhifələrimizdə dərc edirsiniz.

Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Mehdi Hüseynzadənin həmin şeirlərini Sizə təqdim etməyi özümüzə borc bildik.

Yar gəlir dedim

(Aşıqvarı)

Əsincə sabahın sərin yelləri,
Baxıb uzaqlara yar gəlir, dedim!...
Töküb gərdəninə qara telləri,
Bəlkə bir məqsədi var gəlir, dedim!...

Nə edim, aldanıb oldum naşı mən,
Fərhad tək qopardım hər bir daşı mən
Nə olar görəydim qara daşı mən,
Mənə mehman olub, yar gəlir, dedim!...

Neylərdim nəşəni o nazlı yarsız,
Sevginiz olarsa bunu duyarsız,
Baxıb qəhqəhəmə söyləmə arsız!
Bəlkə uzaqlardan yar gəlir, dedim!...

(Almaniya, 1943-cü il)

Mənim

(Aşıqvarı bir təcnis)

Xəbər alma bu dərdimi özümdən,
Qəmli yaşlar ayrılmayır gözümdən,
Nə fikrim var aydın olur sözümdən,
Aşıqvarı öz sazımı çalıram.

Tərən könlüm uçub qonub budağa,
Dolğun gözlə göz gəzdirir bu dağa,
Qərib yerdə tab etmirəm bu dağa,
Düşər xəyalıma o diyar mənim.

O həsrətdən ömrüm indi yaradır,
Yardan xəbər alsam, məni yaradır,
Çünki hər qız bir oğlanın yarıdır.
Oxlamış qəlbimi nazlı yar mənim.

Gülə aşiq bülbül rəngi sarıdır,
Onun məhəbbəti gülə sarıdır,
Hər görüşdə yaraların sarıdır,
Olubdur sirdaşım ahu zar mənim.

O vəfalı yarım Qarabağlıdır,
Onun yeri çiçəklidir-bağlıdır,
Ömrü boyu sevgisinə bağlıdır,
Vəfasına çox ümüdüm var mənim.

Yardan ayrı qalsam ömrüm qaralar,
Küskün xəyalımı dağ tək qar alar,
Baxtımın səhifəsin fələk qaralar,
Çürüdər ömrümü intizar mənim.

(Almaniya, yanvar, 1944-cü il)

Görən olsaydı

Qərib bir ölkədə təkcə qalanda,
Baxıb üfüqlərə ilham alanda,
Acıqlanma mənə yada salanda
Vətəndə qoyduğum nazlı dilbəri!...

Bir ördək yerişli, bir incə belli,
Tumarlar başını, sabahın yeli,
Hərdən ağ sinəyə düşəndə teli,
Bir görən olsaydı nazlı dilbəri!...

Hərdən gözlər gəl...gəl deyərkən,
Yar coşub özündən dilin yiyərkən,
Bir gedib, bir baxıb gülümsəyərkən,
Bir görən olsaydı nazlı dilbəri!...

Onunla olsaydım, olmazdım xəstə,
Dili badam içi, dodağı püstə,

Barı heç olmazsa qəbrimin üstə
Bir görən olsaydı nazlı dilbəri!...

(Almaniya, 1943-cü il)

Adria sahillərində

Gecə ay üzünə salırkən işıq.
Dalğalı suyuna verir yaraşıq,
Burax bu qəməni, olmaraq aşiq
Çünki o Kaspinin vurğunuyam mən.

Bütün varlığım la onun varıyam,
Müqəddəs eşqinin səcdəkarıyam,
Yazıq ki, halım yox! Gəzim arıyam,
Keçdiyim yolların yorğunuyam mən.

Nədir bu dalğalar, nədir bu qəmlər?
Mənim tək ürəyin inan vərəmlər,
Qoy sənə desinlər ordan gələnlər,
O coşğun çayların vurğunuyam mən.

Desəm gözəllərdən geri qalarsan,
Sən də bir pərisən, geri qalırsan,
Bu qərib könlümü yada salırsan
Açılmış güllərin solğunuyam mən.

Onun sahilində bir diyarım var,
Hicrana can verən nazlı yarım var,
Ondan dodağımda yadigarım var,
İtirmiş sevgimin sorğunuyam mən.

Gənclik həyatıma qədəm qoyunca,
Gəzmədim suyunda mən də doyunca
Qurbanı olaydım sahil boyunca,
Çünki o Kaspinin Vurğunuyam mən

(Almaniya, fevral, 1944-cü il)

Şair - vətəndaş Feyzulla Sacid

Tarixi təcrübə göstərir ki, Türk millətinə bütün dövrlərdə ziyan vuran, necə deyirlər, onları tənbelləşdirib unutan edən, intellektuallığına və mənəvi zənginliyinə kölgə salıb sərincəşdirən yaddaşsızlıq sindromu labirint kimi bütün dövrlərdə onların yolu üstündə olub. Bu psixologiya bütün əsrlərdə belə olub. İçində yaşadığımız XXI əsrdə də millət üçün xarakterik xüsusiyyət olan, sanki gəndən gələn, danılması mümkünsüz olan aksioma kimi bu gün də elədir. Keçmiş tarixi öyrənmədən, bilmədən milli – estetik yaddaş gerçəkliklərini saf – çürük etmədən gələcəyə hansı yollarla getməyin nə qədər çətin, müşkül olduğunu bilmək olmaz. Müstəqillik qazandığımız – SSRİ adlı nəhəng bir dövlətin süqutundan sonrakı ilk illərdə bu global problemlər özünü təsdiq etdi.

Filologiya elmləri doktoru, professor Şamil Vəliyevin oxucularla yeni görüşə gəldiyi kitabda (“Sorun bizi tarixdən”, Bakı, “Nurlan” 2008) görkəmli türk şairi Feyzulla Sacidin “Türk yurdu” və “Qurtuluş” jurnallarında çap olunan əsərləri, “Fəryad” adlı şeirlər toplusu təqdim olunubdur. Tədqiqatçı alim əsəri 1918-ci il sentyabr ayının 15-də Qafqaz türk – islam ordusunun Bakıya daxil olması, Bakı şəhərinin erməni – daşnaq və bolşevik qüvvələrindən azad edilməsinin 90 illik yubiliyinə həsr edibdir.

Kitabın ilk səhifəsi müəllifin - Şamil Vəliyevin “Anadoluya səslənmiş, yaxud bizi tarixdən sorun” məqaləsi ilə açılır. Feyzulla Sacid mürəkkəb, keşməkeşli, ziddiyyətli bir dövrdə də sol mövqe tutmamış, türklərin birlik və bütövlüyündən, himn dərəcəsinə yüksələn əsərlər yazmışdır. Əlbəttə, belə təzadlı ədəbi mühit, dinamik ictimai – siyasi olaylar bəzi yazıçıları coşdurur, hiddətləndirir, bəzilərini isə yolundan azdırır, çaşdırır.

Həmin dövrün ədəbi mühitinə diqqət yetirdikdə görməmək çətin deyil ki, hətta tarixi mövzularda əsərlər yazıb gözləmə mövqeyi tutanlar da var idi. Ənənəvi janrlarda yazanlar da qədərincəydi. Lakin dövrün, istiqlalın önə çəkdiyi mühüm problemləri az bir zamanda ədəbiyyata gətirmək də çətin məsələ idi. Belə nailiyyətlərə müvəffəq olmaq hər yazarın işi deyildir. Günün tələblərinə daha fəal cavab verdiyindən poeziya və publisistikaya üstünlük

verilirdi.

Ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev əbəs yerə deməmişdi ki, “Ayda, ulduzda rəmz və obraz kimi rəsmiləşən milli simvolika üçrəngli bayrağa və gerbə poeziyadan, romantik nəsrədən və publisistikadan keçərək gəlmişdir”. Belə poetik nümunələr türkləri birliyə, bütövlüyə çağırış idi. M.K.Atatürkün “türk milləti zəkidir, çalışqandır” fikri türklərin tarixi təkamülü ilə bağlı həqiqətdir.

Feyzulla Sacidin əsərlərinin az bir qismi, həyatının qısa bir müddəti məhz Azərbaycan həqiqətlərində təzahürünü tapır. Yazıçı – şairin Azərbaycana Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonrakı dövr ədəbi fəaliyyəti professor Şamil Vəliyevin giriş məqaləsində açıqlanır. “Türkün kitabı” şeirindəki türkülik ruhunun bütövlüyünü aşğıdakı poetik parçada görməmək mümkünsüzdür:

**Yıldızların altında vicdanıma bənzəyən,
Abidələr, qübbələr, binalar bənim!
Yıldırıma bəkdəm bən qılncımı cəfalar mənəm.
Tutuşdurur fikrimi, oyandırır irqimi;
Məsihimdir tufanlar, bəlalər bənim!**

Burada şairin üsyanqarışıq “fəryad”ı təkcə fərdi deyil, əsasən ictimai və ümummilli səciyyə daşıyır.

Bu kimi bitkin əsərlər şairə müasirləri arasında, Azərbaycan ədəbi mühitində böyük nüfuz qazandırmışdır.

Kitaba üç publisist, doqquz şeir nümunəsi daxil edilmişdir. Publisist yazılar çağırışa, hayqırtıya bənzəyir. Türk xalqlarına bütövlük, birlik naminə müraciət insanın hisslərini oyatmaya bilmir. Bu yazılara esse desək daha doğru olardı. Bir səhifə həcmində olan yazılarda elmilik, fəlsəfi tutum, siyasi məqamlar çox böyük mətləblərdən xəbər verir. “Ey zənginlər, möhtərəmlər, möhtəşəmlər!

Ey türk anaları, islam babaları” – yazısında oxuyuruq:

“Sizə qardaş olan qəlbimdəki atəşli qan ilə yalvarıyım. Türkün və bütün Şəqrin pərişanlığına ağlayan bir vicdan ilə yalvarıyım. Bizi bir-birimizdən soyuq və uzaq yaşıdan bir hicran ilə yalvarıyım. Yalvarıyım və bağırıyım ki, neçə illər boyunduruq və yumruq altında əzilən millətinizə artıq acıyuruq!”.

İkinci əsər 1920-ci ildə yazılsa da günümüzün bir çox problemlərinə daha ayıq başla, düşünülmüş şəkildə nəzər salmağa imkan yaradır. “Qurtuluş səsləri” sərlövhəli bir kiçik nəsr parçası da kəsb etdiyi məzmunu, ideoloji – siyasi dəyərinə, məna tutumuna görə aktuallıq kəsb edir. Çünki Feyzulla Sacid əsəri qarşı düşmənimiz olan ermənilərə xitabən yazıbdır:

“Ay köksü xaçlı, barmaqları qanlı erməni! Ay cəllad! Ay bizə milliyyət dərsi verən əli bombalı, gözləri qanlı, yurəgi vulkanlı ustad!

Vur! Türkün ölümü üçün, erməniligin eşqinə vur! Gecələri dağlardan akaraq, müdafiəsiz evlərimizi yaxaraq güllələrin, bombalarıyla vur! İzsiz köylərimizi basaraq, analarımızı, bacılarımızı saçlarından asaraq süngülərin, bıçaqlarıyla vur! Avropa sülh konfranslarına tülkü kibi girərək həssas nitqlərin, yalanları ilə vur! Əqli başında, guya mütəfəkkir erkəklərimizin qoynuna yatıbəqlini alaraq; duyğusuz ruhuna, zəif əxlaqına sarmaşaraq öldürücü işvələrinlə vur! Bir yandan Türk bayrağı altında möhtəşəm otellər və ticarətgahlar açaraq, bir yandan şux təbəssümlər və fədakar, sehrli būsələrlə zənginlərimizin könünü və səhhətini çalıb cibini dələrək, milli sərvətimizi yılan kibi əmərək hiylələrin, iğfələrin, xəndələrinlə vur!”.

Müraciətdə müəllif ermənilərə kəskin, ittihamedici fikirlərini bildirməklə öz millətinin də gözlərindən qəflət pərdəsinin hələ də götürülmədiyini, şirin yuxulara qərq olduğunu, döyülməsə, söyülməsə ayrılmayacağını məqamında vurğulayır.

Feyzulla Sacid xalqının şair – vətəndaş oğlu idi. “Azəri türk qardaşlarına” yazısı həmcə lakonik – yarımşəhifəlik olsa da fikrinin təsir gücü etibarı ilə hədəfə tuşlanan ağır zərbə kimidir.

“Böyük türklük, soydaşlıq aləmində yekparə və bölünməz bir şəxsiyyətdir” fikri ilə başlayıb, “İzmirin yarası bənim duyğumdan çox dərin, İzmirin və qardaşları Zəngəzur və Naxçıvanın fəryadı bənim fəryadımdan çox yüksəkdir sozləri ilə qurtaran yazıçı onun böyüklük, birlik haqqında düşüncələrini özündə ehtiva edən vətəndaş yangılarıdır. A.Şaiqin məşhur “Həpimiz bir günəşin zərrəsiyik” şeiri o illər müasirlərinin yaradıcılığına necə təsir etmişdirsə, təbii ki, Feyzulla Sacidə də təsir etməmiş deyildi. Feyzulla Sacidin də sözügedən yazısında bütöv bir xalqın, Azərbaycan xalqının qardaşlıq, birlik, sülh arzuları, istəkləri ilə yanaşı

özününkülərə açıq eyhamı da bədii ifadəsini tapmışdır.

Bu kiçik nümunələr göstərir ki, milli şüurun, milli özünüdərkini inkişafında, istiqlal yolunda Feyzulla Sacidin xidmətləri danılmazdır. Bu dövrdə bir çox şair və yazıçıların yeni ideyaların işığından tutub getdiyini, istiqlal fikrinin milli ədəbiyyatımızda tez bir zamanda rəvac tapa bildiyini göstərmiş H.Cavid, M.Hadi, A.Şaiq, C.Cabbarlı, Ə.Cavad kimi ədiblər fəaliyyət göstərirdi. Fəqət yenə də xalqın ziyalılarına ehtiyacı çox idi. Əbəs yerə deyil ki, 1918-ci ildə Azərbaycanın ağır günündə köməyə gələn Türkiyə ordu hissəsinin komandiri Nuru Paşa naziri Ənvər Paşaya məktubla müraciət etmişdi ki, Azərbaycana ziyalı ordusu da göndərsin. Bu, ədəbi mühitin, ümumən, maariflənmənin yeni istiqamətdə inkişafına və formalaşmasına kömək edə bilər. Feyzulla Sacid də bir qrup türkiyəli ziyalılar – şairlər, pedaqoqlar kimi bu müraciətdən sonra Azərbaycana gəlmiş, lazımi xidmətlər göstərmişdir. Kitabda toplanan, diqqət çəkən üç şeir nümunəsi “Türkün xitabı başlığı altında ikisi Avropaya, biri isə istiqlal şairlərindən səsi daha gür eşidilən Abdulla Şaiqə ithaf olunmuşdur. Bu şeirlər mövzu və forma etibarını ilə vəhdət təşkil edir, dövrün, Azərbaycanın ən mühüm problemləri ilə bağlıdır. Nəinki Feyzulla Sacidin, ümumən, müasirlərinin də bu kimi şeirləri onları vətən, Türkçülük, Turançılıq, Türk dünyası, milli bayraq, milli ordu, xarici düşmənlərə, əsasən də erməni işğalçılarına və onların himayədarlarına qarşı mübarizədə birləşdirirdi. “Sorun bizi tarixdən” kitabına toplanan seçmələri, tarixin bu günü ilə səsleşən, qarabağ dərdimizə ayna tutan qiymətli bədii nümunələrdən nə qədər ki, gec deyil hamılıqla öyrənməli və ibrət dərsi almalıyıq. Filologiya elmləri doktoru, professor Şamil Vəliyevin “Vətən və millət naminə çalışmaq, vətəndaşlıq düşüncəsini xalqın ali məfkurəsi həddinə çatdırmaq hər bir kəsin – vəzifə, peşə və məşğuliyyətindən asılı olmayaraq müqəddəs borcu”dur. İdeyası qırmızı xətt kimi içindən keçən haqqında bəhs etdiyimiz bu kitabın tərtibi alimin tədqiqatçılığı ilə yanaşı, vicdanlı vətəndaş yangısından irəli gəlir.

Ədəbiyyatımızın ünlü simaları: məqalələr, müsahibələr

Nurlu sima

Tale hər kəsə bir ömür bəxş edir. Verilən ömür payını yaşamaqsa daha çox insanın özündən asılıdır. Baxmayaraq bir sıra amillər bu yaşantıda önəm təşkil edir. Mühit də daxil olmaqla maddi və mənəvi məsələlərin az əhəmiyyət kəsb etmədiyini danmaq olmaz. Bəxtim elə gətirib ki, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda dissertasiyama yazdığım illərdə də akademik Kamal Talıbzadə ilə ünsiyyətdə olmuş, ondan məsləhətlər almışdım. Bunun başlıca səbəbi apardığım tədqiqatın akademikın atası Abdulla Şaiqin nəsrinə mövzusunun aid olması idi və 1990-cı illərdən sonra da Kamal müəllim mənə doktorluq mövzusu üzərində işləməyi təkid edirdi. Yadımdadır, o illər qəbirləri nurla dolsun, Yaşar Qarayev, Şamil Qurbanov, Şamil Salmanov, Əflatun Saraclı, bugünkü müasirlərinin, Allah işlərini avand eləsin Teymur Əhmədov, Arif Əmrahoglu (Vaxtsiz əcəl Arifi də aramızdan 2014-cü ilin iyulunda apardı. Qəbri nurla dolsun.), Zaman Əsgərli, Şamil Vəliyev də hər görüşəndə nəşə bir mövzu götürməyimi təkidlə məsləhət bilirdilər. Bir dəfə (1996-1997-ci illər) Akademiyanın həqiqi üzvü, millət vəkili Rafael Hüseynov kənddən gəlmiş, dünyanın qeyli-qalından xəbəri olmayan mənə dedi ki, qəzet məqalələrindən bir şey çıxmaz, kitab yaz, kitab. Rafaelin sözləri qulağımdan sırqa kimi asılıdı. Yazılarıma səmtini dəyişdim. 1998-ci ildən “Azərbaycan ədəbiyyatında lirik-psixoloji nəsrin təşəkkülü və formalaşması” mövzusunda doktorluq dissertasiyası üzərində işləyəsi oldum. Planprospekti də hazırlayıb Ədəbiyyat İnstitutunun o vaxt ki, direktoru mərhum Yaşar Qarayevə təqdim etdim. Xeyli ədəbiyyat da toplamış, hətta iki məqalə də dərc etdirmişdim. Araşdırmalar göstərir ki, bu mövzu çox işlənilib. Nə isə içimdə görünməz qüvvə sanki mənə diktə edir di ki, bir az səngiyim. Yaşar müəllim qəflətən vəfat etdi. İnstituta Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akademiki

Bəkir Nəbiyev direktor təyin olundu.

1969-cu ildə-institutun birinci kursunda məqalələrini, kitablarını oxuduğum, Azərbaycan ədəbi ictimaiyyət arasında böyük söz, nüfuz sahibi olan, ziyalıların ziyalı, fitri istedad sahibi ilə üz-üzə oturası oldum. Çöhrəsindən nur yağan, aydın, işıqlı gözləri olan, kimliyindən asılı olmayaraq müsahibinə hörmət qoyan, insanla tez ünsiyyət tapan müdrik bir şəxsiyyətlə üz-üzə, göz-gözə oturub danışdığım o anları heç vaxt unutmayacağam. Allah bu insana yaxşı mənada nəyi istəsə səxavətlə verib.

Bəkir müəllim ürəyimdə nigarançılıq edən məsələni elə bil gözlərimdən oxudu. Baba, oğul, bu iş çəynənmiş mövzudu, - deyib bir az da duruxdu, gözləri məchul bir nöqtəyə zilləndi, ürəyimdən ani olaraq belə qərara gəldim ki, direktor mənə tövsiyə edəcəyi mövzu haqqında fikirləşir. Bir andan sonra mənə baxıb gülümsədi, çöhrəsi nurlandı. Gəlsənə yüz səksən dərəcə bucaq altında dönəsən, liriklikdən satiraya keçəsən. Dinmədim. İlk görüşdə nə qədər istiqanlı, mehriban olsa da qəti fikir söyləməkdən ehtiyat etdim.

Bəkir müəllim, satiranın hansı janrın nəzərdə tutursunuz? Cavabında realist nəsr, - dedi: Get beş-on gün fikirləş, iki-üç gün mövzunu formalaşdır, sonra gələrsən. Elə də oldu. Sadəcə mənə qərribə gələn o oldu ki, sən demə bizim dostumuz professor Bədirxan Əhmədov 1920-1990-cı illər satirası işləyibmiş. Başlanğıcda olan boşluğu doldurmaq və iki doktorluq dissertasiyasını baş-başa qoyub bütöv bir dövrü sistemli şəkildə əhatə etmək üçün mənə “Azərbaycan realist nəsrində satiranın təşəkkülü, inkişaf mərhələləri və problemləri. (1850-1920)” mövzusunu yazmağı tövsiyə etməsi bu böyük alimə olan hörmətimi birə-min artırdı. Ki, bu kişi ədəbiyyatşünaslığın hansı sahələrində olan boşluğun olduğunu nə qədər dəqiqliyi ilə bilirmiş.

Plan-prospekti hazırladıqdan sonra soruşdu ki, məsləhətçi kimi istəyirsən? Çəkinmədən bir başa, Sizi - dedim, Allah xeyir versin, - deyib, kreslodan ayağa qalxdı və əllərini sıxdı. Bax taleyin mənə bəxş etdiyi alın yazısının qismətinin biri də bu oldu ki, həyatımda ikinci akademiklə işləyəsi oldum.

Dissertasiyanın ayrı-ayrı fəsilərini oxuyarkən cümlədə işlənən sözlərin daha oxunaqlı olması üçün onların sinonimliyinə, fikir və

ifadələrdən sözlərin ahəng qanuna uyğun işlənməsinə diqqət yetirirdi. Bəkir müəllim redaktəni üç rəngli qələmlə aparırdı. Seziləcək təəccübümü görüb, bunu belə edirəm ki, gözlərin yorulmasın. Fikirləşdim ki, bu Allah vermiş bəndə işə böyük qəlblə, məsuliyyətlə yanaşır. Allah vermiş bəndə dedim, yadıma akademik Vəsim Məmmədəliyevin dediği sözlər düşdü: “Bəkir müəllim görkəmli ədəbiyyatşünas alim, ictimai xadim olmaqla yanaşı, həm də Allaha inanan, Quranı əziz tutan, islam ehkamlarına riayət edən bir insandır”.

Cümləni ətə-qana gətirmək, daha dolğun etmək üçün yuxarıda qeyd etdiyim kimi Azərbaycan dilinin leksikasının zənginliyindən məharətlə istifadə edir, bir başlanğıcı işlənən yerdə mümkünlüyünü görüb cızır cümləni, məsələn və bağlayıcı işlənibsə, iynə ucu qədər boşluq görüb oraya ya bağlayıcını da əlavə edirdi. Akademik Bəkir Nəbiyev qədər sözün nazı ilə oynayan alim yəqin ki, çox nadir insanlar olar. Dissertasiyada satira, yumor, kominizm və gülüşün ayrı-ayrı problemlərinə dair tədqiqatları olan ədəbiyyatşünasların adın çəkərkən Bəkir müəllimin adını ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədovdan əvvəl yazmışdım. Akademik qırmızı karandaşla adını haşiyəyə alıb Əziz müəllimdən sonrakı sıraya daxil etmişdir. Heyrət ediləsi təvəzökarlıqdır. Amma bir nüansı da vurğulamağı zəruri hesab edirəm ki, həm də bu bizlərə ibrət dərsi olacaq bir tövsiyədir. Dolaşıq, forsla yazılmış yəni ki, özünün akademizmin gözə soxmaq istəyənlərin yazılarını Bəkir müəllim fuqana verir, ya da ovxarlı dəhrə ilə budayır. Mən bütün bunların şahidi olmuşam və onun zərgər dəqiqliyi ilə etdiyi düzəlişləri, sözlərin yerinin ustalıqla dəyişməsinə, ya da daha münasib sinonim sözlərlə əvəz etməsinə dəfələrlə görmüş, şahidi olmuşam. Bəkir Nəbiyev bir akademik, institut direktoru kimi çevrəsində olan istedadlı kimsəziləri- arxası olmayanları mühafizə etmək, həm də xilas etmək üçün daima nüfuzundan istifadə edib. Məqamı gələndə sərt addımlar ataraq onları son ana-nəticəyə qədər hifz etmək qüdrətinə malik böyük şəxsiyyət, qeyrətli Azərbaycan oğludur. Qüdrətli şairimiz Səməd Vurğun vaxtında elə yazıb ki, sən demə o poetik parça bütün zamanlar üçün meyar rolunu oynayacaqdır.

Arxalıya arxa olma, deməsinlər yamaqdır.

Arxasıza dayaq ol ki, desinlər dayaqdır.

Doktorluq dissertasiyamda nə cür olmuşdusa klassiklərin adlarının düzülüşündə bir cümlə Mirzə Ələkbər Sabirin adını sonda yazmışdım. Bəkir müəllim onu yaşıl qələmlə haşiyəyə alıb yuxarı başa – Mirzə Fətəli Axundovdan sonraya keçirmişdir. Bəkir müəllim rus ədəbiyyatını da bu qədər mükəmməl incəliklərinə qədər bilməsi də məni heyrətləndirən məsələlərdəndir. M.S.Şedrinin “Cənab Qolovyovlar” əsəri haqqında söhbət edərkən bu işlərin şahidi olmuşam. Professor Abbas Zamanov deyirdi ki, “Mirzə Bəkir paklıq, təmizlik, düzlük və saflıq mücəssəməsidir”.

Dissertasiya üzərində işləyərkən Bəkir müəllim Azərbaycan dilinin qramatikası nə qədər mükəmməl bildiyini müşahidə etdim. Tənha vaxtlarımda özümə qapanıb bəlkə də romantik xəyallara dalanda keçənləri, gələnləri saf-çürük edib fikirləşəndə akademik Bəkir Nəbiyevin Allahın daha çox kölgəsini əsirgəmədiyi bəndələrindən olduğunu təsdiq etmişəm. Onun fitri istedadımı deyim, yoxsa əvəzolunmaz, fenomen şəxsiyyətini deyim, hər nə isə fəth edib ən uca zirvədə dayanmış məğrur bir fəth alimə bənzətsək daha yaxşı olar. Bəkir Nəbiyev tənqidçidir, ədəbiyyatşunasdır, ədəbiyyat tarixçisidir, dilşunasdır, əla idarəetmə qabiliyyətinə malik təşkilatçıdır, ifrat dərəcədə ziyalıdır, müdrik ağsaqqaldır.

Bəkir müəllim ədəbi tənqiddə çox çətin vaxtalarda – XX əsrin ortalarında - ədəbi döyüşlərin vüsət aldığı, 30-cu illərin qorxu xofu insanların canından çıxmadığı bir dövrdə gəldi. Zavallı gənc onsuzda repressiyanın nə olduğunu bilməmiş deyildi, bu acı külək onların da ailsinə: “sığal çəkmişdi”. Təbii ki, belə bir vaxtda bir az açıq, bir az da pünhan o yelləri təsiri Bəkir müəllimə gənclik – tələbəlik illərində əməlli başlı öz təsiri göstərmişdir. Bu təqib-təzyiqləri Bəkir müəllimin çıxışlarından eşitmiş, yazılarından oxumuşam. Lakin canında qorxu xofu olmasına baxmayaraq, gənc tənqidçi yaradıcılığının ilk illərində cəsarətli addımlar atdı və bu yolun çox da hamar olmadığını, özünə “çoxlu” düşmən qazanacağını bildiyi halda, fikirlərindən dönmədi, məntiqlə irəli-gələcəyə doğru addımladı. Çünki birinci şərt Azərbaycanda klassik ədəbi-tənqidin tarixi çox dərin dövrə gedib çıxsada (təbii ki, Xətib Təbrizini nəzərdə tuturuq), ikinci şərt peşəkar elmi-nəzəri prinsiplərin ilk dəfə mükəmməl şəkildə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında

böyük mütəffəkir, filosof, dramaturq Mirzə Fətəli Axundovun yaradıcılığında özünü təsdiq etmişdir. Axundovun ayağı, necə deyərlər sayalı olmuş, hətta onilliklərdə özünü göstərən yeni-yeni istedadlı nəsilər yetişmişdi, üçüncü şərt isə Bəkir müəllimin özünün fitri istedadı, əzmkarlığı idi. Gənc tənqidçi Əhmədbəy Ağaoğlunu, Əlibəy Hüseynzadəni, Firudin bəy Köçərli, Abdulla Suru yaxşı oxumuşdur ki, “Firudin bəy Köçərli” monoqrafiyasını 1963-cü ildə yazıb ədəbi ictimaiyyətin müzakirəsinə təqdim etdi. “Firudin bəy Köçərlinin yaradıcılıq yolu” namizədlik işinə rəhbərlik edən professor C.Xəndan yazır: “... Mənim rəhbərliyim altında hazırlanmış iyirmiyədək aspirant arasında Bəkir Nəbiyev ən istedadlılarından sayıla bilər”. Bəkir Nəbiyev ilk tənqidi məqaləni yazanda H.Araslının, C.Xəndanın, M.Hüseynin, M.İbrahimovun, M.Arifin, F.Qasımzadənin, M.C.Cəfərovun, K.Talıbzadənin, A.Zamanovun və başqalarının əhatəsində idi. Bəlkə də bu ab-hava vadar edirdi ki, daha çox oxumalı, öyrənməliyə ki, dəstədən geri qalmayasan, həm də qınax yeri olmayasan. Alim klassik və müasir ədəbi prosesə aid məqalələrlə yanaşı, 1996-cı ildə “Müasirlik və sənətkarlıq uğrunda”, 1970-ci ildə “Süngiyə çevrilmiş qələm”, 1971-ci ildə “Ədəbi düşüncələr”, 1976-cı ildə “Tənqid və ədəbi proses” adlı əsərləri ilə ədəbi ictimaiyyət arasında ciddi, həm də istedadlı tənqidçi kimi tanındı. Professor Şamil Vəliyev yazır: “Dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da tarixən tənqidi fikir bədii şüur qatında yaşayıb, ədəbi-bədii prosesin bətnində yetişib, ədəbiyyatşünaslıqla vahid müstəvidə təkmilləşib və nəzəri-estetik qənaətlərdə formalaşib ərsəyə yetib, kamilləşib”. Bəkir Nəbiyev yaşayıb-yaratdığı ictimai-siyasi və ədəbi mühit bu mənada onu daha güclü olmağa sövq edirdi. Yaşadığı cəmiyyətdə imzasına hörmət etməliydi. Başqa cür ola da bilməzdi. Böyüklüyündən kiçikliyindən asılı olmayaraq yazılan əsərlər diqqətlə, dəfələrlə, zərgər dəqiqliyi ilə yoxlanılır. Çünki səninin imzının arxasında böyük şəxsiyyətlər, onların qəhrəmaları, bu qəhrəmanların taleləri, uğurlu düşüncələr, işıq saçan xəyallar, həm də iztirablı fikir-mülahizələr və aldanışlar dururdu. Tanınmış ədəbiyyatşünas, professor Mir Cəlal Paşayev yazır: “Onun müasir roman və müsbət qəhrəman, nəsrimizdə konflikt və xarakterin ifadə tərz, psixoloji təhlil kimi yaradıcılıq

problemlərinə dair mülahizələrində yorulmaz bir tədqiqatçının əməyilə yanaşı fəal bir tənqidçinin təfəkkürü də özünü göstərir”. Ədəbiyyatşünaslığımızın bilicisi olan Mir Cəlal müəllim bu sözləri deyəndə artıq Bəkir Nəbiyev gənc tədqiqatçı kimi “Firudin bəy Köçərli”, “Müasirlik və sənətkarlıq uğrunda”, “Ədəbi düşüncələr ” və s. əsərlərini nəşr etdirmiş, hətta, akademiya hazırlanan 2 cildlik “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı” kimi fundamental bir nəşrin əsas müəlliflərindən və redaktorlarından biri idi.

Bəkir Nəbiyev yaradıcılıq yolundan bəhs etmək üçün son illər çap olunmuş, seçilmiş əsərlərinin beş cildinə (“Bakı”, “Çinar - Çap” 2009) diqqət yetirdikdə ötən illərin ağırlı-acılı, bir az da fərəhli günləri gözlərimizin önündə canlanır. Tale, bu kişinin üzərinə bütün tərəflərdə gülüb, sadəcə birçə tərəfə baxmayıb. Tanrı onun üzünə ona görə gülüb ki, Azərbaycan hökuməti, dövləti böyük ədəbiyyatşünas kimi bütün yaradıcılığı dövrü onu diqqətdə saxlayıb, nə qədər böyük mükafatlar, titullar varsa hamısı ilə onu təltif edib. Tale birçə tərəfədə ona baxmayıb, bu da çox sərvət verməməsidir.

Bəlkə də böyük yaradan düz edib. Var-dövlət versəydi, o elmin ən yüksək zirvəsində dayana bilməzdi. Bəlkə, yaxşısı budur. Professor Rəhim Əliyevin bir fikri burda yerinə düşür: “Cəmiyyətdə sözü və fikrin rütbə və titulundan aşağı mərtəbədə qalması uzun sürə bilməz. Çünki sağlam maddi sərvətlər də ancaq ağıl və müdrikliklə ittifaqda qüvvətli olur”. Bəkir Nəbiyevin imzasına təkcə ədəbiyyatşünaslıq elm yox, bütün millətimizin uzun bir zaman ehtiyacı olacağı şübhəsizdir. Akademik Bəkir Nəbiyev ömrünün 80-cı ilini- müdriklik dövrünü yaşayır. Amma, nəyə desən and içərim ki, ona 60 yaş da verməzsən. Bəkir müəllim bütöv bir nəslin ədəbiyyat sahəsində görəcəyi işi, təkcə görüb. İllər ötükcə, nəsillər bir-birini əvəz etdikcə hər şey köhnələcək, insanlar bir birini əvəz edəcək. Təkcə bir şey qalacaq. O da istedadla, həm də halallıqla yazılan əsərlərdir. Çəkinmədən deyirəm ki, o, əsərlərin müəllifləri xatırlananda istedadlı tədqiqatçı, böyük Azərbaycan ziyalı, qeyrətli vətəndaş, kimsəsizlərin dayaq yeri olan bir şəxsin adı hörmətlə, ehtiramla yad ediləcək. Bu Bəkir Nəbiyev olacaq. Şeyx Nizami əbəs yerə deməmişdi ki,

Qüvvət elimdədir başqa cür heç kəs

Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz

Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, Nizami Cəfərov “Ustad” məqaləsində yazır: “...bu gün Azərbaycanda üç görkəmli ədəbiyyatşünas varsa, onlardan biri (bəlkə də, birincisi) akademik Bəkir Nəbiyevdir”.

Yaşından asılı olmayaraq bütün həyatı boyu onun sözünün də, qələminin də kəsəri eyni nüfuzda olub. İstər klassik, istərsə də müasir ədəbi axtarışlarında o, daha çox əzab çəkmiş, təqib olunmuş, ağır sıxıntılara məruz qalmışları yaddan çıxarmamışdır. Firudin bəy Köçərli də, Əhməd Cavad, Almaz İldırım da, Şəhriyar və Xəlil Rza Ulutürk də ədəbiyyat tarixində məhz belə qərarlaşdılar. Milli müstəqillik yaddaşıımızda özünəməxsus yer tutan bu şəxsiyyətlər haqqında yazdığı əsərlər bir daha akademikın böyük vətəndaş, milli təəssübkeş olduğundan xəbər verir.

“Təzə izlər sorağında”n (1979) sonra “Kamalın təntənəsi”ni (1981) nəşr etdirən alim daha sonra dedi ki, “Söz ürəkdən gələndə” (1984), “Roman və müasir qəhrəman”ı (1987) yazmaq olar. “Çətin yollar”da (2000) var gəl edən, düşünən ədəbiyyatşünas olanları “Xəzan vurmasın” (2006) deyib, “Hərənin öz yolu var”da (2008) qərar tapdı, sanki etdikləri ilə özünü təsdiqlədi.

Şəxsi kitabxanamda Bəkir müəllimin bütün kitabları saxlanılır. Hər birini də yeni çapdan çıxmış kimi almış, diqqətlə oxumuşam. Qarşımdakı beş cildliyini vərəqləyəndə sanki bütün Azərbaycan ədəbiyyatı Akademik Bəkir Nəbiyev, bütövlükdə, Azərbaycan ədəbiyyatıdır - desək səhv etmərik. Nələr yoxdur bu cildlərdə. Klassikli, müasirli hamı haqqında bir-birindən gözəl, dəyərli monoqrafiyalar, məqalə, resenziyalar sədəf kimi bir sıraya düzülüblər. Professor İsrail İsrailov birinci cildə ön sözdə yazır: “Birinci cildi vərəqləyirik; burada nələr yoxdur?! “xalq məənəviyyatının güzgüsü” (Kitabi Dədə Qorqud)”, “Nizami və Gəncə”, “Möcüzənin bayramı”(Yunus Əmrə), “Nəsrəddin Tusinin şeir dünyası”... Müəllifin (Bəki Nəbiyevin-B.B.) mifoloji mövzuda başlayaraq, yazılı ədəbiyyatımızın, klassik poeziyamızın misilsiz nümunələri arasında arxayın əda ilə dolaşır, böyüklüyün qarşısında vəcdə gəlir, elmi təbinin hünəri ilə süzülən düşüncələrini vərəqlərdə səmimiyyətlə bəyan edir. Füzuli dühası bu dühanın şəfeqləri olan

bədii əsərlər, təbii olaraq, Bəkir müəllimi, öz cazibəsinin dairəsinə çəkməyə bilməzdi”. Alim hər məqaləsində qarşısına məqsəd kimi qoyub həll etmək istədiyi problemlə yanaşı, o məsələnin işığında ona uyğun və ya o əhatədəki olaylara da mütləq toxunur, mülahizələrini bildirir. Bu toxuma, xatırlama, yada salma, funksiyasını daşısa da alimin elmin, ədəbiyyatın müxtəlif sahələrində xəbərdar olmasından xəbər verir. Xalq yazıçısı Anar 1988-ci ildə yazırdı: “Bəkir Nəbiyev ədəbiyyatımızın, özəlliklə də çağdaş ədəbiyyatımızın ardıcıl, yüksək səriştəli, peşəkar araşdırıcısı, obyektiv təhlil və tənqid edən, dəyərləndirməyi bacaran görkəmli alim-ədəbiyyatşünaslarımızdandır”. Bu, təkcə informasiya ötürmə deyil, həm də o şəxslər haqqında akademiklərin daha dərin biliklərə malikliyindən irəli gəlir.

Şən məclislərdə nəğmələri oxunan Əliağa Vahiddən danışanda onun üslubunda yazan ingilis şairi Robert Berns, rus şairi Nikolay Dobronravovdan, müqəddəslərə həsr edilmiş mərsiyələr yazan və matəm məclislərində oxunan Azərbaycan şairi Əbdülhəsən Raci, Mirzə Məmmədağa Qumridən də, ictimai həyatda səfərbəredici rol oynayan, insanları haqq-ədalət uğrunda mübarizəyə səsləyən Mirzə Ələkbər Sabirdən də, Ukrayna şairi Taras Şevçenkodan da ingilis şairi Corc Qordon Bayrondan da, insan ovqatının bütün əlvanlığı üçün bədii qida verməyə qadir olan söz sərraflarından danışanda Məhəmməd Füzuli ilə yanaşı, ingili şairi Vilyam Şekspiri də, rus şairi Aleksandr Puşkini də xatırlayır. Bəkir Nəbiyev haqqında hər əli qələm tutan söz deyə bilməz, heç cürəti də çatmaz. Nə qədər hazırlıq səviyyəni ola ki, bu böyük alim haqqında danışa biləsən. Ədəbiyyatımızın, ədəbiyyatşünaslığımızın klassik korifeyləri olan Mir Cəlal, Cəfər Xəndan, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Feyzulla Qasımzadə, Həmid Araslı, Məmmədcəfər Cəfərov, Əziz Şərif, Abbas Zamanov, Kamal Talıbzadə və başqaları Bəkir müəllimin gənclik illəri yaradıcılığından bəhs edərkən dedikləri sözləri bizcə şərh etməyə ehtiyac yoxdur. Bəziləri dünyalarını dəyişsələr də elmin, ədəbiyyatşünaslığın aparıcı simaları olan Yaşar Qarayev, Şamil Salmanov, Arif Hacıyev, Ağamusa Axundov, Tofiq Hacıyev, İsa Həbibbəyli, Gülrux Əlibəyli, akademiyanın prezidenti, akademik Mahmud Kərimov, akademik Vasim Məmmədəliyev, xalq

şairləri Bəxtiyar Vahabzadə, Mirvari Dilbazi, Fikrət Qoca, Nəbi Xəzri, Nəriman Həsənzadə, Qabil, Cabir Novruz, alim, şair Hüseyn Kürdoğlu, xalq yazıçıları Anar, Elçin və başqaları akademik Bəkir Nəbiyevin elm fəaliyyəti və şəxsiyyəti haqqında çox dəyərli fikir söyləyiblər.

Bəkir Nəbiyev yaradıcılığının başlıca məziyyətləri nədədir? Onun əsərləri düşünməyə, böyük bir şəxsiyyətin yaradıcılığından hali olmağa, bir məqaləsində çox mətləbləri anlamağa, ən əsası mübahisə etməməyə, polemika aparmamağa vadar edir. Onun fikir və mülahizələrindən əks etdikləri təkcə səni doyurmur, kökləyir, gələcəyə hazırlayır, məlumatlandırır, yazı yazmağı, cümlə qurmağı, sözləri, bədii ifadələri yerli-yerində işlətməyi, fikir bildirməyi öyrədir. Alimin fikirləri səni düşündürür. Özümü dərk etdiyin kimi. Çünki sən, ola bilsin onu təpədən dırnağa düşünməkdə acizsən. Ancaq elmi yaradıcılığın özəlliyi ondadır ki, hər bir fərd onu içindən keçirir, təfəkküründə götür-qoy edir, nəhayətdə, özü bildiyi, düşündüyü kimi görür və dərk edir. Bu gün Azərbaycan ədəbi gerçəkliyində çoxcildlik hazırlamaq dəb halını alıb. Utanmadan, həm də səxavətlə pullarını nəşriyyata töküb cizma qaraları ilə “bu dünyada” qalmaq istəyirlər. Deyəsən başa düşüblər ki, nə milyonlar, nə çeşidli-çeşidli dəbdə olan malikanələr, bərq vuran ən bahalı xarici avtomobillər, nə də məmur və deputat statusları uzun müddət belələrinin karına gəlməyəcək. Belə topluları nəşr etdirməklə bu zavallılar təskinlik tapırlar. Yekunda havayı pulların havaya sov-rulduğunun şahidi olursan.

Akademik Bəkir Nəbiyev beşcildliyi isə təkcə özü üçün yox, millət üçün, xalq üçün, ədəbiyyat üçün böyük töhfə, ərməğandır, ədəbi elmi tənqidin salnaməsidir. Neçə-neçə gələcək araşdırıcı nəşillərə sözün həqiqi mənasında xəzinədir, yatırıdır. Ciddi bir şəkildə tanış olduğum bu əsərlərin nə dərəcədə erudisiyalı bir insan tərəfindən yazıldığıнын şahidi oldum. Burada nə iləsə razılaşımaq, nə iləsə razılaşıbmamaq məsələsi yoxdur. Hər bir problemin həllində aydınlıq, işıq fikir, ziyalı düşüncəsi vardır. Bəkir Nəbiyev müasir ədəbi prosesin aparıcı alimi, mütəxəssisi kimi tanınırdı, təqdim olunurdu. Sən demə o, daha çox, bəlkə də zəruri açıqlamalara ehtiyacları olan dövrlərini klassik ədəbiyyatımızın daha dərin,

işlənmemiş hissələrini də öyrənir, problemlərin həlli yollarını nəzəri fikirləri ilə ədəbi ictimaiyyətə təqdim edir. Onun yaradıcılığına diqqət yetirdikdə müasir ədəbiyyatla paralel klassikanın da ardıcıl araşdırdığını görürsən. Digər tərəfdən rus, Avropa və Azərbaycan-Şərq ədəbi düşüncə təcrübələrini öz tədqiqlərində birləşdirdi". Dünya ədəbiyyatına bələdliliyi fikirini yuxarıda demişdik. Demə bu mənbələr buradan qaynaqlanmış.

Tanrının ona bəxş etdiyi ömür payının 50 ildən çoxunu elmə, ədəbiyyata, ədəbi tənqiddə həsr etmiş Azərbaycan alimi əsərlərinin elmi-nəzəri dolğunluğu ilə həmişə diqqətdə olmuşdur. Tənqidçilər arasında bəzən söhbət düşündə, kimin şkolasını bitirmisən sualına tez-tez rast gəlirsən. Bu gün Bəkir Nəbiyev xüsusi elmi məktəb yaratmış, barmaqla sayılası tədqiqatçı alimlərimizdəndir. Akademik İsa Həbibbəyli yazır: "Bəkir müəllim folklor, dil və üslub, mədəniyyətşünaslıq, elm və mədəniyyət tarixi, teatr və s. sahələrə həsr olunmuş elmi əsərlərdə həqiqi professionallığa nümunə sayılmağa layiqdir. Əgər Bəkir Nəbiyevin əsərlərini ədəbiyyat tarixi baxımından xronoloji ardıcılıqla sıralasaq, bu silsilədə boş xanalar az qalar". Doğurdan da Bəkir müəllim bu sahədə misli bərabəri olmayan fundamental işlər görüb və sanki bütöv bir ədəbiyyat yaratmağa müəssər olub. Bu yazılar elə bil bilərəkdən elmi, məntiqi ardıcılıqla sıralanıb. Bizcə bunları birləşdirən bir keyfiyyət var; klassik ədəbiyyata dərinədən bələdlilik, seçmələrin seçilməsi, araşdırmalara ehtiyacı olanların önə gətirilməsi, elm üçün, ədəbiyyat üçün lazım olanların qabartmaq, təqdim etmək, dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil olanları təqdir edib bir daha xalqın gözündə ucaltmaq, dərs aldıklarına mənəvi borcunu qaytarmaq, onu özünə çəkən şedevr əsərlər haqqında söz demək, bu gün yanında olmayan qələm dostlarının xatirəsinə hörmət və s. məsələlərdir.

Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü Tofiq Hacıyev yazır: "...ustad müəllimlərin kamil mühazirələrindən istiqamətlənərək Azərbaycan ədəbiyyatı ilə yanaşı, rus və dünya ədəbiyyatını oxuyan Bəkir Nəbiyev öz fərdi mütaliəsi sayəsində Belinski, Dobrolyubovu, Avropanın filosoflarını dərinədən öyrənməklə hələ tələbəlik illərində, sözün əsl mənasında, müasir ədəbi tənqidin istedadlı nümayəndəsi kimi seçilməyə başladı". (Azərbaycan müəllimi, 30

aprel 2010). Böyük alim bütün fikir münasibətlərində tövsiyə verir, nümunəvi yol göstərir. O yolu ki, onun sonunda hər əli qələm tutan kəs göstərə bilməz. Necə ki, Tofiq müəllim demiş "... doqquz beyitlik bir qəzəl götürüb, onun bələdçiliyi ilə qədim tarixə malik olan Azərbaycan şeirinin səkkiz yüz illik dövrünü izləyir. İyirmi iki səhifəlik məqalədə müəllif bir kitabın sözünü deyib".

İkinci Dünya müharibəsi (1941-1945) haqqında çoxlu sayda tədqiqat əsərləri yazılıb. Nədənsə müharibə ilinin ədəbiyyatında söz düşəndə, bir məqalə yazmalı olanda ilk istinadgah nöqtəsi, ilk mənbə kimi Bəkir müəllimin "Müharibə və ədəbiyyat" monoqrafiyası yada düşür. Çünki bu ədəbi məhsul istedadlı alimin düzgün elmi əsaslar üzrə ümumiləşdirmələr aparmasından sonra meydana çıxıb. Akademik Həmid Araslı Bəkir müəllimin yaradıcılığını səciyyələndirərkən "Firudin bəy Köçərlinin çoxşahəli fəaliyyətinin elmi əhəmiyyətini açıb göstərən ilk və bu günə qədər yeganə kitabı Bəkir Nəbiyev yazmışdır. Bəkir Nəbiyevin əsərləri, xüsusən, "Azərbaycan ədəbiyyatı Böyük Vətən müharibəsi illərində", "Süngüyə çevrilən qələm", "Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabları müharibə dövrünün Azərbaycan ədəbiyyatının monumental mənzərəsini yaratdığı, ... yazılmış əsərləri sistemə salıb istiqamətlərini müəyyən etdiyi üçün həm mütəxəssislərin, həm də geniş oxucu auditoriyasının rəğbətini qazanmışdır-demişdir".

Bu gün 80 yaşının tamam olmasına baxmayaraq, istər dövlət tədbirlərində, yubiley gecələrində, istərsə də dövrü mətbuatda ən çox çıxış edənlərdən birincisi ədəbiyyatşünas Bəkir Nəbiyevdir. Onun hər bir çıxışı, yeni bir əsəri filologiya elmimiz üçün, tənqidimiz üçün yeni töhfə və ərməğandır. Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə ona həsr olunmuş "Zirvəyə gedən yol" adlı məqaləsi ilə əlaqədar Bəkir müəllim özü haqqında yazır: "Bu məqalə yaradıcılığımın müəyyən dövrünə işıq salıb ondan sonra keçəcəyim yollara yön verdi".

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin mükəmməl bilicisinin ayrı-ayrı əsərləri haqqında yazmaq çətindir. Çünki bunun üçün gərək cild-cild əsərlər yazasan. Sadəcə, biz neçə illər onunla üzbəüz oturub (Allah bu xoşbəxtliyi mənə nəsib etdiyi üçün ona şükürlər edirəm) ünsiyyətdə olduğumuz üçün alimin portret cizgilərindən, xarak-

terindən, əsasən də işləmə metodundan az da olsa söhbət açmağı daha önəmli, özünə mənəvi borc saydıq. Onsuz da Bəkir müəllim haqqında dostları, müasirləri, tələbə-aspirantları o qədər yazıblar ki, şişirmə olmasın əsərlərinin yarısı qədərdir. Xalq şairi Fikrət Qoca poetik dillə böyük alimi, həmyerlisini belə xarakterizə edir:

**Alim çoxdur dünyada
Bəkirsə də dürdanədir.**

**Bəkir çoxdur dünyada
Ağdaşlı – bir danədir.**

Deputat tribunası

- Milli Məclisdə təbii ehtiyatlar, energetika və ekoloji məsələlər komissiyasının üzvüsünüz. Fəaliyyət göstərdiyiniz komissiyanın qəbul etdiyi qanunların keyfiyyəti sizi qane edirmi?

- Şübhəsiz, çox mühüm qanunlar qəbul etmişik. Asiya xanım komissiya sədri kimi özü də çox işləyir, bizi də çox işlədir. Təvazökarlıqdan uzaq olsa da, bəlkə də bizim komissiya qədər qanun qəbul edən yoxdur. Bu gün cəmiyyətimizdə energetikaya dair problemlər boldur. Ekologiya da insan amili, yaşayışı, sağlamlığı üçün vacib və zəruridir. Qəbul olunan qanunlar işləsə xalqın sosial sahədə vəziyyəti yaxşı olar. Mən qələm sahibiyəm. Mədəniyyət haqqında qanun qəbul olunurdu. Bildiyimiz kimi o komissiyanın sədri yazıçı dostum Anardır. Mən orada çıxış etdim, həmin sahədə olan acınacaqlı vəziyyət barədə fikir və mülahizələrimi söylədim. Əmək haqlarının aşağı olması, diqqətsizlik və qayğısızlıq mənəvi dəyərlərimizi itirməklə nəticələnib. Mədəniyyət sahəsi bu gün maddi köməyə möhtacdır. Hörmətli prezidentimiz son vaxtlar nə qədər mədəniyyət-incəsənət xadiminə təqaüdlər ayırdı, əmək haqlarını artırdı, orden-medallarla təltif etdi. Etiraf edirəm ki, heç bir MDB ölkəsində belə iş yoxdur. “Azərbaycan”, “Ulduz”, “Literaturnu Azərbaycan” jurnalları və “Ədəbiyyat” qəzeti bağlanırdı. 70-80 ildir bunlar nəşr olunur. Ədəbiyyatın təbliğində onların

misilsiz xidmətləri olub. Heydər Əliyevin bilavasitə qayğısı ilə həmin ədəbi orqanlara maddi kömək olundu. Onlar elə bil yenidən həyata qaytarıldı. Yazıçılar bu jurnallardan həm maddi, həm də mənəvi yardım alırlar.

- Cabir Novruz həyatını sərt, boz üzünə sinə gərək yaşayıb, yazıb-yaradıb. Bəs bu gün necə? Axı siz deputatsınız?

- Həyat ümumən sərtidir. Şairlər üçün daha çox ona görə sərtidir ki, xalqın taleyi ilə yaşayırlar. Çətinlik olanda şair xiffət çəkir, narahat olur. Dağlıq Qarabağ bizi çətin günlərə düşür edib. Bu konflikt sülh yolu ilə həll olunmalıdır. Başqa yol görmürəm. Bütün bunlar bizim həyatımızı da, günümüzü də sərt edib. 1994-cü il 4 oktyabrda gecə saat 3-də prezident Heydər Əliyevin yanında “Özünü qoru xalqım” şeirini oxudum. Xalqın belə bir dövründə sakit, rahat, xoşbəxt ola bilmərik. İstər deputat, istər şair, istərsə də vətəndaş kimi. Bütün varlığımızla amalımız uğrunda mübarizə aparmalıyıq.

- Cabir müəllim gec çap olunmursunuz ki?

- 1996-cı ildə “Özünü qoru xalqım”, 1999-cu ildə isə “Yaza həsrət günlər kimi” şeir kitablarım nəşr olunub. Ötən il “Azərbaycan” jurnalının 5-ci sayında “İxtiyarım olsaydı” poemam dərc olundu. Son illərin dərd-sərinə orada poetik dillə deməyə çalışmışam.

- Seçicilərinizin sosial məsələləri ilə maraqlanır və ya görüşlərinə gedirsinizmi?

- Mütəmadi olaraq Abşeron rayonunda olur, irili-xırdalı bütün tədbirlərində iştirak edirəm. Problemlərin həlli üçün səy göstərirəm. Hesab edirəm ki, deputat xalqın içərisində olmalıdır.

- Son vaxtlar musiqiçilər üçün nəğmələr yazırsınız?

- Bəli. Sizinlə söhbətdən əvvəl deputat həmkarım, xalq artisti Zeynəb Xanlarova ilə söhbət edirdim. Təzə bir İlahi duası kimi “Ya Rəbb” kantatası hazırlayıyıq. Bəstəkarı Tahir Əkbərovdur. Bu kantata İlahiyə bir yalvarışdır. Dünya narahatdır. O qədər nüvə silahları yaranıb ki, bəşəriyyəti məhv edə bilər. Bu çağırışla Allahu köməyə çağırır. Bu ruhda insan və zaman, insan və dünya fonunda tanrıya minnət edərək bəşəri nəkəslərdən xilasa çağırırıq. Bəstəkar Tahir Əkbərov “Amin”, “Sən elə vaxtda rast gəldin mənə”, “Ağrın

alım” mahnılarının müəllifidir. Bu kantananın da musiqisini yazıb təqdim edib Zeynəb Xanlarovaya. O da mənə müraciət etdi ki, sözlərini də sən yaz. Son variantların üzərində iş gedir. Zeynəb xanım qərribə bir sürpriz hazırlayacaq.

- “Qəbiristan” və “Azərbaycan” poemalarınızı nisgilsiz oxumaq olmur. Bu əsərləri hansı zərurətdən yazdınız?

- Həsrət, kədər, nisgil mənim xarakterimdədir. Taleyimdə, varlığımda olan dərdlər çoxdur. Anamı, həyat yoldaşımı, nakam bacımı itirmişəm. Onların ölümü mənə yaman dərd oldu. Bu kədərlər, ələmlər mənim içimdən keçdi. “Qəbiristan” bax bu ağrılardan yaranıb. “Azərbaycan” poeması köçkün-qaçqın problemləri, çadır həyatı keçirən vətəndaşlarımızın üzüntülü dərdləri sayəsində yaranıb. Dağlıq Qarabağ bizi yaman günə qoydu. Gecələr də yuxumuzdan çıxmır.

- Yaradıcılığınız haqqında elmi-tədqiqat əsəri yazılıbmı?

- Bəli.

- Biz biləni 3 oğlunuz var. Şair oğlanlarından razıdır mı?

- Çox razıyam. Təbiiyəli, ədəb-ərkanlı, ziyalı uşaqlardır. Müşfiq jurnalist, Vüqar filoloq, Mirzə isə tarixçidir.

- Şair Cabir Novruz dolmaq məqamında nə edir, hara gedir? Daha doğrusu, haralarda olsa ilham pərisi çox pərvaz edər?

- O anlarda ancaq yazırsan. Müqəddəs sətirlər dilə gəlir. Vaxtı-vədəsi yoxdur. Şairlər dünyanın dərdlərini çəkən bir Allah bəndəsidir.

- Bəs günün hansı məqamlarında qələmə sarılırsınız?

- 1958-ci ildə nəşr olunan ilk kitabım “Mənim muğamatım”dakı “Biz gecələr yaşayırıq” şeirimdə sözümü demişəm:

Biz şairik, yer üzünün kədərini daşıyıraq.

Biz gecələr ömür edirik, biz gecələr yaşayırıq.

- İstedadlı gənclərimiz varmı ki, XXI əsrdə poeziya yükünü çiyinləri üstə ala bilsinlər?

- Gənclərimizin şeir hekayələrini, iri həcmli əsərlərini oxuyuruq. Onların arasında istedadlar var, amma tam parlayanlar, gur ədəbiyyata gələnələr, təəssüf edirəm ki, azdır. İnanıram ki, bu xalq istedadlar yetişdirəcək, mütləq bunlara əminəm.

- Cabir Novruz gənclik illərində ədəbi aləmdə kim olmaq istəyib?

- Qarşıma məqsəd qoymamışam kim olum. Uşaqlıqdan 6-7 yaşımdan bədahətən şeirlər demişəm. Qohum-qonşu o illər hərəsi bir söz deyirdi. Fəqət sonralar gəldim şeir aləminə. Gördüm ki, çox çətin imiş. Gərək şair tərədən dırnağadək şair ola. Ədəbi aləmdə cild-cild yazarsan, oxunmaz olarsan. İki misra ilə də yaddaşlarda qalarsan. Ağabəyim ağa kimi... “Yarım gecə gəldi, gecə getdi, bilməm necə gəldi, necə getdi”.

- Şairlik kiməsə yaşayış üçün əsas amil ola bilərmi?

- Şairlik mənəvi cəhətdən yaşamağa imkan verir, dolanışığ üçün yox.

- Ailə qayğılarında, şəxsi işlərinizdə çətinliklərlə üz-üzə qalanda kimə üz tutursunuz, kimdən imdad istəyirsiniz?

- Heç kəsdən özümdən. Ailə qayğıları çoxdur. Evin böyüyü mənəm. Bir şeirimdə:

**Hə zaman ki ömür coşur, dalğa olur,
Mənə elə sərt taleyim arxa olur, -**

- Cabir müəllim, poeziyanın bətnində hazırlanmasına və “doğuşuna” Tanrı köməyi olurmu? Nə vaxt hiss edirsən bunları? Vəhydən tapşırıqlar alırsanmı? Nəbi Xəzri bir dəfə müsahibələrində dedi ki, vəhydən gələn diktə, göstəriş, tapşırıqla yazıram. Siz necə?

-Yazmaq özü mürəkkəb prosesdir. Adamın özündən asılı deyil. Mən bir poema, yaxud şeir yazım. Ola bilməz. Mühasibat işi deyil ki. Sövdə-təbii haldır, vəhy deyim, nə deyim bilmirəm, gəlir, yazıram. Bir də görürsən ki, bir şeir illərlə yarımçıq qalır, tamamlaya bilmirsən, amma cild-cild digərlərini yazırsan. İlham adlı bir nəşə var. O məcbur edir ki, yazasan.

- Gənclik illərində əzablı, sıxıntılı günlər yaşamayıdınız, bəlkə də, bugünkü Cabir Novruz olmazdınız.

- Tamamilə düz deyirsiniz. Sizinlə razıyam. Bəlkə də mənim şair olmağıma səbəb əzablı-əziyyətli günlərim zəmin yaradıb. O çətin günlər məni daha möhkəmləndirib. Şair gərək çətin yaşaya ki,

yazsın.

- Bəzən insan düşdüyü mühitdən asılı olaraq bir cür düşünüb, başqa cür danışır. Elə məqamlar olubmu ki, çıxılmaz vəziyyətdə qalıb fikirlərinizdə təzadlar yaranmasını zorən qəbul edirsiniz?

- Elə məqamlar ola bilər. Sadəcə susaram. Amma ölərəm, fikrimi dəyişməyəm. Bu çox dəhşətdir, neçə amala xidmət etmək olar? Fəlakət. Nəsimini, nakam Müşfiqi yada sal. Fəqət indi... nələr desən olar. Böyük əqidəliyə ancaq və ancaq böyük sənətkar ola bilər. İnsan necə yaşayırsa, əqidəsi onu tamamlamalıdır. Təzadlar varsa, mən o yaradıcıya inanmıram.

- Sovet dövründə imperiyaya qarşı etiraz şeirləriniz olubmu ki, gizlətmək məcburiyyətində qalmısınız?

- Mən belə danışanlara inanmıram. Ədəbiyyatın içində olmuşam. “Ulduz” jurnalının redaktoru olarkən Anarın “Molla Nəsrəddin - 66”, Elçinin “SOS”, Əkrəm Əylislinin “Mənim nəğməkar bibim” və “Kür qırağının meşələri”, Fərman Kərimzadənin “Qarlı aşırım”, Sabir Əhmədovun “Yamacda nişanə” əsərlərini nəşr etdirdim. DTK-ya çağırıldı, məzəmmət etdilər. Lakin bu əsərlər böyük əks-səda doğurdu, çətinliyə baxmayaraq nəşr olundu. Bu o illər idi ki, ədəbiyyata yeni nəfəs gəlirdi. 60-cılar ədəbi aləmdə qol-qanad açırdı. Gətirsin o fərd ki, hansı əsəri o illər çap olunmayıb.

- Yaradıcılıq planlarınız barədə oxucularımıza bilgi verənlər yaxşı olar.

- Planlarım çoxdur. Xeyli şeirlər yazmışam. “Ədəbiyyat” qəzetində silsilə çap olunub. Bu il “Azərbaycan” jurnalının 4-cü sayında müxtəlif illərin şeirləri çap olunacaq. Avtobiografik poemamı qurtarmaq üzrəyəm “Adım gəldi bu dünyaya”, “Kaş millətdə ruh yaşasın” şeirlərimə mahnı bəstələnib. Gənc bəstəkarlar da şeirlərimə mahnı bəstələyiblər.

- Maraqlı müsahibə üçün sağ olun!

Siz də sağ olun!

Özünü qoru xalqım

“Bütün şeir və poemalarım, kitablarım mənə son dərəcə doğmadır. Çünki onlar mənim mənəvi balalarımdır. Balanın isə yadı, doğması olmaz...”. Bu sətirlər sevimli, həmişəcəvən şairimiz, Milli Məclisin deputatı Cabir Novruzun bizə şəxsən avtoqrafı ilə təqdim etdiyi “Vətən əbədi qoruqdur” kitabına yazdığı “Yaradana yaratdıqları əzizdir” ön sözdən götürülmüşdür. Kitaba şairin yaradıcılığının son illərinin, yəni 1997-ci ilə qədərki poetik nümunələri daxil edilmişdir.

Xarakterimdəki oxu üslubu vərdişimi “Vətən əbədi qoruqdur” kitabına da tətbiq etdim. Əvvəlcə ön sözlə, sonra da sonda - kitabın içindəkilərlə tanış oldum. Sadəcə adətəmə xilaf çıxmadım. Maraqlı, oxucu diqqətini cəkmək bölmələr - “Vətən əbədi qoruqdur”, “Milyon il sonra da belə olacaq”, “Məhəbbətdir bu dünyanın atlası”, “Uşaqlar üçün” və “Poemalar” - yüksək vətəndaşlıq yanğısı ilə poetik istedadın vəhdətində bütövləşdirilərək oxucuya təqdimi poetizyamıza yaradıcılığı büllürləşmiş bir şairin ərnağan etməsindən xəbər verir. Biz bu fikrə kitabdakı şeirləri düşünə-düşünə, ölçüsünə-biçisinə nəzər sala-sala oxuduqdan sonra gəldik. Səmimi, günümüzdün ağırlı – acılı anlarını içində yaşaya - yaşaya “yetişdirən” şair əzabsız-əziyyətsiz, ilhamının tapşırığı ilə bu misraları sətirlərə köçürüb. Şair Cabirə gözəgörünməz bir Cabir diqtə edib, o da yazıb, özü də elinə, obasına, vətəninə, dost – aşnasına və ən nəhayət, şairliyinə xəyanət etmədən yazıb. Nəyi görüb, necə hiss edib elə də qələmə alıb. Ön sözdə şair yazır; “...Mən özüm də bu əsərləri yazanda bütün varlığım ilə bunu hiss edirdim ki, şeirə könül verdiyim otuz-qırx il ərzində bu qədər əli – qolu açıq, ruhən həqiqətə bu qədər sadiq olmamışam”.

Cabir Novruz zamanın sınağından çıxmış şair kimi hec nədən qorxmaq, çəkinmədən mövcud eybəcərlikləri Sabirsayağı tənqid atəşinə tutur, var-dövlət hərislərinə acı-acı gülür, dünyanın fani olduğunu məsləksizlərə başa salır.

**Hər şey alınır, satılır,
Vəcdan alınır, satılır,**

Məslək alınır, satılır...
Quran alınır, satılır...
Qəbr baha, dam bahadır,
Heyvan insandan bahadır...

Kiçik bir qəzet məqaləsində kitabdakı şeir nümunələri haqqında bəhs etmək çətindir, əslinə baxsan bu qənaətdə də deyilik. “Azərbaycan” və “Qəbiristan” poemalarının hər biri haqqında polemika açmağa, xoş sözlər deməyə, iri həcmli məqalələr yazmağa ehtiyac var, nəinki şeirləri ola. Şairin əvvəlki nəşrlərini də oxumuşuq. “Vətən əbədi qoruqdur” əsərində yangı da çoxdur, sevgi də, giley də var, nigarançılıq da. Yaşının müdriklik, yaradıcılığının fəlsəfi dövrünü yaşayan şairin təqdim olunan kitabından bir qırmızı işıq zolağı keçir. 90-cı illərdən üzü bu yana xalqımızın başına gətirilən müsibətlər, “bədbəxt ola-ola səadətdən dəm vurmağımız, məhkum ola-ola azadlıqdan dil-dil ötməyimiz qaysaq bağlamış yara kimi keçmişin SSRİ-nin dərdi kimi qəlbimizdə qövr edib, gözlərimizin qarşısından qara pərdələr daima bizi dünyanı qara rəngdə görməyə vadar edib. Azadlığın dadını isə indi-indi azacıq dadmağa başlamışıq. Bütün bunlar poetikləşərək yeni şeirlərin yaranmasına səbəb olub. Şair çox ehtiyatlanır, xalqını sağdan, soldan qorunmağa çağırır, zəmanənin gərdisinə bel bağlamamağı oxucuya məsləhət bilir. Əsasən də kitabdakı iki poemasında dünyayla, ölüm-itimlə, vətən dərdi, vətən yangısı ilə bağlı fikir və mülahizələri inandırıcı və səmimiyyətlə poetikləşdirib. Kitabdakı nəğmələr və uşaqlar üçün yazılmış şeirlər də həvəslə oxunur. Nə qədər xaqanların, hakimlərin başına od-alov tökməsinə, min yerdən doğrayıb sökməsinə baxmayaraq dünya hələ gozəldir, - deyən şair gələcəyə nikbin baxır, oxucusunu keçmiş ağrıları unutmağa, yeni dünya qurmağa, xariqələr yaratmağa, vətəndaş həmrəyliyinə çağırır. “Qəbiristan” poemasını nisgilsiz oxumaq mümkün deyil. Gördüklərini, həyatı müşahidələrini qələmə aldığından poema bir nəfəsə oxunur və sanki Cabir Novruz oxucusunu da dünyanı dərkə çağırır. “Mən yola salmıram belə bir ili”...(1988), “Fələk məndən nə istəyir?”, “Ölüm palatasında son görüş”, “Həyat dönüb nağıl olur”, “Bəs kim məni oxşayacaq öləndə”, “Səndə belə unuduldun”və s

şeyrləri yangısız, hissə qapılmadan oxumamaq mümkünsüzdür. 1988-ci ildən narazıdır şair, mənə qənim kəsildi,- deyir- bu il. Yetim qaldım, doğma anam öldü, yoldaşım öldü, iki əzizimə birdən qıydı bu il, hesaba almıram belə ili; başqa bir şeirində;

**Anam getdi, bacım getdi dünyadan,
Ömür dostum qəfil uçdu əlimdən.
Bəlkə elə sən deyəsen, xudaya,
Bəs kim mənə oxşayacaq öləndə?...**

Bir birinin ardınca baş verən ailə faciəsi məhz bu kimi oxucu ovqatına məlhəm çəkən şeirlərin yaranmasına səbəb olur və istər-istəməz oxucu şairinin bu dərdlərinə şərik çıxır, onu özününküləşdirir. Bizcə Cabir müəllimin “Vətən əbədi qorucudur” əsəri oxucuların stolüstü kitabı olmağa layiqdir.

Həmişəyaşar şairimiz

Cabir Novruz yoxluğunu dilə gətirmək çox ağırdır. Düşünürdüm.Yenə bayram axşamlarında onu təbrik edəcək, hal-əhval tutacaq, bayramlaşacağam. Ayrı-ayrı tədbirlərdə görüşüb doyunca söhbətləşəcəyəm. Yox deyəsən yanılıram... 2002-ci ilin dekabrın 31-i axşam telefonla üz-üzə qalmışdım. Tanış nömrələri yığmağa əlim gəlmədi. Qələm dostum, şairin oğlu Müşfiqə nə deyəcəydim? Yas içindədir. Bütün varlığım ilə yaradıcılığına, şəxsiyyətinə, mehrinə, mənəvi zənginliyinə, ən ümdəsi, insanlığına vurulduğum, səcdə etdiyim istedadlı bir Azərbaycan oğlu, xalq şairi Cabir Novruz artıq həyatda yoxdur. Şairlər Tanrı cəzasını çəkənlərdir, torpağa gömüləndə də əbədiyyətə qovuşurlar. Bu dünyada səmavilərlə vəhdətdə olan, onların buyruğu ilə qələmə sarılıb möcüzə yaradanlar. Mütləq o dünyada da behiştə olurlar. Cabir Novruz poeziyasını dərk etmək üçün onun şəxsiyyətinə bələdçilik lazımdır. Ünsiyyətdə olub mehri-ülfət yaratdıqdan sonra o böyük insanın mənəvi dünyasına düşərək zənginliyini tez bir məqamda duymaq, hiss etmək olardı.

1997-ci ildə işlədiyim qəzetin redaksiyasına dəvət olunmuşdu. Əksər müxbirlərin əhatəsində olan millət vəkili, sevimli şairimiz Cabir Novruz bütün suallara özünəməxsus səbir və təmkinlə cavab verirdi. Mənim suallarım cəmiyyətdə mövcud olan problem ədəbiyyat və sənət məsələləri ilə əlaqədar idi. İki-üç sualımdan sonra şairin bütün diqqəti və nəzərlərinin mənə səmt yönəldiyini hiss etdim. Sadəcə baxışlarıyla. (Şəxsi tanışlığımız ilk dəfə buradan başladı). Bir də ki, həmişə cavan, körpə təbəssümlü, nurlu siması ilə. Xeyli söhbətdən sonra şairi ehtiram və hörmətlə redaksiyanın məşini ilə yola saldıq. Bir neçə saatdan sonra redaktorumuz məni yanına çağıraraq dedi ki, Cabir müəllim zəng etmişdi, xahiş edirdi ki, müsahibə saxlanılsın, Babanı bizə göndər, istəyirəm müsahibəni o alsın. Cabir müəllimin evində ilk dəfə olurdum. Çay süfrəsi arxasında xeyli söhbət etdik. Müşfiq də evdəydi. Deyəsən, ilk görüşdən, tanışlıqdan Cabir müəllimin qəlbində özümə məhəbbət qazanmağa nail olmuşdum. Ona vurğunluğum isə 1969-cü ilin payızında institutun birinci kursunda oxuduğum illərdən başlamışdı. Yadımdadı, Almaniya səfərinin təəssüratından yaranmış “Qərbi Berlin” poemasından oxuduğu parçalar bütün zalı titrədir, tələbələri riqqətə gətirirdi.

İlk yazıdan sonra münasibətlərimiz daha da gücləndi. 65 illiyi münasibətilə “Həmişə cavan şair” məqaləsini yazdım. “Vətən ədəbi qoruqdur” kitabının məziyyətləri və poetik gücü ilə əlaqədar mətbuatda çıxış etdim. (Təəssüf ki, unudulmaz şairimiz barəsində yazdığım məqalələrdən ikisinin də daxil olduğu “Qalacaqdır dünyada” kitabımı Cabir müəllimə təqdim edə bilmədim. Təskinliyim isə nə qədər ağır olsa da bu kitabı onun cümə axşamında, adamlardan xəlvət Müşfiqə verməyim oldu – B.B.)

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinə üzv qəbul olunanda mənə zəmanəti akademik Kamal Talıbzadə, millət vəkilləri Cabir Novruz və professor Şamil Qurbanov vermişdir. Sən demə, Cabir müəllim hər yazara zəmanət verən deyilmiş. Bir dəfə Müşfiq mənə dedi ki, atam ömrü boyu 9 nəfərə zəmanət verib. Onun da biri sən sən. Anladım ki, xalq şairi, əməkdar incəsənət xadimi, onlarla lirik mahnıların müəllifi Cabir Novruz nə qədər xoş sima, ipək xislətli böyük insan imişsə, bir o qədər də sənətə, ədəbiyyata tələbkər, onun

təşəbbüsünü çəkən, keşiyində kişi kimi dayanan ciddi şair, qeyrətli qələm sahibi imiş. Və Müşfiqin bu 9 nəfər sözü məni daha da ehtiyatlandırdı. Cabir Novruz poeziyasını kamil bilən, mütəmadi oxuyan şəxs onun poetik dünyasına düşdükdən sonra çıxmaq belə istəsə də o gücdə deyil. Şeirlərindəki istiqanlılıq, oynaqlıq, xoş əhvali-ruhiyyə, nikbinlik oxucunu necə ovsunlayırsa, iç dünyasına necə sığal çəkirsə, uzun müddət, nə qədər zaman keçsə də onun təsirindən qurtara bilmirsən. “Vətən əbədi qoruqdur” (Bakı, Yazçı - 1992) kitabındakı, şeirlərindəki xoş əhval-ruhiyyə, gənclik sevgisi, tərəvəti ilə “Həyat sən nə qəribəsən” (Azərənşir, 1971) və ya “Taleyin tövhələri” (Gənclik, 1972) kitabları arasındakı 20 illik zaman məsafəsində olan 94 yaşında anasını və erkən (1988) itirdiyi ömür - gün yoldaşının ayrılığına dözə bilməməsini hüznə xatırlayırdı. Və bu bədbinlik normaları şairin son illər yaradıcılığından kədərli, sızıltılı motivlərlə keçərək lirikasında özünü büruzə verirdi. “Allahsız yaşamaq çətin.....” şeiri dediklərimizə nümunədir:

**Allahsız yaşamaq zülm,
Mənim Allahlarım getdi.
İkiyə bölündü ömrüm,
Yarım qaldı, yarım getdi...
İki Tanrım birdən köçdü...
Biri mənim anam idi,
Biri mənim sonam idi...
Onlar şair etdi məni
Anam getdi, yarım getdi
Yarım qaldı, yarım getdi.**

Belə ağrılarla çox yaşamaq olmazdı. Yarı getmiş şairin qalan yazısı da – özü də töhmətə dözməyib bir yolluq uzun bir səfərə getdi...

Cabir Novruz ləyaqətli, namuslu, şərəfli şair ömrü yaşadı. Anar demişkən “... şair dözümlü ilə yaşayır. 65 yaşını üzü ağ, alnı açıq, hamının gözünün içində dik baxa bilərək qarşılayır”.

Əzəli məhəbbətli, ilhamı sönməz, əməlləri, ürəkləri, poeziyaları

ilə sağlığında özlərinə heykəl qoyanlardan oldu Cabir Novruz. Düz 40 gün əvvəl hələ qəlbində nə qədər deyilməmiş sözləri, həyata keçməyən arzuları qalan ünlü bir sənətkarı, xalq şairi Cabir Novruzu sirli-sehirli dünya ağışuna aldı. Beləymiş taleyin qədəri. Gələn bir gün getməlidir. Sən ölməmişən. Tanrı sənə ölməzliyi öz dəsti-xətti ilə yazıb. Nə qədər həyat var, nə qədər poeziya var, sən də o qədər olacaq, ədəbiyyat tarixinin səhifələrində o qədər yaşayacaqsan.

Qəbrin nurla dolsun! Mənim həmişə cavan şairim.

....Mən bu dünyada olmayacağam

Cabir Novruz xalq şairi olmazdan əvvəl xalqın şairi idi. Azərbaycan adlı bir qədim məmləkətdə elə bir bölgədə, kənd, ev yox idi ki, onun tanımasın, sevməsin, adı çəkildə üzünə təbəssüm çökməsin... Elə tez ötüb keçdi bu üç il. Yoxluğun ağır imiş...

Yaman göynətdi, yaman kövrəltdi ötən üç il bizi...

Heç yadımdan çıxmaz 1969-cu ilin son ayları idi, birinci kursda oxuyurdun. Bir qrup şair tələbə gənclərlə görüşmək üçün bizim instituta gəlmişdi. Cib dəftərimizə köçürüb əzbərlədiyimiz sevgi – məhəbbət şeirlərinin müəllifi olan istedadlı şairlərimizin bizimlə görüşə gəldiyini eşidəndə sevincimizin həddi-hüdudu olmadı. Həmin görüşdə qara köynək geyinmiş, üzügülər, qaynar gözlü, odlu-alovlu bir cavan şair – Cabir Novruzun əzbərdən dediyi şeirlər xatirələrə dalanda bu gün də gözümüzün qarşısından getmir. O poeziya gecəsində Cabir Novruz Qərbi Berlin şəhərinin təəssüratı ilə yazdığı “Qərbi Berlin” poemasından parçalar söylədi. Və o məqamlarda aldığımız həzz, gənc şairin nurlu camalı bu gün də gözlərim önündən getmir. Kimin ağına gələrdi ki, aradan 28 il keçəndən sonra həmin tələbələrə biri – bu sətirlərin müəllifi məhəbbət və ehtiram bəslədiyi, yaradıcılığını illərlə mütəmadi izlədiyi, şövlə şeirlərini oxuduğu sevimli şairimizlə üzbəüz oturub söhbət edəcək və 28 il əvvəlki görüşü onun yadına salıb sanki körpə məsum gülüslü şairə sevinc bəxş edəcək. 1997-ci ildə “İki sahil” qəzetində işləyərkən onunla tez-tez əbədi məclislərdə, dövlət

tədbirlərində görüşür, qəzetimiz üçün müsahibələr hazırlayır, nəşr olunan yeni kitabları haqqında yeni məqalələr yazırdım...

Bu üç il nə tez ötüb keçdi. Elə bil dünən idi xalq şairi. Cabir Novruzun gəlimli-gedimli dünyayla vidalaşmağı. Soyuq bir qış günü – 12 dekabr 2002-ci ildə axşam bütün telekanallar və digər informasiya vasitələri onun ölümünü özündən, canından çox istədiyi xalqına – bütün Azərbaycana hüznlə xəbər verdi. Yoxluğunu dilə gətirmək çətindir. Fəqət istəsək də istəməsək də dünyanın “tələbi”dir bütün bunlar. Ondan qaçmaq, gizlənmək, qarşısını almaq mümkünsüzdür. Sadəcə təskinliyi onda tapırıq ki, üç il zaman müddətində elə mətbuat, elə televiziya kanalı olmayıb ki, sevimli şairimiz Cabir Novruzun sözlərinə yazılmış mahnı səsləndirməsin, barəsində veriliş hazırlamasın, kitabları nəşr olunmasın, haqqında xoş sözlər yazılmasın, xoşməqamlı qədərbilən insanların səyi, birdə ki, övladlarının istəyi heç olmaya atalarının ruhu qarşısında olan borclarını yerinə yetirmək istədiyi nəticəsində bu işlər görülür, xatırlanır. Ən ümdəsi isə görülən işlər dövlət və hökumətin ədəbiyyat, incəsənət adamlarına bəslədiyi qayğının təzahürləridir. Bütün bunlar yaxşı yadımdadır, Milli Məclisin deputatı əməkdar incəsənət xadimi Cabir Novruza xalq şairi fəxri adı verildə təbrikə getdim və qəzetimiz üçün müsahibə hazırlayarkən sual verdim ki, “Qəbiristan” və “Azərbaycan” poemalarınızı nisgilsiz oxumaq olmur. Bu əsərləri hansı zərurətdən yazdınız.

Sevimli şairimiz cavab verdi:

“Həsrət, kədər, nisgil mənim xarakterimdədir. Taleyimdə, varlığımda olan dərdlər çoxdur. Anamı, həyat yoldaşımı, nakam bacımı itirmişəm. Onların ölümü mənə yaman dərd oldu. Bu kədərlər, ələmlər mənim içimdən keçdi. Bax “Qəbiristan” poeması bu ağrılardan yaranıb. “Azərbaycan” poeması isə köçkün-qaçqın problemləri, çadır həyatı keçirən vətəndaşlarımızın üzüntülü dərdləri sayəsində yaranıb. Dağlıq Qarabağ bizi yaman günə qoydu. Gecələr də yuxumuzdan çıxmır”.

Şeirlərindəki oynaqlıq, istiqanlıq, xoş-əhval ruhiyyə, nikbinlik oxucunu necə ovsunlayırsa, iç dünyasına necə sığal çəkirsə, nə qədər zaman keçsə də onun təsirindən qurtara bilmirsən. Şair nə yazır yazsın, odlı ilhamla, min bir zövqlə yazır. Sətirlərə çevrilənlər

ürəkdən gəlir, yangıdan yaranır. Özü deyirdi ki, “Mən aç olanda, narahat olanda daha yaxşı yazıram”.

Yenə yuxarıda xatırladığım müsahibədə bir məqam yadıma düşdü. Sual vermişdim ki, - Cabir müəllim poeziyanın bətnində hazırlanmasına və “doğuşuna” Tanrı köməyi olurmu? Nə vaxt hiss edirsən bunları? Vəhydən tapşırıqlar alırsanmı? Xalq şairi Nəbi Xəzri bir dəfə müsahibəsində dedi ki, vəhydən gələn diktə, göstəriş, tapşırıqlarla yazıram. Sizə necə? Cavabında dedi ki, “Yazmaq özü mürəkkəb prosesdir, adamın özündən asılı deyil. Mən bir poema, yaxud şeir yazım. Ola bilməz. Mühəsibat işi deyil ki. Sövk – təbii haldır, vəhy deyim, nə deyim bilmirəm, yazıram. Bir də görürsən ki, bir şair illərlə yarımçıq qalır, tamamlaya bilmirsən, amma cild-cild digərlərini yazırsın. İlham adlı nəşə var. O məcbur edir ki, yazasan”.

Uşaqlıq və gənclik illəri əzab-əziyyətlə, yoxsulluq içində keçən Cabir Novruz zamanın sınağından mərdliklə çıxmış, vətəndaş şair kimi heç nədən qorxmadan, çəkinmədən, mövcud eybəcərlikləri Cabirsayağı tənqid atəşinə tutur, var-dövlər hərislərinə acı-acı gülür, dünyanın fani olduğunu məsləksizliklərə başa salırdı:

**Hər şey alınır, satılır,
Vidən alınır, satılır,
Məslək alınır, satılır...
“Quran” alınır, satılır...
Qəbir baha, dam bahadır,
Heyvan insandan bahadır...**

Doxsanıncı illərin sonunda nəşr olunan “Özünü qoru xalqım” (1996), “Yaza həsrət günlər kimi” (1999) şeir kitabları, “İxtiyarım olsaydı” poeması və başqa əsərlərində həmin illərin dərdi sərini poetik bir dillə deməyə müvəffəqiyyətlə nail olmuşdur. 1994-cü il 4 oktyabrda gecə saat 3-də Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin yanında “Özünü qoru xalqım” şeirini oxuyarkən Cabir Novruzun siyasət meydanında, qorxulu vaxtlarda xalqına müraciət etməsi, müstəqilliyimizin, dövlətçiliyimizin qorunub saxlanması uğrunda çalışdığı çağırışı bu gün yaddaşlardadır və bütün bunlar onun vətəndaş şair olmasından xəbər verir. Cabir Novruzun həyatı bütün

xalqın gözü qarşısında keçdi. Ləyaqətli, namuslu, şərəfli bir ömür yaşadı, bənzərsiz bir ömür. Abır həyasına sığınaraq, qısılarlaq, heç kəsə əyilmədən, ağız açmadan, həyatın ağrılarına dözərək, kitablarının nəşri üçün qapıları döymədən yaşadı. İlahi bir insan ömrü, şairi ömrü yaşadı, heç bir iddiada olmadı. Şan-şöhrət dalınca qaçmadı, əyilmədi. Nəyi vardısı eləcə onunla da qaldı.

Belə də olmalıydı. Axı şairlər Tanrı cəzasını çəkənlərdir. Xalq yazıçısı Anar yazır: “Cabir Novruz şair dözümlü ilə yaşayır, 65 yaşını üzüağ, alnıaçıq, hamının gözünün içinə dik baxa biləcək qarşılayır”. Bizim gördüyümüz, müşahidə etdiyimiz kimi. Bütün vücudu məhəbbətli, ilhamı sönməz, poeziya ilə ürəkləri fəth edən, sağlığında klassikləşən, özünə heykəl qoyanlardan oldu Cabir Novruz. Üç il əvvəl bir qış günü qəlbində nə qədər deyilməmiş sözləri, həyata keçməmiş, yarımçıq qalmış arzuları qalan ünlü bir sənətkarı, xalqın sevimli şairini - Cabir Novruzu sirli-sehrli dünya görməmiş kimi “təşnəliklə nuş” etdi, ağuşuna aldı. Taleyin qədəri belə imiş. Amma sən ölməmişən, uca Tanrı sənə ölməzliyi, öz dəstixətilə yazıb. Nə qədər Azərbaycan xalqı var, nə qədər onun ədəbiyyatı, poeziyası var, sən də o qədər olacaq, yaşayacaqsan. Qəbrin nurla dolsun, yerin behiştlik olsun, ruhun şad olsun, bizim həmişəyaşar sevimli şairimiz.

Özgəni ləkələməklə özünü təsdiq etmək olmaz

- Anar müəllim, xoş gördük, necəsiniz?

- Çox sağ olun.

- Biz sizinlə görüşə, müsahibə almağa gələndə Türkiyədə Dil bayramında iştirak edib yenicə vətənə dönmüşdünüz. “Azərbaycan dilinin işlənməsi və qorunması haqqında” qanun layihəsi artıq MM-də birinci oxunuşda qəbul olunmuşdu. Deyilənə görə, Azərbaycan parlamentinin qəbul etmək istədiyi qanunu 723 il öncə Anadolu bəylərindən biri qəbul edibmiş. Sən demə, osmanlılardan öncə Anadoluda yaşayan Qarmanlı Mehmet bəy 1277-ci il martın 17-də türk dilinin bu ərazidə

statusunu təsdiqləyən fərman verib. Artıq 40 ildir ki, Türkiyənin Qaraman şəhərində həmin günün şərəfinə ənənəvi Dil bayramı keçirilir. Bu gün yenə xalqımız bayram əhval-ruhiyyəsindədir. Azərbaycanın Avropa Şurasına üzv olması ilə əlaqədar sizi təbrik edirik. Qəzetimizin oxucularına bu barədə sözünüz.

- Mən də sizi təbrik edirəm. Hamımızı təbrik etmək lazımdır. “İki sahil”in oxucularını da təbrik edirəm. Bu doğrudan da Azərbaycanın tarixində çox böyük bir hadisədir. Azərbaycanın taleyində dönüş nöqtələrindən biridir.

- Anar müəllim, “Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi ilə əlaqədar bir müsahibənizdə “Dədə Qorqud” dastanının təbliği barədə iradlar demisiniz...

- “Dədə Qorqud” nə iqtidarın, nə müxalifətin, nə Yazıçılar Birliyinin, nə də ayrı bir qurumundur. Xalqın mənəvi sərvətidir. Hamı bu tədbirlərə sevinclə, fərəh hissi ilə qatılmalıdır və geniş işıqlandırılmalıdır.

- “Ədəbiyyat” qəzetindən ötən onilliklərin, yəni 70-80-ci illərin təamı gəlmir. Ədəbi xəbərlər qəzetinə oxşayır. Redaktoru zəifdir, yoxsa seçilən yazarlar, tənqidçilər orada çıxış etmək istəmir? Bunu “Azərbaycan” və “Ulduz” jurnalları haqda demək insafsızlıq olardı.

- Bu fikirlə razı deyiləm. Çünki əvvəllər, “ədəbiyyat” qəzeti yox, “ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti var idi. Və elə adından göründüyü kimi, yarısı ədəbiyyata, yarısı isə incəsənətə həsr olunurdu. İki idarənin, iki qurumun orqanı idi – Yazıçılar Birliyinin və Mədəniyyət Nazirliyinin. Təbii ki, yazıçılara olduğu qədər mədəniyyət işçilərinə də diqqət edilirdi. İndi bu yalnız Yazıçılar İttifaqının qəzetidir. Və “Ədəbiyyat” qəzetidir. Bəzi nömrələrində yeknəsəklik var. Bəzi materialların səviyyəsi istədiyimiz kimi deyil. Ümumiyyətlə, “Ədəbiyyat qəzeti”ni başqa qəzetlərdən fərqləndirən odur ki, bu qəzet sensasiyaya, skandala, şaiyəyə, dedi-qoduya və s. kimi oxucuların bir qismini cəlb edən yollara əl atmır. “Ədəbiyyat” qəzeti, məsələn, aktrisaların intim həyatı, kim-kimi öldürdü, kim-kimlə yaşadı, kim-kimə nə etdi...haqda materiallar versəydi, onun oxucusu da çox olardı, amma ədəbiyyat qəzetliyindən çıxardı.

Məsələn, müqayisə etsəniz məşhur “Literaturnaya qazeta”nın son illər çıxan nömrələrində görərsiniz ki, ədəbiyyata az yer verir. “Ədəbiyyat qəzeti”, yenə də deyirəm, ədəbiyyat qəzeti kimi, yəni ədəbiyyat məsələlərini işıqlandıran bir qəzet kimi fəaliyyətini davam etdirir. Mən də bizim hörmətli şairimiz, qəzetin redaktoru Ayaz Vəfəliyə deyirəm ki, bir az da cəsarətli məqalələr verin. Onlar haqlıdırlarsa, açıq deyin ki, biz haqsız, siz haqlısınız. Əks təqdirdə, öz haqqınızı sübut edin. Daha geniş yazıçı kütləsini, yazıçılardan əlavə, jurnalistləri, alimləri cəlb edin. Bilirsiniz, bir məsələ də var ki, bəzən “Ədəbiyyat qəzeti”nə münasibət bu cür olur – “qəzeti oxumuram, çünki pisdır”. Əvvəl oxu, sonra nəticə çıxar. Oxumursansa, nə bilirsən ki, pisdır?... Qəzet pisdırsa, bu sözü deyən yazıçıların da günahı az deyil. Əgər siz bu qəzetdə çap olunmursunuzsa, yazıçılarınızı başqa qəzetlərə verirsinizsə, təbii ki, bu qəzetin səviyyəsi o cür olmayacaq. Amma hamımız əl-ələ verib, sanballı yazıları bu qəzetin səhifələrində çap etdirməyə çalışsaq, “Ədəbiyyat qəzeti”nin səviyyəsi də, təbii ki, artar.

- Deyirlər ki, atanız, xalq şairi, sevimli sənətkarımız Rəsul Rza uzun illər təqiblərə məruz qalıb. Xatırlayırsınızmı o illəri? Heç o böyük insana balaca Anar çətin anlarında pasiban olubmu? “Rənglər”lə bağlı hücumlara bir az aydınlıq gətirənsiz, yaxşı olar.

-Bilirsiniz, mənim “Sizsiz” adlı bir yazım var. Oxumusunuzsa, bunların hamısını yazmışam. 1962-ci ildə 24 yaşım var idi. Moskvada oxuyurdum. Ssenari kurslarında. Atam mənə Bakıdan “Ədəbiyyat qəzeti” yazdırmışdı. Hər nömrəsində ona qarşı yazı gedirdi. “Rənglər” silsiləsinə görə hər nömrədə atama qarşı tənqid yox, təhqir, söyüş, böhtan çap olurdu. Cahil və nadan münasibətin bəhrəsi olan yazılar çıxırdı. Mən də təbii ki, bunu ürəyimə salırdım. Məktublaşırdıq. Məktublarımda çalışırdım ki, ona ürək-dirək verim. Təbii ki, onun buna ehtiyacı yox idi. Əksinə, o, mənə yazırdı ki, sən belə şeyləri ürəyinə salma, bunlar olan işlərdir. Onun məktublarını “Sizsiz” əsərimdə çap etdirmişəm. Maraqlananlar oxuya bilərlər.

- Nigar xanımın xarakterik xüsusiyyətləri – oğula, qıza, Rəsul müəllimə olan münasibətləri buğünkü oxucularımıza örnək ola bilər? Necə xatırlayırsınız?

- Adam anasını necə xatırlayar? – Ancaq işıqlı bir varlıq kimi. Sənə həyat vermiş, sənin qayğına qalmış bir insan kimi. Anam çox ləyaqətli bir insan idi, çox mülayim bir insan idi, çox yumşaq xasiyyətli, eyni zamanda çox möhkəm xarakterli bir insan idi. Atam da, anam da heç vaxt bizə deməyiblər ki, bu işi bax belə edin. Biz onlara baxıb tərbiyə almışıq, onların münasibətlərinə, onların insanlığına. Bizim evdə ömründə (sonralar gördüm ki, başqa evlərdə belə şeylər var) atam və yaxud anam kiminləsə telefonla danışib dəstəyi asandan sonra desin ki, bu belədi, bu filandı. Yəni nə idisə, elə o idi. Bizə başa saldılar ki, insan riyakar olmamalıdır, insan yalan danışmamalıdır, üzə bir, dalda başqa cür olmamalıdır. Yəni bizi xüsusi tərbiyə etmirdilər.

Bir də anamın bir cəhətini mən onralar başa düşdüm. Az-çox bilirdim ki, uşaqlığı, həyatı nə cür çətinliklərlə keçib. Bilirsiniz ki, atası Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk səhiyyə naziri olub, 1920-ci ildə güllələnib. Heç vaxt bizə bu məsələləri danışmazdı, bizi qoruyurdu, istəmirdi ki, bizdə kiməsə nifrət hissi oyansın, ürəyimizdə bir şikəstlik duyulsun. Sonra bildim ki, içində nə qədər əzablar çəkib. Həyatında təhlükəli, qorxulu anlar olub. İndi üzə çıxır o sənədlər. Mənim anamın da, nənəmin də sürgün olunması barədə Bağirova təqdimat veriblər. Onları saxlayıblar, amma başqa qohumları sürgün ediblər.

- Anar müəllim bu gün kimi oxuyur?

- Desəm ki, heç kəsi, deyəcəklər ki, bu necə adamdır ki, heç kəsi oxumur. Ancaq qəzetləri oxuya bilirəm. Yazıçılar Birliyinin, Milli Məclisin cari işləri ilə məşğul olduğumdan kitab oxumaq imkanım çox məhduddur.

- Xarici ölkələrdə çap oluna bilərsinizmi?

- Son kitablarım Türkiyədə çap olunub. Əvvəllər də çıxıb, son beş-altı ildə də bir kitabım Moskvada çap olunub.

-1988-2000-ci illər Azərbaycanın ictimai-siyasi fikir tarixi təzadlarla dolu olduğundan iki, yaxud üç hissəli romanın yazılmasına yaman çox ehtiyac duyulur. Anar müəllim görəsən özündə belə bir fikrə, qərara gəlibmi? Prototiplərin əksəriyyəti də göz qabağındadır.

-Şübhəsiz, mən həmişə deyirəm ki, son 10-12 ildə yaşadığımız

hadisələr bir əsrə sığmayan illərdir. Son 12 ildə biz çox şeyi gördük. Adətən elə hadisələr paylanır illərə, əsrlərə. Biz Vətən müharibəsi də gördük, vətəndaş müharibəsi də, azadlıq da, azadlığa qarşı təxribatlar da. Bir sözlə, bütün sistem dəyişdi, həm iqtisadi, həm də siyasi sistem. İnsanların da çox müsbət-mənfi cəhətlərini açdı. Mənim qeydlərim, müşahidələrim, fikirlərim var. Gələcəkdə bunları yazmaq istəyirəm. İndi bir əsər üzərində işləyirəm. “Əsərim və nəslim”. Əsrimizin əvvəlindən bu günə qədər olan bir ailənin, yəni bizim ailənin, babalarımın, valideynlərimdən başlamış, sonra da öz həyatımı əhatə edən bir əsərdir. Amma bu əsər ailə əsəri deyil. Burada ictimai hadisələrin fonunda bir ailənin taleyi göstərilir. Arzu edərdim ki, bu yay aylarında bitirim.

- Əsil-kök dedik, Rəfibəylilər yadıma düşdü. Nigar xanımın ulularını deyirəm. Rəfael Hüseynovun “Rəfibəylilər” kitabı sizi qane etdimi?

- Çox maraqlı əsərdir, böyük zəhmət çəkib. Hərdən zarafatla deyirəm ki, sən hamısını yazmısan, mənə bir şey qalmayıb. İndi mən də bir ayrı bucaqdan baxacağam o məsələlərə. “Rəfibəylilər” çox qiymətli, dəyərli bir əsərdir. Bizim ailə o əsərə görə Rəfail müəllimə minnətdardır.

- Bu gün bizim Anar müəllimin həyat tərzini necədir, yaşayışı necədir?

- Mənim nə bağım, nə şəxsi maşınım var. Evim də ki, adi, üçotaqlı mənzildir. Kitab, arxiv materialları, qəzet əlindən tərpənmək olmur.

- Hesab etmirsiniz ki, bugünkü oxucuların kiçik, ağırlı, iztirablardan bəhs edən hekayələrə ehtiyacı daha çoxdur. Sözü düzü, iri həcmli əsərləri gənclərimiz az oxuyur.

- Ola bilər, həyat o qədər gərgindir ki... böyük əsərləri oxumağa vaxt lazımdır, həvəslə lazımdı, əsərlər də gərək yerində olsun. Ona görə də kiçik həcmli, nisbətən yığcam əsərlərə maraq daha çoxdur. Bunu təbii hal kimi qəbul edirəm. Amma ümumiyyətlə, ədəbiyyata maraq azalıb, bizim ədəbi jurnallar var 70 min tirajla çap olunurdu, indi 1000 tirajını sata bilmirik.

- Bizim kaitablarımız vaxtilə Rusiyada 500 min tirajla çıxırdı. Azərbaycanda da ən aşağı tirajımız 30 min idi, 50 min idi. İndi biz

1000 tirajda kitab çıxarmaq üçün sponsor axtarıyıq.

- **Bu bulvar qəzetləri gənclərin zövqünü tamamilə korlayıb.**

- Bəli, onlar insanların maraqlarını başqa yerə yönəldirlər. Ciddi ədəbiyyata həvəs azalır. Təbii ki, bulvar qəzetləri, ciddi qəzetlərdən daha çox marağa səbəb olur.

- **Bu qədər ad-sanınız, titul, mükafatlarınız var. Özünüzi xoşbəxt sanırsınızmı?**

- İnsan mükafatla xoşbəxt olsaydı, nə vardı ki.... Birinci, mənim o qədər də çox mükafatım yoxdur. Xalq yazıçısıyam, “İstiqlal” ordeni almışam. Onu verənlər sağ olsunlar. Amma insan, əlbəttə ki, onunla xoşbəxt olmur. Onları almayan adamlar elə bilirlər ki, alanda adam xoşbəxt olur, aldıqdan sonra isə görürlər ki, bu xoşbəxtlik deyil.

- **Yeni tamaşalarınız necə, yazdığınız, yaxud səhnədə hazırlanan pyesləriniz varmı?**

- Yox, indi yoxdur. Pyes yazmaq istəyirəm. Bunlar hamısı vaxt məsələsidir. Vaxt məhduddur. Əlimdə olan üç ildən bəri yazdığım əsəri bitirə bilsəm, gələcəkdə başqa əsərlər yazmaq fikrim var.

- **Sizinlə görüşəcəyimizi bilən gənclərin adından deyirik: layiqli, tərbiyəli ailənin övladıdır. Çünki siyasətə qarışmır. Məhəbbət və ehtiram bəslədiyimiz ən böyük yazıçıdır. Bütün əsərlərini oxumuşuq, salamlarımızı yetirin. Bir də “Evləri köndələn yar” kimi tamaşalar istəyirik Anar müəllimdən.**

- Onlara təşəkkürümü, salamlarımı bildirin. Məni yüksək qiymətləndirdiklərinə görə çox minnətdaram. Deyə bilmərəm ki, məhz “Evləri köndələn yar” kimi bir əsər yazacağam. Amma hər halda imkan olduqca oxucuların, tamaşaçıların marağına səbəb olan müxtəlif janrlarda əsərlər yazmaq istərdim.

- **Sizcə indiki gənc nəsil yazarları arasında gələcəyin görkəmli yazıçıları ola biləcək şəxslər varmı? Siz onların içərisində gələcəyin Anarını necə, görürsünüzmü?**

- Lazım deyil, gələcəyin Anarı yetişsin. Nə Anar başqa yazıçını təkrar edir, nə də mən istərdim ki, kimsə məni təkrar etsin. Hərənin öz yeri, hərənin öz səsi, öz adı var. İstedadlı gənclərimiz var, mənim onlara ümidlərim də çoxdur. Keçid dövrü olduğu üçün yeni nəslin yazıçıları hələ özlərini tapa bilməyiblər. İstedadlı olmalarına

baxmayaraq, ədəbiyyatda hələ öz yerlərini, öz proqramlarını tapa bilməyiblər, amma axtarırlar. Şübhəsiz ki, ümidliyəm. İnanıram ki, Anar yox, anardan da yüksək yazıçı olacaqlar.

- **Payızda parlament seçkilərinə gedəcəksinizmi?**

- Hələ bir qərara gəlməmişəm.

- **Yazıçı Əlisa Nicat bir neçə gün bundan öncə “Üç nöqtə” qəzetinə müsahibəsində deyir ki, podval ziyalıları var, SSRİ dövründən qalan mafioz yazarlar var... Sözügedən məsələyə münasibətiniz qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirərdi.**

- Mən o adama cavab vermək istəməzdim. Çünki onun səviyyəsinə enmək istəmirəm. İndi ki, sual verdiniz, sizə də deyim, iş nə yerdədir. Məsələ burasındadır ki, o, bir kitab buraxıb. Mənim də ki, o kitabdan heç xəbərim yox. Çünki o kitab hələ ki, heç kəsin diqqətini çəkməyib. Sonra bir yerdə kitabla bağlı tənqidi resenziya oxudum. Oxuyub gördüm ki, “yüz böyük azərbaycanlı” haqqındadır.

Birincisi, bu yüzü nə prinsiplə, nə səviyyədə, hansı meyarla təqdim edir? Subyektiv, səviyyəsiz meyarla seçib bu, onun öz işidir. Amma bizim böyük şəxsiyyətlər Səməd Vurğun, Hüseyn Cavid, Qara Qarayev, İlyas Əfəndiyev haqqında çox nalayiq şəkildə, çox cahil sözlər deyib. Musiqidən yazıb, amma bu sahə haqqında çox bəsit və dəyaz təsəvvürləri ola-ola Qara Qarayev kimi dahi sənətkar barədə, xüsusilə üçüncü sinfoniya və skripka konserti haqqında, vaxtilə Jdanovun Şostakoviç haqqında dediyi səviyyədə vulqar sosialoji fikirlər söyləyib. Mən də buna televiziya da etiraz etdim. Özləri gəlib soruşdular: Sizin fikriniz nədir? O isə bundan qəzəblənib. Yazır ki, Anar məni qəbul etmir, halbuki mən heç vaxt deməmişəm ki, onu qəbul etmirəm, mənim heç yadıma da düşmür ki, belə bir adam var, qəbul edim-etməyim. O isə deyir ki, vaxtilə Şekspiri də qəbul etməyiblər. Əgər bu adam özünü Şekspir bilirsə, onun hansı ağıln sahibi olduğunu düşünün. Sonra yazır ki, Anar deyir ki, mən bu kitabı diqqət çəkmək üçün yazmışam. Bundan sonra rahat oturub, çörək yeyə bilər. Rahat çörək yeyə bilmək üçün kimisə ləkələmək, doğrudan da böyük xidmətləri olan bir adama böhtan demək, onun haqqında ara söhbətlərini, dedi-qoduları, qeybətləri oxucuya sarımaq lazımdır. Əgər Əlisa məhz bu vasi-

təsiylə rahat çörək yeyirsə, yediyni bundan sonra da yesin.

İndi Qara Qarayev yoxdur bu dünyada. Olsaydı, onun yeddi həndəvərinə dolana bilməzdi. Səməd Vurğunla mübarizə edərdim, - deyir. Sən kimsən ki, Səməd Vurğun mübahisə edəsən. Səməd Vurğun sağ olsaydı, sən onun qarşısında itaətlə baş əyir, nə isə bir xahiş edərdin... Qarayev də həmçinin. İndi onlar yoxdur. Madam ki, onlar yoxdurlar, fikirləşirlər ki, gəlin aqlımıza gələni deyək ki, bəlkə bizə də bir diqqət yetirən olsun, biz də bununla diqqət çəkək. Əlisə Nicat deyir və qəzetdə bunu başlığa çıxarır ki, “Anar bu xalqın dərini yaza bilməz”. Yəqin elə bilir ki, “Şəhərin yay günləri”ni, “Yaxşı padşahın nağılı”, “Molla Nəsrəddin 66”-ni, “Anlamaq dərdi”ni, “Otel otağı”nı Anar deyil, Əlisə Nicat yazıb. Sovet ideologiyasının təqiblər və qadağalar dövründə Anar cəmiyyətin ən ağırlı problemlərindən yazırdı. Əlisə Nicat kimilər isə bir MİS müdirinin qarşısından qorxudan tir-tir əsirdi. İndi təhlükəsiz söz özbaşınalığı və mətbuat dərəcəliyi şəraitində ölüb gedən böyük şəxsiyyətlərin dalınca danışmağı özlərinə qəhrəmanlıq sayırlar. Qarayev haqqında ağzına gələni demək olar ki, amma bunu deyən adama heç nə demək olmaz? Elə adamlar yaşlı nəsilədən də var. Yaşı 80-nə çatmış elə “yazıçılar” da var ki, heç bir şeylə özlərini ədəbiyyatda təsdiq edə bilməyiblər. Qrafoman olublar, qrafoman olaraq da qalacaqlar. Bu qrafomanlığın hayıfını başqalarından çıxırlar. Onlara böhtan deməklə, ləkə yaxmaqla, onlar haqqında donos verməklə özlərini təsdiq etmək istəyirlər. Bunu başa düşmək istəmirlər ki, belə təsdiq uzun sürə bilməz. Bir müddət, bəlkə də, üç adam, elə özlərinin tay-tuşları gəlib deyər ki, hə, sağ ol, yaxşı yazmışan. Amma bu nə oxucu marağına səbəb olacaq, nə tarixdə qalacaq. Tarixdə qalsa da, ancaq nifrətlə yad edilən adam kimi qalacaq. Belə təsdiq uzun sürə bilməz. Kimin haqqında deyirəm, özü götürsün payını.

- **Müsahibə üçün sağ olun, təşəkkür edirik.**
- Siz də sağ olun, uğur arzulayıram.

İlk özbək əlifbasının müəllifi kim olub?

Bir dəfə mühazirədən sonra professor Şəmistan Mikayılov elmdən, ədəbiyyatdan, sənətdən söhbətləşdiyimiz vaxtlarda mənə demişdir ki, ilk özbək əlifbasının yaradıcısı Səid adlı bir azərbaycanlı olub. İş elə gətirmişdir ki, sonralar mühazirələrimiz eyni gündə olmadığı üçün həmin məsələni təfərrüatı ilə ondan soruşa bilməmişdim. Bu günlərdə təsadüfən iş yerində görüşdük. Xahiş etdim ki, əgər vaxtınız varsa, mənim otağıma keçək. İki il öncə etdiyi söhbəti xatırlatdım və dərc olunmasını istədiyimi bildirdim. Ağsaqqal alim məmnuniyyətlə razılıq verdi.

- Professor, necə öyrəndiniz ki, ilk özbək əlifbasının müəllifi, azərbaycanlı Səid Rza Əlizadə olmuşdur?

- 1981-ci il idi. İnstitutumuzun direktoru Zəhid Qaralov (professor, millət vəkili - B.B.) məni yanına çağırırdı ki, səni Orta Asiyaya əzamiyyətə göndərmək istəyirəm. Mərkəzi Komitədən Həsən Həsənov tapşırıb ki, “Pravda” qəzetində bir yazı verilib. Göstərilib ki, ilk özbək əlifbasının müəllifi azərbaycanlı Səid Rza Əlizadə olub. O, Özbəkistan və Tacikistan ensiklopediyalarına da düşüb. Səmərqənddə yaşayıb. Getmək istəmədim. Düzü çəkinirdim. MK-nın tapşırığı idi. Əliboş qayıtmaq ehtimalım da ola bilərdi. Zəhid Qaralov təkid etdi ki, getməlisən.

- Niyə sizə təkid edirdilər?

- Orta Asiya ilə tanışlığım var idi. Doktorluq işimi yazanda, həmçinin Alma-Atadan, Frunzedən, Daşkənd və Səmərqənddən opponenti olduğun alimlər və dissertantlarım olduğu üçün həmin şəhərlərdə olmuşdum. “Pravda”-nı tapıb oxudum. Kiçik bir informasiya idi. Əvvəlcə Səmərqəndə getdim. Oranın Universitetinin tarix kafedrasının müdiri professor Yuri Ələsgərovla da (adı Yusif idi, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qələbə çalanda, qarışıqlıq vaxtı ata-anasını itirir. Aşqabadda uşaq evinə düşür. Çox görkəmli bir alim kimi tanınır. Səmərqənd abidələr haqqında beynəlxalq pressaya məlumatları həmişə bu alim verib. – B.B.) görüşdüm. “Pravda”-da gedən informasiyanı ona göstərdim və bildirdim ki, bu barədə siz daha çox məlumatlı olarsınız. Gülümsündü. Bəli, Səid haqqında yaxşı bilgilərim var, - dedi. Lakin ən

yaxşısı sizi onun nəvəsi ilə tanış edərim. O, bu işdə daha çox maraqlıdır. Söhbətdən sonra yarım saat olardı ki, mehmanxanada dincəldirdim. Qapı döyüldü. Tipik bir bıqlı azərbaycanlı qapının astanasında dayanmışdı. Fərhad Əlizadə ilə tanış olub babası haqqında Azərbaycana məlumat aparılmağın zəruriliyini vurğuladım. Babasının başına gələn bütün əhvalatları əlbəttə, bildiyi qədər – danışdı.

- Sizi ən çox nə maraqlandırır, MK-dan nə istəmişdilər?

- Birincisi, Səid Əlizadənin həyatı, fəaliyyəti, sonrası da kitabları barədə Bakıya müfəssəl məlumat aparmalıyam.

- Professor, MK-nın qorxusu orada da hələ qəlbinizdən çıxmamışdır?

Zarafat deyildir. Partiya tapşırığı ciddi şəkildə icra olunmalı, zərgər dəqiqliyi ilə yerinə yetirilməli idi.

- Mənə nə lazımdırsa bütün köməkliklərini etdikdən sonra mənən rahatlanmışdım. Sadəcə iki kitabını tapa bilmədik. Ondan ötrü Səmərqənddən Daşkəndə gedəsi oldum. Kitab palatasında işləyən bir azərbaycanlı ilə tanış oldum. (Sən demə bu şəxs alim Spartak Əliyevin atası imiş B.B). Kitabların titullarını sahifələrini fotosürətini çıxartdım. Bir daha şahidi oldum ki, həqiqətən də ilk özbək əlifbasının müəllifi Səid Əlizadə olmuşdur.

- Professor, S.Əlizadənin fəaliyyəti bir əlifba ilə yekunlaşır?

- Onun yaradıcılığı təkcə əlifba ilə məhdudlaşmır. Mənə məlum oldu ki, o, poliqlot bir şəxsiyyət olub. 13 dili mükəmməl bilirmiş. Elə qədərincə bilirmiş ki, hamısında yazıb yaradıb. Ərəb-fars dillərində Səmərqənd universitetində dərs deyib. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində rus məktəbi açıb. “İnqilab şöləsi” adlı siyasi jurnal buraxdırıb və redaksiyaya taciklərin peyğəmbəri sayılan Sədrəddin Ayinini işə o götürüb. Tacik dilinin qrammatikasını o yazıb. İki cildlik “Rus-tacik” lüğətini tərtib edib. Leninin – “Bir addım irəli, iki addım geri”, A.S.Puşkinin “Kapitan qızı”, L.Tolstoyun “Dirilmə”, N.Ostrovskinin “Polad necə bərkidi?” və sairə əsərləri tacik və özbək dillərinə tərcümə etmişdir.

- Professor, nəvəsi babasının taleyi haqqında daha nələri danışdı?

1937-ci ildə həbs olunub. 3 nəfər özbək Səid Əlizadənin üzünə durub. Nəvəsi Fərhad Əlizadə babasının nəhaq həbs olunması

barədə məsələ qaldırıb, ölüsünə bəraət istəyib. Babasının həbs olunduğu Viladimir həbsxanasına gedib, müxtəlif adamlarla görüşüb. Hətta babasının qəbrinin nömrəsini öyrənib, onunla bir kamerada yatan adamı tapıb. Babasının ölüm ayağında vəsiyyətini soruşub. Həmin şəxs deyib ki, Səid Əlizadəni özüm dəfn etmişəm. Qəbrinin yerini, nömrəsini də bilirəm. Vəsiyyəti isə olmadı. Bircə onu deyirdi ki, görəsən mənim evə göndərdiyin kostyum çatdı, yoxsa yox. Nəvəsi isə bildirdi ki, anam o kostyumunu alıb, yadigar kimi saxlayırdı.

- Nəvə kostyumla bağlı müəmmalı sirri sizə açıqlamadımı?

Açıqladı. Dedi ki, anamdan xahiş etdim ki, atasının yadigarını gətirsin. Ciblərini axtardım. Heç nə yox idi. Hiss etdim ki, pencəyin kürək hissəsi nəsə qalın görünür. Arxa tikişini sökdüm. Və ordan yarım metrədən çox ağ parça çıxdı. Babam başına gələn bütün əhvalatları həmin parçaya ərəb əlifbası ilə yazmışdı.

- Siz nə iş gördünüz, həmin yazılar barədə məlumatlarınız oldumu?

- Həmin yazılı parçanın foto sürətini çıxartdırıb, kitabların titullarını səhifələri ilə birlikdə topladığım bütün məlumatları MK-ya təqdim etdim.

- **Reaksiya necə oldu?**

Nə iş gördülər?

- Bütün sənədlərə MK-nın ideoloji sahə üzrə katibi Həsən Həsənov baxır, sonra göstəriş verir ki, yayılmaq üçün kütləvi informasiya vasitələtinə bu barədə informasiya verilsin.

- **Bəs sizin institut, (Elmi Tədqiqat Pedaqogika İnstitutu, o vaxt belə adlanırdı. – B.B.) nə iş gördü?**

- Maarif Nazirliyinin xətti ilə geniş elmi praktik konfrans keçirdik, həmin yığıncağa nəvə Fərhad Əlizadə ilə Səmərqənd Universitetinin bir alimi də gəlmişdi.

- **Şəmkistan müəllim, bununla da bütün işlər görüldümü, qədərincəmi idi?**

- Xeyr. 1987-ci ildə Səmərqənddə Səid Əlizadənin 100 illik yubileyi keçirildi. Məni ora dəvət etmişdilər. Böyük məruzə ilə çıxış etdim.

- **Sonra... Bəs bizimkilər nə etdilər?**

- Susur... Nurlu siması, qırmızı yanaqları qıpqırmızı olur, ağıllı gözləri gözlərimə zillənir və... Bildirdi ki, 2002-ci ilin iyun ayında Səmərqənddən Azərbaycana - Prezident Aparatına müraciət ediblər. Səid Rza Əlizadənin yubileyinin keçirilməsi haqqında məsələ qaldırıblar. Prezident Aparatının məktubu Təhsil Nazirliyinə, onlar da bizə - Təhsil Problemləri İnstitutuna göndəriblər. Problemlər İnstitutunun şöbə müdiri, ilk müdiri, tədqiqatçı kimi məktubu mən də oxumuşam. Konfrans keçirilməsini təklif etmişəm. İnstitutsa razılıq məktubunu Nazirliyə gündərib. Hələ ki, xəbər yoxdur... Bir kiçik məlumatı da deyim ki, Səmərqənddən Səxavət adlı bir azərbaycanlı gənc “Səid Əlizadənin pedaqoji fəaliyyəti” mövzusunda namizədlik dissertasiyası yazıb. Bakıda müdafiə etdi. Mən onun opponentlərindən biri idim. Səid Əlizadənin geniş yaradıcılıq irsi bu gün gənc tədqiqatçılarımızın yolunu gözləyir, əsərlərinin nəşri isə...

- Professor, maraqlı müsahibə üçün sağ olun!

Cəfakeş tənqidçi

1973-cü il iyun ayının ilk günü eşitdik ki, Dövlət İmtahan komissiyasının sədrləri, Elmlər Akademiyası, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşları – tənqidçi, ədəbiyyatşünaslar Şamil Salamov və Arif Səfiyevdir. Həmin il Filologiya fakültəsini o ilk altı qrup qutarırdı. Bizim sədr Şamil müəllim oldu. Yaxşı yadımdadır, institutun kafedra müdiri, tədris işləri üzrə prorektoru, mərhum professor Davud Hacıyev bizə məsləhət görürdü ki, oxuduqlarınızı təkrarlayın, güzəşt olmayacaq, yazıçı və şairlər haqqında yazılan monoqrafiyalara xüsusi diqqət yetirin.

Tələbə yoldaşım Sahib Axundov (indici filologiya elmlər namizədi, istedadlı şairdir) Şamil müəllimin şəkli və şeirləri olan “Azərbaycan” jurnalının bir sayını tapıb gətirdi. Sən demə ki, Salmanov ədəbiyyata şeirlə gəlmiş və “Sabahınız xeyir, insanlar” adlı şeir kitabı da varmış. Akademiyadan gəlmiş hər iki komissiya sədrinin yaradıcılığı haqqında xeyli bilgi əldə etdik. Şamil müəllim təbiətə qaynar insan idi, bu balacaboy kişinin gözlərindən od

yağırdı. Arif Səfiyev olduqca mülayim, sakit təbiətli idi. İmtahanların gedişi prosesində Şamil müəllimi elmi kommunizm dərslərini yaşadığı mehmanxananın qarşısında bağda, sakit bir güşədə oxuyan gördük. İlahi bu adamın canında qanında nə qədər tələbkərlilik var idi? O, vaxtdan bizi nə az, nə çox, düz 30 il ayırır. Şamil müəllim bu gün də oxuyur, bu gün də yazır. Azərbaycan MEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor, yüzlərlə elmi məqalənin, onlarla monoqrafiyanın, kitabın redaktoru, müəllifi, namizədlik və doktorluq işinin elmi rəhbəri, opponenti olmuş, sözün həqiqi mənasında ədəbi tənqidçilərə örnək olacaq, müəllimlik edəcək Şamil Salamovun 70 yaşı tamam olur.

İnanmağım gəlmir. 30 il əvvəl gördüyüm insan eləcə də qalıb. Bəlkə də bu mənim subyektiv fikrimdir. Hər halda hər fərdi bir baxış prizması var. Mənim fəhmimdə, münasibətimdə və təfəkküründə özünə yer tapmış şəxsiyyətlər çox azdır. Akademik Bəkir Nəbiyev haqqında da həmişəcavan tənqidçi sözü demiş və yazmışdır. Şamil Salamovun 70 illik yubileyi haqqında da yəqin ki, çox yazılacaq. Çünki o, ədəbiyyatın çətin konfliktlər yaradacaq, müəlliflərin əsəblərini tarıma çəkəcək, kefinə soğan doğrayacaq bir sahəsi ilə məşqul olmuşdur. Əslində bütün bunlar yeganə bir ideoloji-mənəvi zənginliyə, məfkurə dolğunluğuna-ədəbiyyata xidmətdən başqa bir iş olmamışdır. Fərdlərin um-küsüşünə görə böyük yoldan dönmək və ya ona xilaf çıxmaqsa Şamil Salamov kimi qeyrətli, istedadlı, vətənpərvərlərin xarakterinə yad olan bir məsələdir.

Qarşımdakı kitablara baxıram. Düşünürəm ki, belə ciddi əsərləri ərsəyə gətirmək hər insana-alimə müyəssər olan iş deyil. Diqqətimi M.Rəfilinin “M.F.Axundov” monoqrafiyası cəlb edir. Ş.Salmanov görkəmli tənqidçi Rəfilinin bu kitabının məziyyətləri bilərək, müasirlərimiz üçün vacibliyini nəzərə alaraq kitaba redaktorluq edərək çap etdirmişdir. Ş.Salmanov lap çoxdan doktorluq müdafiəsi etməliydi. Nədənsə ... onu gecikdirdi, lap sonra fundamental bir elmi işi ədəbiyyata ərməğan etdi. Adam bəzən utanır xəcalət çəkir. Ki gör kimlər və nə vaxt, hansı yaşda doktor, professor olub. Halbuki ədəbi tənqiddə ümumi yeri, çəkisinə görə,

Allah irzasına danışsaq, Şamil müəllim bu gün akademiyanın müxbir üzvü, akademik olmalıydı. İstər 70-80-ci illər olsun, istərsə də bu gün ədəbi prosesə, ədəbiyyatşünaslığa dair nəşr olunan bütün kollektiv kitabların müəllifləri siyahısında Ş.Salmanov imzasına rast gəlməmək mümkünsüzdür. “Ədəbiyyatşünaslığımızın ciddi nəliyyəti kimi qiymətləndirən” (A.Səfiyev) “Azərbaycan Sovet şeirinin ənənə və novtorluq problemi ” monoqrafiyası (1980), mərhum alim Yaşar Qarayevlə müştərək yazdığı xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılıq axtarışlarına həsr olunmuş “Poeziyanın kamilliyi” əsəri (1985), 80-ci illərin poeziya və ədəbi tənqidin yaradıcılıq məsələlərinə həsr olunmuş, poeziyanın gerçəkliklə, müasirlərimizin mənavi və ictimai aləmi ilə əlaqəsi, müasir lirik qəhrəman, onun milli vətəndaşlıq axtarışları, narahat, sehrli dünyamızı əks etdirən, onun qayğı və ümidləri ilə yaşayarkən poetik fikirin getdikcə mürəkkəbləşməsi və s. nəzəri cəlb edən problemlərin əksini tapdığı “Poeziya və tənqid” (1987) monoqrafiyası da alimin yaradıcılığının əsas leytmotivini təşkil edir. XX əsrin nəhəng ədibi simalarından sayılan, xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovun həyat və yaradıcılığından bəhs edən foto-albom da , akademik Bəkir Nəbiyev haqqında yazdığı “Tənqidçi və ədəbi proses” əsərləri də gərgin axtarışların, yuxusuz gecələrin, bəhrəsi kimi qiymətləndirməlidir. Şamil Salamovun orta ümum-təhsil məktəbi dərslərlərin müraciət-müəlliflik etməsi onun sanki həyatının, yaradıcılığının ədəbi tənqidin, ədəbiyyatşünaslığın klassikləri, müəllifləri olan M.Arif, H.Arashlı, Ə.Mirəhmədov ədəbi irsi ilə üst-üstə düşən düşməsindən xəbər verir. Ş.Salamanov ədəbi aləmdə nə lazımdırsa vətəndaşlıq qayəsi ilə, vicdanla etmişdir. Sadəcə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onun rəsmi akademiyanın müxbir və ya həqiqi üzvü diplomu çatmır. Yəni ki, bütöv yaradıcılığının mizan tərəziyə qoyub çəkəsi olsa, dediklərimiz bu alimə yüz faiz şamil olmalıdır. Ədəbi tənqidçilərin ön sırasında duran və yarım əsrə yaxın bir dövr ərzində mərdliklə qələm çalan alim nədənsə həmişə çətin mürəkkəb mövzuların yazılmasına girişmişdir. Ədəbiyyatşünas Arif Səfiyev haqlı olaraq yazır ki, “... Şamil Salamov Azərbaycan tənqidinin yalnız tarixi ilə deyil, nəzəri problemləri ilə də ilk dəfə məşğul olan alimlərimizdəndir. Tədqiqat dairəsi çox geniş olsa da, yəni

ədəbiyyatın bütün janrlarından və müxtəlif məsələlərindən yazsa da , tənqidçinin öz mövzusu var: seir və tənqid”. Şamil müəllimin yaradıcılığına nəzər yetirdikdə bütövlükdə bu əsərlər ədəbi tənqidimizin 20-ci illərdən başlayaraq bu günə qədərki inkişaf yolları haqqında aydın təsəvvür yaradır.”(A.Səfiyev)

Ədəbi-bədii tənqidimizin 60-70-ci illər mərhələsində tez seçilən, məxsusi mövqeyi olan istedadlı, cəfəkeş alimlərimizdən biri olan Şamil Salmanov bu gün ömrünün müdriklik çağında yaşayır. 70 illik yubileyi münasibəti ilə istedadlı Azərbaycan alimini təbrik edir, ona uzun ömür, möhkəm can salığı, xoşbəxtlik arzulayırıq. Tənqidçilik çətin peşədir. Çətin peşə olsa da, yaşanmış ömrə dəyər, Şamil müəllim!

Ayrılığın üzü dönsün

1980-cı illərin ortalarında dəhrə-baltanı, lapatka yabanı tullamadan, dərs dediyim orta məktəbdəki şagirdlərimdən birdəfəlik ayrılmadan Bakıya gəlməkdə bir məqsədim vardı. Rayonumuzda nəşr olunan “Əkinçi” qəzetində tez-tez elmi, metodiki və publisist məqalələrlə o qədər çıxış edirdim ki, şagirdlərim elə bilirdilər ki, elmi dərəcəm var və bir dəfə onuncular xahiş etdilər ki, namizədlik diplomumu gətirib onlara göstərim. Utandım, ay uşaqlar, mən alim deyiləm, diplomum da yoxdur, filoloq kimi borcumdu, yazıram, - dedim. Amma onuncuların sözü məni yaman tutmuşdu... bax, şagirdlərimin bu arzularını gerçəkləşdirmək üçün Bakıya gəldim.

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun yerləşdiyi beşinci mərtəbədə adlarını eşidib, kitablarını oxuduğum, üzlərini görmədiyim ədəbiyyat nəhənglərini gördüm, sonralar dostluqlar, tanışlıqlar başladı. Koridorda ortaboylu, enlikürək, qaradınmaz, itibaxışlı, ağıllı gözləri olan, başısağa gəzən, kiçik saqqallı bu gəncin kim olduğunu soruşduqda, klassik ədəbiyyatla məşğul olur, Teymur Kərimlidir – dedilər.

Aradan 30 ilə yaxın bir vaxt keçib. Teymur müəllim eləcə də qalıb, sakit, qaradınmaz, öz dünyasında olan və təmkinli. Həmin boy-buxun, həmin cüssə, həmin ağıllı gözlər də ki, öz yerində. Birçə

dəyişən saçlarına və saqqalına dən düşməsidir. Bir də Allahın ona verdiyi qismətə - bəxtinə yazılan alın yazısına əməl etməsinin nəticəsində ədəbi ictimaiyyət arasında qazandığı nüfuz, izzət və hörmətidir. Əlbəttə, filologiya elmləri doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü kimi elmi adlar da bu mənəvi keyfiyyətlərinin içərisində olmaqla.

İnamla deyərəm ki, Teymur Kərimlinin ədəbiyyatşünaslığın mövcud son nailiyyətləri sahəsindəki uğurları daima elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmiş, nəinki Azərbaycan ədəbiyyatında, hətta Şərq-Qərb ədəbi prosesi kontekstində öz layiqli qiymətini almışdır. Onun milli ədəbiyyatımızın (əsasən də klassik B.B.) araşdırılması, təhlili, bizcə nəzəri inkişaf perspektivlərimizin tənzimlənməsindən xəbər verir. Alimin yaradıcılığına diqqət yetirərkən belə bir fakt və yaxud fikir xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, Azərbaycan klassik ədəbiyyatının fundamental problemlərini – nəzəri müxtəlifliyi şərtləndirən üslubi təmayüllərin qarşılıqlı təsiri, klassik ədəbiyyatın (poeziyanın) qarşılıqlı əlaqələri, bədii tapıntıların, axtarışlar üfününün yüksələn xətlə genişlənməsi, janr məsələlərinə aydınlıq gətirilməsi və s. zəruri tədqiqat obyektlərindən birinə çevrilir. Əgər alimin “Nizami və tarix” monoqrafiyası nizamişanaslığı zənginləşdirirdisə, “Görünməyən Füzuli” kitabı isə müəllifin öz təbirincə desək – “Böyük şairin sənətinə yeni təfəkkür işığında baxmaq cəhdinin Füzuli nəzminə gətirdiyi” uğurlu töhfədir. “Nəsimi humanizmi”, “Mövlanə və müasirlik”, “Azərbaycan muğam mətnlərinin poetik xüsusiyyətləri” sərlövhəli tədqiqatlara isə nəzəri səviyyəsi ilə diqqəti cəlb edən uğurlu, elmi yeniliklərdir. “Nizami və Şekspir” mövzusunda apardığı elmi araşdırmalarsa bəşərin iki nəhənginin yaradıcılığı əsasında, ümumən, ədəbiyyatın daşdığı ümumbəşəri dəyərlər barədə yeni konsepsiya olmaqla yaxın vaxtlarda dünya ədəbiyyatşünaslığında, həm də fundamental elmi məktəbin bünövrəsini qoymaq arzusunu gerçəkləşdirəcək amillərdir.

Sözün düzü, Teymur Kərimli heç vaxt şairəm, şeir yazıram sözünü dilinə gətirməyib. Heç bu iddiada da olmayıb. Lakin avtoqrafla mənə təqdim etdiyi, çox gözəl nəfis tərtib olunmuş “Hicran ömrü” (Bakı, Çarşıoğlu, 2010) kitabını oxuyandan sonra onun istedadlı bir şair olduğunu bildim. Şeirlərin mövzu dairəsi, kəsb etdiyi ideya-bədii xüsusiyyətlər deməyə əsas verir ki, bu nə

gənc şairin ilk kitabıdır, nə də gənc şairin son kitabıdır. Kitaba ustad xeyir-duası verən akademik Bəkir Nəbiyevin “Elmlə şeir qovuşanda” adlı çox şirin, səmimi yazısından öyrəndik ki, “... Bu sahədə qələm təcrübələrinə o, hələ universitet tələbəsi olanda başlamış, ilk yazılarını birlikdə təhsil aldığı tələbə yoldaşlarına həsr etmişdir”. Ön sözdən sonra (müəllif Abuzər Bağirov) kitabda toplanan poeziya nümunələri “Ciddi şeirlər”, “İthafılar” və “Bəzəmələr”, sancmalar, bənzətmələr” sərlövhələri altında təqdim olunubdur. Sən demə, Teymur gənclik illərindən şeir yazırmış. Amma utandığından demirmiş ki, mən də şairəm, şeir yazıram. Görünür, Teymur nəhəng şairlərimizi nəzərdə tutub susurmuş. İndi hər yoldan keçən, qafiyə tuta bilən şeir yazıb, kitab buraxdırır. Teymur Kərimli elmdə çox uca zirvələrə üz tutub və bu gün o zirvədə bərqərar tapıb. Sözsüz ki, şeirdə də belə zirvəni fəth etməsə danışmayacaqdı, uzun illər susacaqdı. Fəqət “Hicran ömrü” kitabındakı müxtəlif poetik parçalarla tanış olduqda məlum oldu ki, klassik poeziyamızın gözəl bilicisi özünəməxsus, elminin dərəcəsinə uyğun şeirlər yazırmış və onun mənəvi haqqı da var ki, bu sərvəti ədəbi ictimaiyyətə çatdırsın. Birdə ki, bu sərvət Teymurun deyil, xalqın sərvətidir. Onun haqqı yox idi ki, uzun illər bunları gizli saxlasın. İndi isə gizli məqamlar açılıb.

Kitabın birinci bölməsində toplanmış şeirləri (“Ömür var”, “Səkinəm mənim”) oxuduqdan sonra əsərə niyə görə “Hicran ömrü” adı verildiyi nə qədər acı, kədərli olsa da açılır. Şairin poetikasının Azərbaycan bədii təvəkkürü ilə bağlılığı gənclik sevdası ilə qələmə aldığı şeirlərdə diqqəti cəlb edən səciyyəvi cəhətlərdəndir. Teymur Kərimlinin öz həyatını – sevgisini də, hicranını da belə poetik mənalandırması öz əsərləri ilə yaşamasına, şeirlərinə doğma münasibət bəsləməsindən irəli gəlir. Professor Məhərrəm Qasımlı lirik şeirlərdən danışarkən yazır: “Gözəlliyə heyran və pərəstis, sevginin vüsəl şirinliyi, ayrılıq acılığı şairin könül kövrəkliyini, duyğu bakirəliyini şərtləndirən poetik faktların aparıcı xəttidir” (“Şah İsmayıl Xətəinin poeziyası”, Bakı, “Elm”, 2002, səh.54).

Nikbin ruh ifadə edən beytlər oxucuya hadisələrin uğurlu aqibətindən (məsələn, vüsala çatma ehtimalından çox faizliyindən), aşıqın intizarının xoş baxt sonluqla başa çatmasından xəbər verirsə

("Mən", "Necə anladım", "Məni qovma" və s.) bədbin notlu beytlərdə ("Dönübdü", "Dəyməz", "Dəyişildi") istehza da var, kinayə də var, sancma da. Qaldı ki, bu satirik notların təsirinə, hər kəs öz arzusuna görə bu atmacalardan təsirlənib ibrət götürməlidir.

Bu şeirlərdə müəllifin poetik vasitələrinin əlvanlığı ilə diqqəti çəkən ilk beytlərinin çoxu həm ümumiləşdirici mənası, həm də hikmətamiz səciyyəsi ilə oxucunun yaddaşında qalır. "Ustadnamə" şeirində:

Hardan əsdi bəxtimizə qara yel,
Əsib bizi aparacaq hara yel?
Qismətimiz cızılıbdı paralel –
Min il keçsə paralel xətt qovuşmaz.

Və yaxud "Dönübdü" sərlövhəli beş bəndlik şeirdə oxuyuruq:

Dağlar özün qarsızlığa vurandan,
Bağlar özün barsızlığa vurandan,
Millət özün arsızlığa vurandan,
Sola dön deyiblər, sağa dönümdü.

"Dəyməz" şeirində isə ümumiləşdirici fikirlər sərt sillə kimi səslənir:

...Dünya əzəl gündən qanmazlarındır,
Bu qanmaz dünyada qanmağa dəyməz.

"Dəyişibdi" poetik parçasındakı bütün bəndlər satirik ruhda təqdim edilib:

Gülüstan sanardıq hər güllü yazı
Gülüstan solubdu, yaz dəyişibdi
Pazla çıxarardıq çıxmayan pazı,
Daha paz çıxarmır, paz dəyişibdi.

Teymur Kərimli 20 yaşında yazdığı on bir hecalı şeirində vüsala yetmək üçün çəkdiyi cövri-cəfaları, həsrəti ürəyinin qanına bulayıb ("Hələ") yar-yar deyib ah-nalə edirdisə və deyirdisə:

... Hələ qoymamışam dodaq-dodağa,
Hələ bal-şəkərə bulaşmamışam.

Və ya:

...Könül, fəğanə gəl nazlı yar üçün,
Sən ki, yaranmısan ahu zar üçün,
Əlim göynəyibdi qoşa nar üçün,
Niyə nar koluna dolaşmamışam – deyirdi.

Daha sonralar, məsələn, 36 yaşında (“Məni”) 8 hecalı poetik parçasında:

Tək gülünü dərən olsam,
Yanıb-yanıb Kərəm olsam...
Qidalı bir krem olsam,
Çəkərsənmi üzə məni? – deyirdi.

Bu lirikada bir zarafat, qulaq oxşama da var. Belə özünəməxsus deyimlər vəznin ölçülərinə əməl edərək yerində işlədilmiş qafiyələr onun hansı hecada olmasından asılı olmayaraq bütün şeirlərini ahəngdar edir, hərərətləndirir. On bir hecalıda birinci üç misra yar üçün, zar üçün, nar üçün, səkkiz hecalıda da birinci üç misra dərən olsam, Kərəm olsam, krem olsam kimi işlədilibdir. Burada ənənəvi qafiyələrdən məharətlə istifadəni görürük.

Akademik Bəkir Nəbiyev: “Bəzən o, qatı açılmamış tər-təzə qafiyələr işlətməyə də xüsusi diqqət verir” deyəndə fikirlərində çox haqlıdır.

Şair zəif duyğuları ifadə etmək üçün yazdığı lirik şeirlərdə də zarafatından qalır. Amma deyək ki, bu atmacalara onun əksər şeirlərində rast gəlinir:

Sinəni aç, şifrəmi sındır daha,
faylını yığ qəlbinə flyaş kimi.

Yaxud:

...Mən söz atan, alansa sən,
Yazmammmı sən “yaz” desən.

Hər misrası bir öpüşdən, -
Bu alverdən xoşun gəlir?

“Xəbərin varmı?” şeirindəki:

..Dodağında qan izi var,
Aşiqini qana suvar...

misraları bizə yeri gəldikcə xalq şeiri formalarında şeirlər yazmış, bir sıra cinaslı bayatılar yaratmış, Azərbaycan poeziyasında məktəb yaratmış xalq şairi Rəsul Rzanın :

Dodağında qan qaldı!
Öpüşündən qan qaldı.
Sən nazik dodaqlısan,
Ya dodağın qanqaldı

Kitabda toplanan poeziya nümunələrinin sırasında Vətən təəssüblü, Qarabağ həsrəti ilə alışıb yanan kövrək şair qəlbinin sızıltılarına həsr olunmuş şeirlər də xüsusi yer tutur və ürək ağrısı ilə oxunur. “Göstərin” şeirindən oxuyuruq:

Mən Şuşanı görməmişəm, -
Şuşanı mənə göstərin.
Dağ başından uçuruma,
Düşəni mənə göstərin...
...İlk baharın sazağında ,
Anasının qucağında,
Xocalının ocağında
Bişəni mənə göstərin.

Kitabda toplanmış şeirləri vərəq-vərəq oxuduqca Teymur Kərimlinin Azərbaycan poeziyasını incəliklərinə qədər – fərq etməz lirik, satirik, yaxud siyasi – bildiyini müşahidə edirik. Elə bil o məlum qafiyələr şairi yerindən oynadıb, oxsuduqca özü də ehtiraza gəlib ilham pərisini cilovlamaqla aciz qalıb, odlü-həsrətli misralar

yaranıb. Belə məqamlarda atalar sözü, məsəllər də yazacağı şeirlərə stimül verib, istinadgah nöqtəsi olub. Şairin məhəbbət mövzusunda yazdığı gözəl nümunələr göstərir ki, aşiq məşuqun yolunda çox cövrü-cəfalar çəkir, yalvarır, imdad istəyir, tənə edir, atmacalar deyir – nə desən edir, “bir sevgi uğrunda ölmək də istəyir”. Hicran ömrü yaşayan şairin həsrətdən zəhləsi gedir, “əllərimlə boğam həsrəti”, “əndamını qiymə-qiymə doğrayam həsrətin” – deyir. Bu bölmədə toplanan qəzəllər də maraqla oxunur və özünəməxsusluqları ilə seçilir. Kitabın “İtfahlar” bölümünə şairin görkəmli müasirləri akademik Bəkir Nəbiyev, xalq şairi Məmməd Araz, alim-şair Hüseyn Kürdoğlu, yazıçı-publisist Abuzər Bağirov, tənqidçi Şamil Salmanov, dünya şöhrətli müğənnilər Alim və Fərqanə Qasımovalar və başqaları dost qohumlarının daxil edilməsi onun şeirlərinin mövzu dairəsinin genişliyindən xəbər verir. İrili-xırdalı bu poetik parçalarda diqqəti çəkən məqamlar səmimiyyət və təvəzökarlıqdır.

Bənzəmələr, sancmalar, bənzətmələr bölümündəki şeirlər hansı mövzuya, kimə ithaf olunmasına baxmayaraq ruha qida verən, ürəkdən oxşay çıxaran, qulaq oxşayan, dodaq qaçıran, insanı təmizliyə, düşünməyə çağıran nikbin notlu poeziya nümunələridir. Füzuliyə, Seyid Əzimə, Aşiq Ələsgərə, Səhhətə, Sabirə, Vahidə bənzətmələr poetik istedadla əlavə Teymurun müəyyən etdiyi mövzunu əlində mum kimi istədiyi formaya salması həm heyrət doğurur, həm də təəccüb. Deyir, görünən kəndə nə bələdçi, əruz vəzninin ən incə qatlarına, fəsahtin komponentlərinə dərindən bələdlilik göstərir ki, o, çox arxayın, qorxmadan, özünə, ilhamına güvənərək yazır, nəticədə istedadla yazılmış poetik əsərlər ortaya çıxır.

Şeir toplusunu oxuduqdan sonra məlum olur ki, kitabın adına qoyulmuş sərlövhə əbəs yerə seçilməmişdir. Bu ad əsərdəki ayrı-ayrı bölmələrin və onların məzmun-ideya qatlarının kilididir. Daha maraqlısı odur ki, Teymur Kərimlinin poeziyasının ruhunu, incə duyumunun sərhini ilkin olaraq onun şəxsiyyətində axtarmağa lüzum yoxdur. Bu poeziya bütövlükdə onun xarakteridir. Onun xarakteri bu poeziyadır. Bir də oxucu bu poeziyada özünə tanış olan çox şey tapır, özünü arada görür. Belə olduğu təqdirdə “Hicran

ömrü”nü oxumağa, ibrət götürməyə dəyər.

Teymur Kərimli klassik Azərbaycan şeirinin ənənəvi təsvir vasitələrinin bir çoxuna müraciət etmiş, poetik ziynətlərdən özünə-məxsus bir məharətlə faydalanmışdır. Bunlar da şairin Azərbaycan, türk, fars qəzəllərinə, onun poetikasının incəliklərinə bələd olmasından irəli gələn xüsusiyyətlərdir.

Biz Teymur Kərimlinin şeirlərinin bütün poetik incəliklərinə toxunmaq, onun şeirlərində işlənən bədii fiqurların hamısını şərh etmək istəsək də, təbii ki, bu bir məqalənin imkanları xaricində olduğu üçün, sadəcə izahlarımız şairin ilk şeir toplusu haqqında ədəbi ictimaiyyətə bilgi, məlumat vermək istəyindən irəli gəlmişdir.

Qiymətli tədqiqat əsəri

Eyni etnik mənşəyə, ortaq mədəni-ədəbi sərvətə, inama, etiqada, adət-ənənəyə, düşüncə və həyat tərzinə malik türk xalqları əsrlər boyudur ki, müxtəlif təzyiqlərə, təsirlərə məruz qalırdı. Türk xalqları tarixin müxtəlif dövrlərində ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən işğal olunmuş, onların müstəqil dövlətləri məhv edilmiş, və ya suveren dövlət qurmaq cəhdlərinin qarşısı amansızcasına alınmışdır. Bütün bunlar azmış kimi, müstəmləkəçiliyin ömrünün uzatmaq üçün onların yadlaşmasına, eyni kökdən olduqlarını unutmalarına cəhdlər göstərilmişdir. Bu məqsədlə çar Rusiyasında da, sovet imperiyası dövründə də yadlaşmanı gücləndirmək məqsədilə türk xalqlarının bir-birinin tarixini, ədəbiyyatını, incəsənətini öyrətmələrinə ya icazə verməmiş, ya da sovet ideologiyasına uyğun aspektdən araşdırılmasına, tədrisinə imkan yaratmışlar.

Bütün bunlar isə türk xalqlarının tarixi və ədəbiyyatının araşdırılmasında, orta, ali təhsil ocaqlarında tədris prosesində boşluq yaratdı. Türk dövlətləri müstəqillik qazandıqdan sonra mövcud boşluğun aradan qaldırılması istiqamətində əsaslı və kompleks işlər görülməyə başladı. Belə faydalı, zəruri işlər sırasında yeni nəşr olunmuş bir kitab - Mərkəzi Asiya, Qazaxıstan, Volqaboyu, Sibir və Krım türklərinin yeni dövr tarixinə həsr olunmuş “Türk xalqlarının tarixi. Yeni dövr (XIX-XX əsr)” adlı ali məktəblər üçün ya-

zılmış dərsliyi xüsusi qeyd etməliyik . Kitabın müəllifi Bakı Dövlət Universitetinin Türk və Qafqaz xalqlarının tarix kafedrasının professoru Nisbət Mehdiyevadır.

Təhsil səviyyəsinin artırılması üçün əsas amillərdən biri də fundamental və orijinal, elmi, milli dəyərlərə söykənən dərsliklərin yazılması və tədris prosesində onlardan istifadə olunmasıdır. Heç şübhəsiz, bu milli dərsliklərin yazılması, nəşri bütöv bir nəslin təhriklərə, ideoloji müdaxilə və “redaktələrə” məruz qalmış tarixi zamanda qohum xalqların bir-birini yaxından tanımasında zəminə, mənbəyə çevrilir.

Vacib inamlardan biri professor Nisbət Mehdiyevanın kitabının bu və digər dərəcədə iki profili, aspekti özündə birləşdirməsidir. Türk xalqlarının yeni dövrünün tarixini müəllif həm dərslik, həm də monoqrafik tədqiqat səviyyəsində araşdırmışdır. Türk xalqlarının yeni dövrünün öyrənilməsində və tədrisində ilk təcrübə, ilk təşəbbüs olduğundan haqqında söhbət gedən əsər ikiqat əhəmiyyət kəsb edir, növbəti dərsliklər və tədqiqatlar üçün nümunə və əsasların təməli qoyulur. Burada ədəbi-elmi ictimaiyyətə məlum bir həqiqəti də qeyd etmək lazımdır. Belə ki, çar Rusiyası və sovet dövründə Azərbaycan müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı mübarizədə, milli məniyyət şüurunun gücləndirilməsi, etnik milli özünəməxsusluqların qorunmasında, azadlıq, türkçülük ideyalarının hər bir vətəndaşın əməlinə çevrilməsində öndə gedərək mühüm rol oynamışdır. Bunları biz N.Mehdiyevanın dərsliyinin təmsalında da görə bilərik. Müstəqillik qazandıqdan sonra keçmiş SSRİ məkanında türk xalqlarının tarixi və ədəbiyyatını öyrənmək istiqamətində ilk fundamental işlər məhz Azərbaycanda gerçəkləşirdi. Bu baxımdan Bakı Dövlət Universitetində həyata keçirilən təşkilati işlər və tədqiqatları xüsusi qeyd etmək lazımdır. N.Mehdiyevanın 13 ildən çox üzərində işlədiyi dərsliyi də düşüncələrimizin əyani təsdiqidir.

Dərslik XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarının ərəzi, əhali, sosial tərkib və inkişaf səviyyəsinə görə bir-birindən fərqlənməsi dəqiq faktlar və araşdırmalar əsasında tədqiq edilmişdir. Müəllif çox böyük zəhmət hesabına apardığı tədqiqat əsasında ayrı-ayrılıqda türk xalqlarının özünəməxsus spesifik xarakter xüsusiyyət və əlamətlərini, inkişaf tərzini, çətinlik və çatışmazlıqları obyektiv

şəkildə və elmi cəhətdən əsaslandırılmış tərzdə şərh edilmişdir. Əsərdə Mərkəzi Asiya və Qazaxıstan, Volqaboyu, Sibir və Kırımda mövcud idarəetmə sistemi, ictimai-iqtisadi və siyasi vəziyyət, elm və mədəni həyat kifayət qədər dərin işlənmişdir.

Dərslik türk xalqlarının mürəkkəb dövrünü əhatə edir. Məlum olduğu kimi XIX əsrin ikinci yarısında çar Rusiyası türk dövlətlərinin işğalını başa çatdırmışdır. İnkişaf mərhələlərinin yaşayan türk xalqlarının fərdi durumunu müəyyənləşdirmək, ümumiləşdirmək nə qədər çətin olsa da müəllif bu işin öhtəsindən məharətlə gəlmişdir. Tədqiqat-dərsliklə tanış olarkən məlum olur ki, professor N.Mehdiyeva qarşısında qoyduğu möhtəşəm məqsədə çatmaq üçün Bakı, Daşkənd, Almatı, Bışkək, Aşqabad, Səmərqənd kimi şəhərlərin kitabxana və arxivlərində işləmiş, mövzu ilə bağlı mənbələri, materialları hərtərəfli öyrənmişdir.

“Türk xalqlarının tarixi” fundamental dərsliyi mövzuya, problemə uyğun olaraq səkkiz fəslə ayrılmışdır. Tədqiqatın mövcud strukturu, xronoloji-məntiqi ardıcılığı XIX-XX əsrin əvvəllərində türk dövlət və xalqlarının tarixinin əsas inkişaf meyillərini, mərhələlərini bütün miqyası, mürəkkəbliyi və zənginliyi ilə əhatə etməyə imkan vermişdir. Müəllif ilk növbədə türk xalqlarının sosial-iqtisadi, siyasi, elm-mədəni inkişaf səviyyəsi, qarşılıqlı əlaqələri haqqında obyektiv təsəvvür yaratmışdır.

Tədqiqatçı türk xalqlarının işğalı prosesini araşdırarkən çar Rusiyasının strateji maraqlarını dəqiq müəyyənləşdirməklə bu işğalı özü ilə gətirdiyi müsbət cəhətlərə və fəlakətlərə xüsusi diqqət yetirmişdir. Dərslikdə XX əsrin əvvəllərində inqilablar dövründə türk xalqlarının vəziyyəti Rusiya donanmasında türk deputatlarının fəaliyyəti, birinci dünya müharibəsində, fevral inqilabında, sonrakı dövrdə türk xalqlarının taleyi və s. kimi aktual problemlərin yüksək elmi səviyyədə araşdırılması faktiki material əsasında ümumi mənzərəsinin yaradılması təqdirə layiqdir.

Çar Rusiyasının türk xalqlarının işğalından sonra onların mədəniyyəti də yeni istiqamətdə inkişaf etməyə başladı. Qabaqcıl demokrativ rus ədəbiyyatı, mədəniyyəti, ictimai-siyasi, elm-sənət xadimləri ilə yaxından tanışlıq, rus dili vasitəsi ilə dünya, xüsusən Avropa mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə təmas türk xalqlarının mədəni

inkişafına əsaslı təsir göstərmişdir. Qədim və ulu milli ədəbi-mədəni ənənələrinə sadıq qalan türk ziyalıları Avropa ədəbiyyatının, mədəniyyətinin ən yaxşı, mütərəqqi ənənələrini mənimsəməklə xalqın maariflənməsinə, onlarda milli-ictimai şüurun güclənməsinə təkan verən əsərlər yaratdılar. Dərslikdə düzgün qeyd olunur ki, türk xalqlarının XIX əsr mədəniyyəti maarifçi ruhunda, məzmununda idisə, XX əsrin əvvəllərində bu mədəniyyətdə milli ruh, məzmun güclənməyə başladı. Bu isə artıq o demək idi ki, türk xalqlarının mədəniyyəti bu xalqların əsarətə, müstəmləkə siyasəti ilə barışmamasında həlledici rol oynamışdır.

Təqdirəlayiq hal kimi dərsliyin əyani vəsaitlərlə təmin olunması qeyd olunmalıdır. Türk xalqlarına aid xəritələrin, qazax, özbək, tatar, Krım-tatar və s. xalqların görkəmli yazıçısı, şair, alim, pedaqoq və maarifçilərin portretlərinin, ayrı-ayrı mədəni abidələrin şəkillərinin və s. illüstrativ material kimi verilməsi dərsliyin elmliliyi ilə yanaşı, təsir və tərbiyəvi əhəmiyyətini artırır.

Respublikanın görkəmli alimlərindən professor, millət vəkili Y.Mahmudov, professorlar A.Mustafayev, R.Süleymanov, T.Baxşəliyev və tarix elmlər namizədi A.Göyüşov kitaba rəy vermişdilər. Dərsliyin redaktoru, professor T.Vəliyevin belə bir mülahizəsinə haqq qazandırmaq lazımdır ki, “professor N.Mehdiyevanın yazdığı dərslik ilk uğurlu addım kimi bəyənilməlidir”. Yüksək elm səviyyəsi, çətin, mürəkkəb tarixi prosesləri anlaşıqlı, aydın dildə çatdırılması baxımından da bu qiymətli tədqiqat əsəri, əminik ki, ali məktəb tələbələri, magistrlər, aspirantlar, müəllimlər və elmi ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanacaqdır.

Ziyalı alim

Əgər mən yazıçı olub yazacağım bədii nəsr əsərimin qəhrəmanını seçərkən ideal obraz, ideal insan və ideal alim axtarışına çıxasaydım, təbii ki, onun prototipi daha çox yaxından tanıdığım dostum, ləyaqətli insan, istedadlı ədəbiyyatşünas, tənqidçi, filologiya elmləri doktoru, professor Şamil Vəliyev olardı. 25 ildir ki, Şamili tanıyıram. Gəncliyində necə idisə, eləcə də qalıb;

təmkinli, məntiqli, xoşsima, təvazökar, yoldaşa yanan, diqqətci, təəssübkeş və zəhmətkeş. Hansısa müdrik bir şəxs yazarlar haqqında deyib: “Onlar Tanrı cəzasını çəkənlərdir”. Bu hikmətə əl gəzdirmədən – bəzəksiz-düzəksiz demək olar ki, məhz Şamil Allahın həmin bəndələrindəndir. Yaş fərqimizə baxmayaraq, ötən illər ərzində çox səmimi dostluq münasibətlərimiz olub. 80-ci illərin ortalarında onunla ilk tanışlığımız mərhum akademik Kamal Talıbzadənin iş otağında olub. Hər ikimiz bu böyük alimlə əlaqəli olan tədqiqatlar üzərində işləyirdik.

Şərəfli, ziyalı alim ömrünün altıncı onilliyinə inam və şövqlə, ən çoxu da məhəbbətlə qədəm qoyan Şamil Vəliyevin alimlik fəaliyyəti mənim gözlərim qarşısında keçib, - desəm, səhv etmiş olmam. Artıq bu gün Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda bir şöbədə çalışırıq. Şamil Vəliyev ədəbi ictimaiyyət arasında istedadla deyilmiş sözü, xüsusi yeri olan ləyaqətli bir alim, ziyalı kimi tanınır, sevilir və oxunur.

Şamil Vəliyev şəxsiyyət kimi də, təşkilatçı və alim kimi də öz yerində olan, müsahibini diqqətlə dinləyən, artıq-əskik söz və ifadələrə yol verməyən, həll olunan məsələlərə tələsik müdaxilə edib münasibət bildirməyən ziyalı alim, böyük insandır. Şamilin 50 yaşı tamam olur. Elə bil əlli ildir ki, o, səninlə dostluq edir. 20-25 il bundan əvvəl də Şamil müdrik ağsaqqal kimi danışır, hərəkət edər, yol göstərirdi. Bu gün Şamil Vəliyev filologiya elmləri doktoru, professor kimi ən böyük elm, təhsil məbədgahımız olan Bakı Dövlət Universitetində Mətbuat tarixi və ideoloji iş metodları kafedrasına rəhbərlik edir. XXI əsrin yaxın gələcək dövrü üçün istedadlı jurnalist kadrların hazırlanmasında fəaliyyət göstərir.

Şamilin dosta, iş yoldaşına canıyananlığını, elmə təəssübünü mən şəkər xəstəliyi ilə ərsəyə gətirdiyim doktorluq dissertasiyamin necə diqqətlə oxunmasında və şöbədə müzakirə olunarkən onun prinsipial çıxışında görmüşəm. Bir ədəbiyyatşünas, tənqidçi kimi onun erudisiyası, orijinal münasibətləri, peşəkarlıqla söylədikləri tövsiyələri sonralar digər müzakirələrdə müşahidə etməyim gənc alimi gözlərim önündə birə-min ucaltdı.

Ötən əsrin onillikləri bir-birini sürətlə əvəz etsə də, XXI əsrin ilk dövründə arxada qalan ədəbi prosesi sərf-nəzər etdikdə deyilənlərlə razılaşırsan ki, XX əsrin əvvəlləri əhəmiyyətli bir mərhələ

kimi həmişə ədəbiyyatşünasların qarşısında ciddi elmi-ictimai maraq doğurmuş, haqlı olaraq intibah illəri kimi yaddaşlarda qalmışdır. Filologiya elmləri doktoru, professor Şamil Vəliyev bəlkə də, elmi yaradıcılığının böyük bir hissəsini məhz özü bilərəkdən həmin illərə sərf etmişdir. Alim sanki tədqiqat aparacağı dövrdə olan boşluğu görmüş, hələ vaxtilə demişdir: “Həmin dövrlə əlaqədar bu və ya digər yaradıcı şəxsiyyət, fakt, hadisə, problem, ədəbiyyat, mətbuat orqanı, nəzəri-estetik keyfiyyət, hər hansı bir bədii sənətkarlıq elementi və s. konkret şəkildə öyrənilsə də, ədəbi mühit və yaxud müəyyən ədəbi məktəbi-hərəkatı bütöv şəkildə əks etdirən elmi əsərlər yox dərəcəsidir”. Təbii ki, bu düşüncədə olan gənc tədqiqatçı alim görəcəyi işləri çox götür-qoy etdikdən, həm də akademik Kamal Talıbzadə kimi ustaddan tövsiyə aldıqdan sonra ciddi araşdırmalara girişmiş “Füyuzat ədəbi məktəbi” (Bakı, “Elm” 1999), “XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidində poeziya problemləri (1895-1917)” monoqrafiyalarını uzun illərin gərgin axtarışlarından sonra ədəbi-elmi ictimaiyyətin ixtiyarına vermişdir.

Bəli, Şamil Vəliyevin elmi tədqiqatla məşğul olduğu dövr əsasən XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Ən önəmli cəhət isə ədəbiyyatımızın və mədəniyyətimizin ağır yeri olan, on illərlə öyrənilməsi yasaq olunmuş “Füyuzat” jurnalının elmi araşdırmaları ilə bağlı apardığı fundamental tədqiqatlar olmuşdur. Kommunist ideologiyasının kəsəkəs vaxtlarında Əlibəy Hüseynzadənin, Əhməd bəy Ağayevin nəinki əsərlərinin məziyyətləri, heç onların adlarını da dilə gətirmək hər kişinin işi deyildir. Bütün qadağalara baxmayaraq, akademik Kamal Talıbzadə o illər heç kimdən, heç nədən qorxmadan onlar haqqında fikirlərini biz yetişdirmələrinə bildirərdi. Sevimli tələbəsi Şamil Vəliyevə bu mövzunun işləməsini etibar etməsi də akademik in illərlə qəlbində qövr edən yaraların sağalacağı ümidləri ilə bağlı idi. Yaxşı yadımdadır, o illər Şamillə ən çox Mərkəzi kitabxanada rastlaşardıq. Gəncliyimizə baxmayaraq, arxiv materiallarının saatlarla səbir və dözümlə nəzərdən keçirilməsi üzümüzü bozartmış, gözlərimizin altının tulumunu böyütmüşdü. Beş-altı saatdan bir hava almaq üçün Sahil bağına çıxanda Şamil yorğunluğuna baxmayaraq, təbəssümlə deyirdi ki, “ədəbiyyatın yolu çətindir, ağırdır, təzadlar, iztirablarla doludur. Burada aldanış da, səhv də var, itki də, uğur da, faciə də, əfsanəvi

Səməndər quşu tək yenidən dirilmək xoşbəxtliyi də... Əsl ədəbiyyat adamı olmaq üçün yalnız elm, savad, bilim yetərli deyil, gərək həm də onun qayğılarına ömür-gün sərf edəsən, onun qanunları ilə yaşayasan”.

İstedadlı ədəbiyyatşünasın bu əsərləri az müddət ərzində nəinki bütün həmvətənlərimiz arasında, hətta intellektual “çevrənin adamları üçün qiymətli mənbə” rolunu oynadı. “Füyuzat ədəbi məktəbi” monoqrafiyasına ön sözdə akademik Kamal Talıbzadə yazır: “Onun Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutuna gəldiyi ilk günlər xatirimdədir. Özüm üçün doğma olan elm-sənət ocağına onun müqəddəs bir məbədgah kimi baxması, sadə davranışı, saf, təmiz ünsiyyəti, yüksək mədəniyyəti ilə yanaşı, elmi-nəzəri hazırlığı və intellektual yetkinliyi diqqətimi çəkdi. Elə buna görə də onun tənqid tarixi və nəzəriyyəsi ilə məşğul olmasını tövsiyə etdim”.

Qarşımdakı digər kitablara nəzər yetirirəm. Tanınmış ədəbiyyatşünas alim, professor Nizaməddin Şəmsizadə haqqında yazdığı “Azərbaycanşünas alim” (Bakı, “Elm”, 2004) və filologiya elmləri doktoru “Əflatun Saraclı” (1996) əsərləri də Şamil Vəliyevin müasirlərinə diqqət və qayğısından, onlara məhəbbətindən, elmi təşəbbüskeşliyindən irəli gələn məsələlərdir. Şamil Vəliyevin “XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidində poeziya problemləri (1895-1917)” monoqrafiyası Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının nəzəri metodoloji əsaslarını möhkəmlətmək, ideya-bədii axtarışlar təcrübəsini öyrənmək baxımından milli ədəbiyyatımızın gələcək tədqiqatçılarına çox lazım olacaq qiymətli məxəzdir.

Sizi irəlidə çox onilliklər, yeni-yeni yaradıcılıq uğurları, elmin açılmamış səhifələrini araşdırmaq gözləyir. Yolun uğurlu olsun! 50 yaşın mübarək, əziz dostum!

Sözün gücü

Son illər Azərbaycan bədii nəsrinin poetikasına həsr olunmuş əsərlər içərisində nəzəriyyəçi alim, filologiya elmlər namizədi Arif Əmrahoglunun “Epik sözün poetik gücü” əsəri özünəməxsusluqları ilə seçilir.

Arif Əmrahoğlu üçüncü kitabında nəsrin, daha doğrusu, klassik nəsrin poetikasının bəzi məqamlarına nəzəri işıq salmağa girişmişdi. Mövcud ədəbi-nəzəri situasiyalar prizmasında təhlilləri uğurludur. Tədqiqatın bir hissəsi M.F.Axundov yaradıcılığının poetikasına həsr olunmuşdur. Ədəbiyyat tarixində bədii sözün bütün inkişafında ayrı-ayrı şəxsiyyətlər mühüm rol oynamışlar. Alın yazısından qaçmaq başı qalmaqallarda olan Fətəlinin bu günahı deyildir. İstəsə də, istəməsə də belə olmalı idi.

Arif Əmrahoğlu tam haqlıdır ki, M.P.Vaqiflə qutaran XVIII əsrdən yeni dövrə keçidin bütün ağırlığı A.Bakıxanovun boynuna düşdü, amma xalqımızın ictimai-bədii və ədəbi-mədəni fikir tarixinin XIX əsrini yaradan isə məhz M.F.Axundov oldu. Kitabın ilk “Sənətkar və sənətkarlıq” fəslində “Fikir, davat və qələm mübarizəsi” məqaləsində alim Fətəlinin uşaqlıq, gənclik və paqon alma illərini ümumilləşdirərək elmi-publisist dildə şərh edir ki, oxucuda mütəffəkir dramaturqun gələcək, əzablı yaradıcılığına zəmin yaradır. Ömrü boyu xalqının güzəranı onu düşündürmüş və narahat etmişdir. O, ruhanilikdən imtina etdiyi halda “Çarizmə xidmətə” meyil göstərdi, din xadimliyini çinovlikliyə qurban verdi. Niyə? Nə üçün? Suallara sözü gedən yazıda məntiqli ardıcılıqla cavab verilmiş.

M.Fətəli əsərin şəxsiyyətlərinin bir-birinə ötürdüyü məsələlərlə yanaşı, qarşısı alınmaz bir axınla Şərqə o, cümlədən Azərbaycana gələn Qərb mədəniyyəti ilə ünsiyyətdə, təmasda olmaq, onları xalqa ərz etdirmək və s. ümumxalq mənəvi tələblərinə zəmin yaratmağa çalışırdı. Arif Əmrahoğlu Fətəli şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında bitərəfli fikir söyləyənlərə də tutarlı cavab verir ki, “çinovniklik Axundova eyni zaman da fəaliyyətin miqyaslarını genişləndirməyə imkan verir. Çarizmin şübhələri altında yaşayan ruhanilərlə müqayisədə dünya arenasına çıxmaq, Şərq dövlətləri ilə rəsmi əlaqə saxlamaq çinovnik üçün daha asan idi və onun özünü də, ailəsinin də toxunulmazlığı müəyyən mənada təmin olunurdu.

Bütün bunlar isə az iş deyildi- yaşamaq və mövcud olmaq”. Mirzə Fətəli Axundov “Şərq” poemasının ona görə yazırdı ki, Puşkinə ehtiramı çox böyük idi, daha çox bəyan etmək istəyirdi ki, bu poema həm də mütləqiyyətin həqiqi sənət, əsl sənətkara qarşı

mürtəcə mövqeyini çarizmin müstəmləkə siyasətinin bütün çılpaqlığı ilə dərk olunması idi. Riyazi bərabərlik aydındır; yəni Puskın kimi sənətkarı öldürənlərdən əsərdə olan xalqların sənətinə və sənətkarına qarşı olunacaq qayğıdan danışmağa dəyməzdi. Axundov belə düşünürdü. Alternativ olmayan bir düşüncə.

Mirzə Fətəli Axundov həyatı dərk etdiyi gündən arzularını reallaşdırması üçün ciddi, ölümdən belə qorxmayaaraq mübarizə aparmışdır. Mirzə Cəlil demişkən, “Əl vurduğu məsələlərin hamısından qan qoxusu gələn Axundovun düşmənləri çox idi...” Bu mübarizə üsullarına tək bədii yaradıcılığı deyil, daşdığı paqonun səlahiyyətlərinin görünməyən tərəflərinin köməyi də aid idi. Ömrünün sonuna qədər “Kəmalüddövlə məktubları” traktatının nəşrinə əlifba layihəsinin həyata keçirilməsinə çalışmışdı.

Əsərdə nəşrin poetikasının ayrı-ayrı komponentləri Mirzə Fətəli Axundovun yaradıcılığına istinadən geniş təhlil olunur. Fətəli gülüşü, “Aldanmış kəvakib”də mifik dünyagörüş, əsərin bədii xüsusiyyətlərinin şərhı, bızcə, axudovşünaslıq nəzəri cəhətdən ilk dəfədir ki, bu aspektdən təhlilə cəlb olunub. “Aldanmış kəvakib” povestinin poetikasıdan bəhs edərkən müəllif doğru olaraq göstərir ki, bu nəşr əsərinin ideya-məzmun və poetik-sənətkalıq tərəflərinin bir-biri ilə qırılmaz əlaqədə olduğunu bilərəkdən tədqiq etməyi qarşısına məqsəd kimi qoymuşdur. Müəllif qeyd edir ki, “Aldanmış kəvakib” realist nəsrimizin ilk nümunəsidir.

İlk təcrübə olmasına baxmayaraq, povest ideya-məzmun və poetika-sənətkarlıq kamilliyinə görə dünya nəsrinin ən yaxşı nümunələri ilə bir sırada durur. Alim etiraf edir ki, povestin bütün sənətkarlıq məharətini hərtərəfli əhatə etmək çətindir. Tədris prosesində (ali və orta məktəblər nəzərdə tutulur-B.B.) daha faydalı olsun deyə ictimai-siyasi və fəlsəfi-etik konsepsiyasının aydınlaşmasında başlıca rol oynayan poetik kateqoriyaları, estetik prinsipləri nəzərdən keçirməyi məqsədəmüvafiq bilmişdir. Müəllif, müəllifin obrazı, hekayəsi, yaradıcı şəxsiyyətin təhlikiyə prosesində özünün də bu və ya digər dərəcədə bədii obrazlı yaratmalı olması mühakiməsi paralel müqayisələrlə aydınlaşdırılmışdır.

Povestdə təhkiyənin strukturadakı qeyri-adilik prinsipial xarakter daşdığı üçün alim onun (müəlliflərə müəllif obrazı

arasında yaxınlıq olmalı idisə, sözü gedən povestdə onların arasında ziddiyət vardır), yəni bu ziddiyətlərin nədən ibarət olduğunu məntiqlə şərh etməyə nail olmuşdur. Əsərin ən maraqlı səhifələrindən biri olan komediya və mifologiya məqaləsidir ki, burada “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər” dramında mifoloji motivlər müasir ədəbi-nəzəri baxışla, axundovşunaslıq üçün yeni olacaq bu aspektdə nəzərdə keçirilmişdir. Arif Əmrahoğlunun qənaəti isə belə olmuşdur; Mirzə Fətəli Axundovun əsərlərində, o cümlədən sözü gedən komediyanın mifoloji motiv məhz problemi daha geniş zaman kontekstində götürməyə imkan verən vasitələrdən biridir. Böyük sənətkar məhz buna görə də dövrün problemində yox, ümumiyyətlə, bütün dövrləri, insanın problemindən danışmağa nail olmuşdur. Kitab da Axundovun bəzi janr xüsusiyyətləri, janrları qarşılıqlı əlaqəsinə də nəzər yetirilmişdir .

Klassik milli nəsrin bədii sistemi bölməsində epik növün ədəbi təşkili ilə əlaqədar təhkiyənin tipi və xarakteri (XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan nəsrində əsasında) və Sultanməcid Qənizadənin “Məktubəti- Şeyda bəy” əsərində təhkiyə məqalələri elmi-nəzəri baxışın vüsətinə, yeniliyinə görə seçilir. Epik növün poetik strukturuna dair fəsildə isə klassik nəsr və xronotip, klassik nəsr və dialoq, klassik nəsr və monoloq, ad-mövqe kimi, Y.V.Çəmənzəminlinin hekayələri əsasında nəsrin poetikası; ənənə və novatorluq, stereotip davranış və obraz yaradıcılığı məqalələri diqqəti cəkməklə oxucunu düşündürdü. “Epik sözün poetik gücü” kitabında son məqalələr klassik yazıçılarımız Abdulla Şaiq və Seyid Hüseynin nəsr əsərlərində sənətkarlıq məsələlərinə həsr olunmuşdur.

Əlbəttə, XX əsr ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus yer tutan iki böyük yazıçının əsərlərinin poetikası haqqında iki məqalədə söz demək çətindir. Sadəcə, Arif Əmrahoğlu sözü gedən elmi məqalələri ilə Abdulla Şaiq və Seyid Hüseyn kimi sənətkarların bədii nəsrinin poetikasının araşdırılması gənc ədəbiyyatşünaslar qarşısında bir başlanğıc mərhələsi kimi müəyyənləşdirilmişdir.

“Epik sözün poetik gücü ” əsəri klassik nəsrimizin sənətkarlıq baxımından öyrənilməsi üçün ədəbiyyatşünaslığımıza qiymətli töhfədir.

Həmişə axtarışda

Onun imzasına ədəbi bədii materiallara daha çox yer verən “Kredo”, “525-ci qəzet”, “Azərbaycan”, “Ulduz” və b. qəzet-jurnal səhifələrində tez-tez rast gəlinirdi. Yazdığı elmi məqalələrin polemika doğurması, aktuallığı, əsasən də müasir ədəbi prosesə aid olması fəhmlı oxucunun nəzərindən yayınmazdı. Və istər-istəməz bu mövzuların müəllifinin yazıları ədəbi ictimaiyyətin diqqətindən də kənarda qala bilməzdi. Təbii ki, söhbət ədəbiyyatı yaradanlardan və yaşadanlardan gedir. Təyyar Salamoğlu Cavadov 5-6 il öncə bizim Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda görmüşdüm. “Yoldaşlar ADPU-nun müəllimidir”, - demişdilər. Başını aşağı salıb ətrafındakıları görməyibmiş kimi öz işində olurdu. Elə bil harasa tələsirdi. Sözü düzü, elə indi də köhnə vərdislərindən əl çəkməyib. Qaç-qaça gələnlər, mübarizələrdən çıxan kimi bir göz qırpımında yox olur.

Bəli, filologiya elmləri doktoru, professor Təyyar Salamoğlunun yaşının bu qaynar, çağlayan vaxtlarında tələsməyə mənəvi haqqı var. Çünki onun kitabxanalardakı nəcib, işgüzar, gülərliz işçilər, auditoriyalardakı qaynargözlü gələcək filoloqlar Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində, kafedra müdiri olduğu Bakı Qızlar Universitetindəki tələbələrini və iş yoladaşları, bir də evdə ömür-gün yoldaşı və övladları həmişə səbirsizliklə gözləyir. Bir nüansı da vurğulamaq istəyirəm ki, professor Təyyar Salamoğlu bizim İnstitutun da tələbələrinin, magistrlərinin ən sevimli, hörmət və ehtiram bəslədiyi alim-müəllimlərdəndir. Bu fikirləri rəhbəri olduğum şöbənin Azərbaycan ədəbiyyatı ixtisasında təhsil alan magistrant qızları dəfələrlə tədrislə məşğul olanlardan söhbət düşərkən bildiriblər. Mənsə bütün bunları bildiyim halda qızların tərifindən ləzzət almış, həmkar dostumu tələbələrin sevimlisi olmasına qürurlanmışam. Yaxşı təəvvür edirəm ki, düşünə-düşünə gəzərkən o, qəlbindən keçən neçə -neçə klassik və ya müasiri haqqında yazacağı məqalələrin süjet xəttini cızır.

Hələ böyük sənət xadimləri haqqında yubiley yazıları, dissertasiyalara yazdığı rəyləri, redaktorluğunu demirəm. Təyyar tələsir ki, zamanla ayaqlaşsın. Ancaq təkcə bu deyil, onun çalışmaları

zamanı qabaqlaya bilmək üçündür. Bütün bunlarsa riyaziyyatda misalların həllində bərabərlikdən sonra cavabı yazdığı kimi, onun da yuxusuz gecələrinin, arxivlərdə toz basmış qəzet-jurnal səhifələrinin kif atmış qoxusunu ala-ala düşüncələrə dalmasından və ağ vərəqləri qara rəngdə boyanmasından sonra baş verir. Təyyarın yaradıcılığında söhbət açmazdan əvvəl onun yazıb-yaratdığı ictimai-siyasi və ədəbi mühitin necəliyini bilmək lazımdır. Çünki “mühiti bilmədən və şəxsiyyətin portret cizgiləri haqqında danışmaq çətinidir”- özü də Azərbaycan ədəbi-bədii fikrinin inkişafında XXI əsrin birinci onilliyinin özünəməxsus bir yer tutduğu vaxtlarda. Xalq yazıçısı, professor Elçin son 15-20 ildə yetişən istedadlı tənqidçilər sırasında onun da adını çəkir: “burasına heç vəchlə göz yumaq olmaz ki, bədii ədəbiyyatımızda istedadlı əsərlər meydana çıxıb, həmin son 15-20 ildə artıq özlərini təsdiq etmiş, biri az, o biri nisbətən aktiv tənqidçilərimiz yetişib (Aydın Talibzadə, Tehran Əlişanoğlu, Əsəd Cahangir, Cavanşir Yusifli, Bəsdü Əlibəyli, Elnarə Akimova, Təyyar Salamoğlu və b.”), (525-ci qəzet 1 mart 2006-cı il).

Elmi uğurlara nail olmaq üçün min bir əziyyətə qatlaşan cəfakəş alim həmkarımın mübarək 50 yaşının olmasını nə dostlar, nə də ki, qaraqabaq, çox dinləyib az danışan alim dostum özü də hansısa bir söhbət əsnasında bildirməmişdir. Neçə illər üzərində işlədiyim “Həsən Seyidbəylinin bədii nəsr” monoqrafiyasına Təyyarın sonuncu – “Tarixi və çağdaş ədəbi prosesə dair araşdırmalar” kitabından sitat verərək gözüm kitabın sonunda onun həyat-yaradıcılığı haqqındakı bu məlimata sataşdı. Sözü düzü, bu neçə illərdə o bircə dəfə də haralı olduğunu dilə gətirməmişdi. Heç mən də soruşmamışdım. Çünki belə sözlər bizi bütövlüyə, birliyə qoymur, daha da kiçikdir və xırdalayır.

Ədəbiyyatşünas, tənqidçi Təyyar Salamoğlu Cavadov 1960- cı ilin aprel ayının 27-də Sabirabad rayonunun Mürsəlli kəndində anadan olmuşdur. Onun Sabirabadan Bakıya gəlmək istəyi orta məktəb illərində ürəyindən keçən ən böyük arzusu idi. Çünki, sinif yoldaşlarından fərqli olaraq o, bədii əsərləri daha çox mütaliə edir, fəallığı və çalışqanlığı ilə seçilirdi. Sinifdə ədəbiyyatdan birinci idi. Bu işdə ona ixtisas müəlliminin göstərdiyi qayğını professor bu gün

də unutmur, onu məmnunluqla xatırlayır. Atalar məsəli var, - deyir niyyətin hara mənzilin də ora. Təyyar Salamoğlu 1981-ci ildə APİ-nin (indiki ADPU-nun) filiogiya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirib işləməyə doğma kəndlərinə gedir. Arzuları bu gəncə rahatlıq vermir, daha da çox çalışmağa, irəli getməyə sövq edir, nəhayət, 1984-cü ildə aspiranturaya qəbul olunur, 1988-ci ildə “XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq poeziyası” mövzusunda namizədlik, 2007-ci ildə isə “80-ci illər Azərbaycan romanı: janr təkamülü” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını Bakı Dövlət Universitetinin Müdafiə Şurasında çox yüksək səviyyədə, müvəffəqiyyətlə müdafiə edir.

Yaxşı yadımdadır, 90-cı illərin əvvəllərində Təyyar müəllimin də müəlliflərindən biri olduğu “Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı” (prof.M.Məmmədov və dos.Yaqub Babayevlə birlikdə, 1992) əsəri ədəbi və pedaqoji ictimaiyyət arasında necə də böyük ürək açıqlığı ilə qarşılandı. Əsər barəsində nüfuzlu alimlərimiz qiymətli mülahizələr söylədilər. Təyyar Salamoğlunun tədqiqat obyektləri müxtəlifdir. Müxtəlif olduqları qədər də ədəbiyyatşünaslıqda ən az araşdırılan sahələrdir. Gəlinən qənaətlər isə, təbii ki, elmi səviyyəsi ilə seçilir. “Faciəli talelər (Azərbaycan represiya və mühacirət şeirinə dair portret oçerklər)” (1988) kitabında sözsüz ki, oxucu hansı bədnam illərdən və talesizlərdən söhbət getdiyini əsərin sərlövhasından bilir. Bu əsər vətəndaş qeyrəti, milli təəssübkeşlik ruhuna yana-yana yazılmışdır.

“Müasir Azərbaycan romanının poetikası (XX əsrin 80-cı illəri 2005)” əsəri isə olduqca aktual bir problemin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Monoqrafiyada ədəbiyyatşünas 80-cı illərə qədər məhz Azərbaycan romanının keçdiyi tarixi inkişaf yolu ilə müqayisədə sözügedən dövrün roman təsərrüfatında janr təkamülü baxımından hansı proseslərin yaşandığına elmi aydınlıq gətirmək məsələlərini tədqiqat obyekti seçilmişdir. Əbəs yerə deyil ki, Təyyarın romana tədqiqatçılığı tanınmış ədəbiyyatşünas Şirindil Alışanlının da diqqətini cəlb etmişdir. Şirindil Alışanlı yazır: “Elçin, A.Hüseynov, N.Cəfərov, T.Əlişanoğlu, A.Hacıyev, Y.İsmayılov, N.Cabbarov, H.Qasimov, T.Salamoğlu və digərlərinin araşdırmaları nəsrin hərəkətini janrın yaddaşında izləyir”.

Digər nüfuzlu tədqiqatçılarla bir sırada Təyyar Salamoğlunun araşdırmalarına həssas yanaşmada qiymətləndirilməsi həm həm-karımızın erudisiyasından, nəzəriyyənin dərin qatlarına bələd-liyindən, nəsrin poetikasını güclü əks etdirməsində, həm də gələcək uğurlarından xəbər verir. “Müasir Azərbaycan romanı: janr (XX əsrin 80-cı illəri)” (2007) əsərində də əsrin son illərində yaranan romanların sənətkarlıq məsələlərinə ədəbiyyatşünaslığın müasir tələbləri səviyyəsində öz baxış bucağında münasibət bildirmişdir. Bizcə, əsərdə alimin gəldiyi elmi qənaətlər aktual olmaqla maraq doğurur. “Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri” (2008) kitabına isə müəllifin bir monoqrafiyası, nəsr bölməsində bu gün ədəbi ictimaiyyət arasında tanınan alim-yazıçıların yaradıcılığından bəhs edən “Ağarəhim Rəhimovun nəsr üslubu və romanlarının poetikasına dair”, Kamal Abdullanın “Yarımçıq əlyazma romanı postmodernizm və polifonik roman konsepsiyalarının sintezində”, “Çağdaş Azərbaycan romanında Qarabağ mövzusu”, həmçinin poeziyaya, ədəbiyyatşünaslığa dair məqalələr toplanmışdır. Təyyar Salamoğlu müasirləri ilə yanaşı klassiklərin yaradıcılığına da nəzər salır.

Yaradıcılığı həmişə diqqətdə olan mərhum Məmməd Məmmədov haqqında yazdığı ədəbi portret- “Görkəmli Sabirşünasın 75 yaşı”, “Vaqifin inkardan nihilizmə qədər”, “Əhmədbəy Ağaoğlunun ədəbi-tənqidi görüşləri” məqalələri də elmi səviyyəsi ilə seçilən orijinal yazılardır. Bu gün Azərbaycan mətbuatında ədəbiyyat, mədəniyyət, incəsənəti ən çox təbliğ edən, səhifələrində ancaq bu mövzulara yer verən “Kredo” qəzetini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Alim vaxt tapıb “Kredo” qəzetinin 2006-cı il nömrələrində tənqid və ədəbiyyatşünaslıq məsələlərinə toxunması, daha doğrusu, tənqidi tənqid süzgəcindən keçməsi də təqdir olunası məsələdir. Təyyar Salamoğlunun burada seçimli, rəngarəng mövzulara özünəməxsus yanaşma tərzini də diqqətdən yayınmır. Çünki ədəbiyyatımızın müxtəlif dövrlərinin problem məsələlərinə onun fərdi yanaşma metodu və nüfuz etmək bacarığı bizi məmnun etməklə onun erudisiyasından xəbər verir.

Akademik Bəkir Nəbiyev sözü gedən kitaba “Tədqiqatın təzəliyi” adlı elmi dəyərə malik, mükəmməl ön sözdə yazmışdır: “İstər tipoloji araşdırma, istərsə də hər-hansı bir romanın ayrıca tədqiqat obyektinə çevirməli olduğu zaman Təyyar Salamoğlunun

araşdırmalarında bədii materialın ən xırda detallarına qədər mənimsənilməsi müşahidə olunur. Mövcud elmi mövqelərə həssas yanaşma ilə yüksək nəzəri hazırlıq bir araya gətirilir və yeni baxış sisteminin meydana çıxmasının şərtinə çevrilir. Azərbaycan romanlarının araşdırılması ədəbiyyatşünaslığımızda bu və ya digər dərəcədə ayrı-ayrı tədqiqatlarda bədii əksini tapmışdır. Təyyar Salamoğlunun romanları təhlildə sələflərinin mülahizələrini inkişaf etdirməklə özü də maraqlı təhlilə verir, əsasən də adı çəkilən romanların janr spesifikasi ilə ilgili tədqiqatçıların fikir və mülahizələrini ümumiləşdirir, bəzi yeni qənaətləri irəli sürür ”.

Təyyar müəllim filologiya elmləri sahəsində apardığı tədqiqatlarla kifayətlənmir. Ali və orta məktəb dərsliklərinin, dərs vəsaitlərinin, proqramların vəziyyəti də onu maraqlandırır. Görünən boşluqlar və çatışmamazlıqlar onu narahat edir, düşündürür. Bunları onunla söhbət etdiyim məqamlarda hiss etmişəm. Onun tərtib etdiyi proqramlar dövrün əhatəliliyi, zəruri şəxslərin, klassiklərin, müasirlərin həyatı, yaradıcılığını və əsərlərin tədrisini məsləhət bilməsi ilə şərtlənir. Elmimizin ağsaqqalı, akademik Bəkir Nəbiyevin professor Təyyar Salamoğlu haqqında “iti mühakimə, analitik təfəkkür, dil rəvanlığı, polemik ruh onun yazı manerasının bir özünəməxsusluq verir” fikri xeyir dua kimi dostumuzun 70-80 illiyində də təki zəkasının-intellektuallığının, qələminin nəsibi olsun. Həmişə axtarışında olan yaradıcı İnsan-tədqiqatçıya can sağlığı, gələcək elmi və pedaqoji fəaliyyətində, ən əsası da üç gül balasını (əlbəttə, həyat yoldaşı ilə birlikdə) ürəyincə böyütməklə xoş günlər, uğurlu illər arzulayaraq, onu tanıyanlar və sevnələr ad gününüz mübarək olsun, deyirik!

P.S. Məqaləni redaksiyaya təqdim edərkən eşitdik ki, professor Təyyar Salamoğlu ADPU-da keçirilən “İlin alimi” müsabiqəsinin qalibi olmuşdur.

Gülüşlə düşündürmək

Azərbaycan siyasi-ictimai həyatının realist panoramını yaradan, yaşadıkları cəmiyyətin təzadlı situasiyalarının konfliktlərini işıqlandıranlar və onu satirik-yumoristik planda mənalandırmağa üstünlük verənlər “Molla Nəsrəddin” ənənəsindən bəhrələnmişlər.

İstər XIX əsrdə Mirzə Fətəli, istərsə də sonralar Cəlil Məmməd-quluzadə, Ə.Haqverdiyev, xüsusən də “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin nümayəndələri əsərlərində hadisədən çox, ideya və məqsədin mahiyyətinə diqqət yetirirdilər. Onlar əhvalatın zahiri tərəflərinin yox, yaşadıqları dövrün və cəmiyyətin mövcud əxlaqının mahiyyətini açmağa səy göstərmişlər.

“Şirvannəşr” də işıq üzü görmüş “İnkirlə Minkirin hüzurunda” kitabında toplanan satirik və yumoristik əsərlərdə müəllif Atababa İsmayıloğlu sələflərinin yolunu əsas götürmüş, qəhrəmanı Molla Qeybullanın timsalında müasir dövrün aktual, sosial, mənəvi-əxlaqi problemlərinə münasibət bildirmişdir. Atababa İsmayıloğlunun satirası bəzən ənənəvi xarakter daşıyır, bəzən də özünəməxsus ifşa manerası, bədii təsvir vasitələri ilə diqqəti cəlb edir. Kitabdakı əsərlərdə müəllif oxucuya gülüş doğuran hadisələr təqdim etməklə əyləndirmək məqsədindən tamamilə uzaqdır. Onun əsas məqsədi gülüşlə fikirləşdirmək, düşündürməkdir. Atababanın satirik-yumoristik əsərlərinə nəzər saldıqda görmək çətin deyil ki, o ilk növbədə görkəmli lətifə qəhrəmanı Molla Nəsrəddindən yaradıcı şəkildə qidalanmışdır.

Zaman Molla Nəsrəddin kimi söz sərraflarının qarşısında həmişə gücsüz olmuşdur. Molla Qeybullanın spesifik cəhəti də Molla Nəsrəddin kimi hazır cavablılığı, yumorlu hadisələri satirik planda qiymətləndirmə bacarığı ilə tam ciddi planda təzahür etməsidir. O özünü hətta pis vəziyyətdə də qoymağa da hazırdır, təki məqsədinə nail olsun: düşündürə-düşündürə güldürsün, güldürə-güldürə düşündürsün. Necə ki, “Molla Nəsrəddin haqqında olan məlum lətifələr Şərqdə mərdin kədəri kimi qavranılır”, (V.Qordlevski) “Molla Qeybulla da xarakterinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, mərd, ağıllı, hazır cavabdır, kədərini daşıyıcısıdır. A.İsmayıloğlunun yaradıcılığında komiklik komiklik naminə yaradılmır, onun əsərlərində komiklik real həyatın özüdür. Molla Qeybulla bəzən yumşaq, bəzən zərif zarafatlar edir. Sərt zarafatsa, V.Mayakovski demişkən “Ən sevimli silah növüdür”. “Molla Qeybullanın sərgüzəştləri”, “Pityamin piqmenti”, “İnkirlə minkinin hüzurunda” və sair yazılarında cəmiyyət tragizmin də, komizmin də əsl mənbəyidir. İnsan həm gülür, həm də gülüş obyektı olur.

Yazıcının əsərləri günümüzə sıx bağlı olduğundan Molla Qeybullə müasirlərini topa-tüfəngə tutmur, yalnız motolpapaqları deyil, sığal çəkə-çəkə “tumarladığı” qalstuklu zayalıları, hakimiyyətdə oturan boynu yoğun, üz-yanağından yağ axan, yağ içində böyrək kimi yaşayanlar – nazirindən tutmuş baş həkiminə qədər olan tipləri “marallarına” çevirir. Bu tiplər cildini dəyişməklə bütün zamanlarda mövcud olubdur. Bütün bunlar cəmiyyətin müəyyən situasiyalarından yaranan tiplərdir. Əbəş yerə dəməyiblər ki, gülüş doğuracaqlar – inkişaf etmiş mədəniyyətin məhsuludur. Atabalanın Mollası da içində yaşadığı cəmiyyətdən kənarda qalmır. “Ürəyinə de” satirasında sürücülük vəsiqəsi almaq istəyən Molla Qeybullə tipik mənzərə ilə qarşılaşır. “Az qala dilənmək yolu ilə yığılan bu pulların bir hissəsi şöbə müdirinə, bir hissəsi baş həkimə, ordan da nazirə gedib çıxırdı”.

Günümüzün ikrah doğuran həqiqəti Molla Qeybullanın artıq ictimai rəyi kimi səslənir. Vəzifə sahiblərinin düşar olduqları bir “xəstəlik” – kitab yazdırıb nəşr etdirmək istəyi də yumoristik planda, lakonik şəkildə ifşa edilir. Müəllifin tənqid hədəfi hər gün gedib-gəldiyimiz, istifadə üçün 3-4 dəfə qapılarını açdığımız idarə, təşkilat, xəstəxana, mağazınlar və s. obyektlər, orada çalışan bir sıra tiplərdir. Sırtıqlıq edib əndazəni keçən həyasızlar ictimai yerlərdə əxlaq və milli davranış normalarına əməl etməyən gənclər, geyimində dəbə ifrat dərəcədə meyil göstərən qızlar, sahə müvəkkili, həkim, vergi işçisi və başqaları onun sevdiyi” tiplərdir. Gülüş düşündürücü olduğu qədər də islah edici olmalıdır. “Pityamin pitmenti” bölməsinə toplanmış əsərlərində bunu görmək çətin deyildir.

Elmi institutlarda çalışanların dolanacağına acınacaqlı vəziyyətlərdə olması onların mütiləşməsinə gətirib çıxardır. Müəllimlərin, elmi işçilərin, həkimlərin məvacibinin itə qulluq edən maaşından çox aşağı olması cəmiyyətdə inkişafa, tərəqqiyə münasibətin rəmzinə çevrilir.

“Darıxma, qara külüm, qara kürüm” essəsində, “Pityamin pitmenti” novellasında, “Tibbi arayış” səhnəçiyində ağırlı problemlər qaldırılır, tale yüklü məsələlərə xüsusi diqqət yetirməklə müəllif sanki həyəcan təbili çalır. “İnkirlə Minkirin hüsurunda”

reklamçılar birliyinin başqanının sərvətinin kazinolardan, siqaretlərdən, spirtli içkilərdən, pamoqrafiyadan – qanuna və əxlaqa zidd reklamlardan gəldiyi ifşaedici planda təsvirini tapır. “Çay, Faiq müəllim” də iş əxlaqsızlıqla şeir qələmə aldiran, hətta haqqında ən nüfuzlu tənqidçilərlə də rəy yazdırıb çap etdirən mənəviyyatsız qadınlardan söhbət açılır.

Mirzə Cəlil haqlı qeyd edirdi ki, “Molla Nəsrəddin”i zamanənin özü yaratmışdır. Jurnal xalqı qəflət yuxusundan oyatmağı özünə borc bilirdi. Molla Qeybullada hamımızı gördüyümüz, bildiyimiz həqiqətləri bədii təsvirin mərkəzinə çəkməklə bir daha cəmiyyətin diqqətini bu bəlalara yönəltməyə çalışır. Əsas məsələ problemin həlli deyil, problemin bütün şərtliliyi, kəskinliyi və aktuallığı ilə qaldırılması, buna qarşı barışmazlıq hissi formalaşdırmaqdır. A.İsmayıloğlu müntəzəm şəkildə dəbdə olmayan bir işlə məşğuldur – acı həqiqətlərin bədii təsvirini vermək və bunların bəla olduğunu xatırlatmaq. Haqqında danışılan kitabça da sübut edir ki, müəllif məqsədinə bu və ya digər dərəcədə nail olur.

Müasir Azərbaycan romanlarına yeni baxış

“İlk Azərbaycan romanları” (Bakı, Elm.1998) monoqrafiyasından sonra filologiya eimləri namizədi. dos.Salidə Şərifova “Müasir Azərbaycan romanlarında ictimai siyasi mühitin təsviri problemləri” əsərini vazıb oxuculara təqdim edib (elmi redaktoru prof T.Hüseynoglu). Tədqiqatçı monoqrafiyada son zamanlar qələmə alınmış Azərbaycan romanlarını təhlil edərək sosial varlığın *ən* ziddiyyətli amillərinin necə əks etdirilməsinin qanunauyğunluqlarını aşkarlamağa cəhd göstərib. Tədqiqat prosesində müəllif “sosial problemlər *bu janrda necə əks* tapıb” sualına cavab axtararaq fikir və mülahizələrini bildirib.

Müəllifin “son dövrdə qələmə alınmış romanlarda sosial problemlərə, onların ideya bədii əksinə daha çox diqqət yetirilir” fikri təbii qəbul edilməlidir. Bu amil bir neçə səbəbdən Azərbaycanın, o cümlədən müasir tarixi reallığın özünəməxsusluqlarından və yazıçılarımızın dövrün sosial problemlərinə daha çox

diqqət yetirmək meyindən irəli gəlir. Əlbəttə, heç bir ədəbi növ dünyanın tarixini, öncə ictimai siyasi və mənəvi həyatını, zamanın təzadlı, düşündürücü, həm də ehtiras və pafosunu roman janrı qədər əhatəli, dərin, sözün gücü ilə əks etdirmək qabiliyyətinə malik deyildir. Üçüncü minillik ahəstə-ahəstə XXI əsri ağuşuna alaraq ağır ləngərlərlə irəli, daha dərin, təzadlı, mürəkkəb ənginliklərə doğru apardığı bu gündə roman janrı geniş müzakirə obyektindən kənarda qalmayıb.

Cəmiyyətdə hökm sürən sosial iqtisadi nöqsanlar və ziddiyyətlərin bədii inikasının müasir romanlarda əks etdirilməsi üsulları A.Rəhimovun “Girdab”, “Səfalət”, “Cinayət və etiraf” romanlarında daha qabarıq təzahürünü tapıb. “Girdab” romanının təhlilində sosial ədalətsizliyin təzahürü və onun yaranma səbəblərinin süjet xəttində və obrazların talelərində bu problemlərin ifadə tərzini geniş təhlil olunub. “Girdab” romanında “ikili” mənəviyyata malik olan insanların təsvirinin özəlliyinə xüsusi yer ayrılıb. Nəsrimizin janr daxili əlvanlığının, zəngin xarakterlər qalareyasını aydın təsəvvür etmək üçün yazıçı A.Rəhimovun digər bir əsəri “Səfalət” romanı da elmi təhlil süzgəcindən keçirilib. Bu zaman romanın əsas problematikasını təşkil edən rüşvətxorluğun qəhrəmanlarının taleyinə təsirinin təhlilinə də xüsusi diqqət yetirilib.

Müasir romanlarımızda sosial varlığın təsviri zamanı təbiətə müraciət də monoqrafiyada işıqlandırılıb. Müəllif oxucuya göstərməyə (bəlkə də diqqət etməyə B.B.) çalışır ki, təbiətin təsviri vasitəsi ilə yazıçılar müxtəlif məqsədlərə bu və ya digər dərəcədə nail olmaq üçün təbiətin harmoniya və kamilliyinin təsir gücünü gözümüzə canlandırır. Məsələn, S.Rüstəmxanlının “Göy tanrı” romanına münasibət bildirən S.Şərifova qeyd edir ki, əsərdə təbiətin təsviri zamanı bədii detal, təfərrüatlar, bədii təsvir vasitələrindən istifadə romana xüsusi gözəllik verərək oxunaqlı edir. E.Mehrəliyevin “Doxsanıncı illər” romanında isə təbiətin təsvirində doğma torpaqlara olan məhəbbətin təcəssümünün verildiyi bildirilsə, A.Rəhimovun “İkili dünyam” və “Ovlaq keçidi” romanlarında hadisələrin dinamikası və yaranmış gərginliyin açıqlanmasının situasiyadan asılı olaraq təbiət hadisələri fonunda verildiyi real faktlar əsasında açıqlanır. Bu və digər oxşar əsərləri də təhlil

edərkən, tədqiqatçı təbiətin təsviri müəllifin işıqlandırmaq istədiyi sosial problemlərin məzmunu arasında olan vəhdətdən, əlaqələrdən söhbət açıb.

Son dövrdə qələmə alınmış romanlarda cəmiyyətdə baş verən mənəvi və fiziki zorakılığın təsvinə geniş yer verilir. Onun fikrincə, bu qaynaq iki amillə şərtlənir. Bir tərəfdən cəmiyyətdə zorakılığın artması baş verir, o biri tərəfdən isə mənəvi normaların transformasiyası fonunda bəzi insalarda mənəvi böhran müşahidə edilir ki, bu da məfkürəsizliyə gətirib çıxarır. Vidadi Babanlının “Gizlinlər” romanında müəllif rastlaşdığı zorakılığı təhlil edərkən əsər müəllifi burada cəmiyyət və ailə səviyyəsində baş verən zorakılıq hallarının bir-birinə qarışması tendensiyasını diqqətə çatdırır. Yazıcının rastlaşdığı şəxsi zorakılıq tədqiqatçı tərəfdən sosialist sistemində özbaşınalığın səciyyəvi xarakter daşması ilə əlaqələndirilib. A.Rəhimov “Səfalət” romanında kor olmuş ananın – Məlahətin oğlu Fazil tərəfindən mənəvi zorakılığa məruz qalmasının kökləri məhz ailə münasibətləri zəifliyinin nəticəsi kimi özünü göstərir.

Zorakılığın ən dəhşətli formalarından biri terrorçuluqdur. Azərbaycanın müasir tarixindən yan keçməyən bu aksiyanın izləri müasir romanlarımızda öz əksini tapıb. Monoqrafiyada problemə “Qarabağ” mövzulu əsərlərin təhlili zamanı diqqət yetirilib.

Cəmiyyətimizdəki nöqsan və ziddiyyətlərin düşməne qarşı bütün resursların səfərbər olumasına maneəçilik törətməsi məsələlərinə Zümrüdün “Yarımçıq məsələ” romanının təhlili fonunda işıq salınıb.

Nüşabə Məmmədlinin “Zəngülə” romanında Aşot Qulamyana, Nigar Qarayevanın “Daş hasar” əsərində Xpə Xristofor, Elçin Mehraliyevin “Doxsanıncı illər” romanında Samvel, Əli Əmirlinin “Ölü doğan şəhər” romanında Aşot kimi erməni obrazlarının simasında erməni xislətinin hiyləgərliklə dolu tərəfləri bir daha diqqətə çatdırılır. Əsirlərimizə qarşı ermənilərin qeyri-insani hərəkətlərinin təsviri, onların bədən hissələrinin donor qismində bəha qiymətə satılması məsələlərinin inandırıcı, həm də düşündürücü bədii əksinə Nüşabə Məmmədlinin “Zəngülə”, Mahirə Abdullanın “Əvvəl axır”, Fazil Günayın “Qara qan”, Nigarın “Daş hasar”,

Ağarəhim Rəhimovun “İkili dünyam” və s. romanlarda xüsusi yer verildiyi bildirilir. Ə.Hacızadənin “Möcüzə” romanında Leylanm, Elza Mollayevanın “Əsir ürəklərin fəryadı” əsərində qaçqın düşmüş insanın keçirdiyi psixoloji sarsıntılarının acı nəticələrinin təhlili verilir.

Əxlaqsızlıq və narkomanlıq probleminin müasir romanlarımızda işıqlandırılması zamanı istifadə edilən ədəbi priyomlar da Şərifova tərəfindən tədqiqat obyektinə çevrilib. Son zamanlar yazılmış romanlarda kişi qeyrətli nənələrimizin yolunu davam etdirən namuslu qadınlarla bərabər mənəviyyatını itirmiş, vara, dövlətə aludə olan, hərislik edən qadınlarımızın bədii təsvirinə münasibətin bu gün də qaldığını görürük. Elçin Mehrəliyevin “Doxsanıncı illər” romanında Qəmzə Abbas qızı, A.Rəhimovun “Səfalət” və “Girdab” romanlarında Asiman Qaraqaşlı və Cəmalə xanım obrazları özünün mənəvi yetkinliyi ilə təqdir olunur.

Fazil Günayın “Qara qan” romanında Narçıxəyin toy gecəsi ermənilərə əsir düşməmək və ismətinə qorumaqdan ötrü, Nigarın “Daş hasar” romanında sevgilisi Müşfiqin ölümü ilə barışmayan Saranın, Əli İldırımoglundun “Aqibət” romanında isə ismətinə qorumaq üçün Qənirənin özünə qəsd etməsi, azərbaycanlı qadınların ləyaqətlərini qoruya bilmələrinin bariz nümunəsi kimi qiymətləndirilir.

“Müasir Azərbaycan romanlarında ictimai-siyasi mühitin təsviri problemləri” monoqrafiyasında az və ya çox dərəcədə bəhs olunan əsərlərin mərkəzində insan və zaman kimi qlobal bir problemlər qoyulub. Romanlarda poetika cəhətdən çatışmazlıqlar olsa da hər halda bu yaşanan dövrün bədii, həm də tarixi reallığıdır. Cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi mənzərəsinin bu tipli əsərlərdə necə canlandırılmasını sözü gedən romanlarda müşahidə etmək olar. Müstəqillik qazandığımız (1991) illərdən bəri, ictimai varlığa möhkəm tellərlə bağlı olan ədiblərimizin son əsərlərində (bu müəlliflərin bəziləri tanınmamış və yaxud zəif, janrın tələblərinə cavab verməyən əsərlər yazsalar da B.B.) yaşanan həyatın lakonik mənzərəsi verilir, müasirlərimizin istək və arzuları, daxili dünyası öz dolğun əksini tapır.

S.Şərifovanın sözügedən əsəri ədəbi prosesin vəziyyəti kimi vacib bir məsələyə diqqəti cəlb etsə də publisistik ruhda yazılmaqla

mündəricatda verilən ayrı-ayrı sərlövhələr təhlil olunarkən öz dolğun elmi sərhini tapmayıbdır. Görməmək mümkün deyil ki, müəllif tədqiqata cəlb etdiyi romanları tipinə görə, poetika komponentlərinin şərhinə görə deyil, ideya-məzmun istiqamətinə görə çeşidləyib, istəyindən, qarsısına qoyduğu məqsədindən asılı olaraq sosial təhlil üsuluna görə təhlil edib. İyirmiye qədər romanı təhlilə cəlb etmiş tədqiqatçı bununla sanki soraq işini görüb. Kitaba ön söz yazan professor Nazif Qəhrəmanlı haqlı devir ki, ...sərlövhələr verir, təsəvvür yaradır ki, romanlarımızda ifadəsini tapmış problemləri duya bilək”.

Zərdab gülməcələri

Zərdab gülməcələri. Ola bilər ki, ayrı-ayrı bölgələrin lətifələri əsrlər boyu insanların ovqatına sığal çəkə-çəkə bu günümüze qədər gəlib çatmış və dillər əzbəri olmuşdur. “Hacı dayı” deyiləndə Şəki, Mirzə Bağının ismi çəkiləndə Səlyan, Abdal Qasım və Məşədi Abbasın lətifələri, gülməcələri ortaya gələndə Qarabağ yada düşmüşdür. Ümumən qəbul olması aksiomadır ki, hər bir elin obanın, qəsəbənin, kəndin də özünəməxsus bəmərə, söz qoşan, hazır cavab müdrik insanlar olmuşdur və bu gün vardır. Coğrafi məkanına görə Kür çayının sahil boyunca yerləşən, 45 mindən çox əhalisi olan, böyük sənətkarlar, alim və ziyalılar yetişdirən bu qədim Aran torpağı - Zərdab da deyib gülənlərdən əksik olmamış, mövzu rəng-rəngliyi, duzlu, koloritli lətifə dəyənləri ilə Şirvan torpağından seçilmişdir. Zərdab gülməcələri də yığılıb toplanmalı, saf çürük edilərək hazırlanmalı idi. Bu mənada kitabçanın yaranması təbii sayılmalıdır. Milli mətbuatımızın banisi (“Əkinçi” 1875-1877) Həsən bəy Zərdabının atasının da babasının bəmərə deyimləri, hazır cavab olmaları ədəbiyyat tariximizdən bizə məlumdur. Həsən bəy Zərdabi yaradıcılığında zarafatdan doğan yumoristik və ya kinayəli, istehzalılıq gülüş azmı olmuşdur? “Əkinçi” dəki ayrı-ayrı rubrikalarda nifrətdən şölələndən öldürücü gülüşlə mətbuatımızın Piri nələr deməmişdir XX əsrin əvvəllərində sayılıb seçilən Zərdab

mülkədarlarında olan Abdulla Ağanın duzlu məzəli lətifələri, kəlamları bu gün də el arasında, xalqın yaddaşında yaşamaqdadı. Onun oğlu Pənah ağanın sürgündən 60-cı illər qayıdarkən əvəz-olunmaz, sinəsi dolu, fitri qabliyyəyə malik, hazır cavab, bədahətən şeirlər deyən insanın gülməcələrini bu sətirlərin müəllifi uşaq yaşlarında dəfələrlə onun dilindən eşitmiş, xeyir-şər məclislərində vurğunluqla onu heyran-heyran dinləmişdi. Bir az keçmişə ekskursiya edək, bir iki qeydi xatırlamaqla bildirmək istəyirəm ki, Zərdabın ziyalı ədəbiyyat sevər xanımlarında olan Solmaz xanım Əzizovanın çapa hazırladığı “Zərdab gülməcələri” təsadüfən yox, müəyyən zəmin üzərində bərqərar tapmış, zərurətdən yaranmış bir toplumdur. Solmaz xanım bir neçə il əvvəl xeyli əzab əziyyəyə qatlaşıaraq Zərdabın kəndlərini ev-ev gəzmiş, şəhid oğurlarımız haqqında tarixdə yaşayacaq bir nisgilli kitabın ərsəyə gəlməsinə nail olmuşdur. İndi isə onun maraq dairəsi tamamilə başqa səmtə yönəlmiş, dodaqlara təbəssüm, ürəklərə sevinc gətirən, qulaqları üşüdən gülməcələri ilə oxuyucularına xoş ovqat bəxş etmək istəyi olmuşdur.

Gülmək və güldürmək deyəndə Türk dilli xalqların müştərək yaradıcılığı sayılan Molla Nəsirəddin yada düşür. Danəndə Bəhlul lətifələri də xalq ədəbiyyatının sözü gedən qoluna şamil olunmaqla yaddaşlarda təzə-tər səslənir, mənə çalarların, məntiqinə görə sevilir və öyrənilir. Dünya ədəbiyyatına diqqət yetirsək Molyerin, Qriboyedovun, Çexovun, klassik ədəbiyyatımızda isə Cəlil Məmməd-quluzadənin, Mirzə Ələkbər Sabir kimi dahi söz ustalarının ictimai-siyasi hadisələrə, ailə məişət əhvalatlarına, idrakın, aqlın, vicdanın, bəşər mədəniyyətini zirvəsindən baxa bildiklərini görür, içində olduqları cəmiyyətin eybəcərlikləri ilə, əksər üçün adi görünən qüsurlarla barışmadıqlarının şahidi olduq. Görüb rastlaşdıqları mənfilikləri bağışlamayan bu şəxsiyyətlərin qələmi cərrah bıçağını əvəz etmiş, necə ki, bu bıçaq insan orqanizmində olan yaraları kəsib atmışdır, onların acı gülüşləri də cəmiyyətin canına darışmışları kəsib atmaq üçün nə lazımdırsa etmişdir.

Solmaz xanımın topladığı bu gülməcələri mən lap gənc yaşlarımdan eşitmiş, dinləmiş və əksərinin də yaranma situasiyasının şahidi olmuşam. Kitabada toplanılan lətifələrin əksəriyyəti bütün

Zərdabın uşaqdan böyüyə qədər sevdiyi gülməcələri dillərində əzbər olan zarafatçı İsbəndiyarla da dəfələrlə görüşüb, söhbətlər etmişəm. Eləcə də kitabda toplanan gülməcələrin bir qismi Məmmədqasimli, Bıçaqçı, İsxabağı, Lələağacı, Qoruqbağı və s. kəndlərində yaşayan ayrı-ayrı zarafatçı adamların deyimlərində ağızdan-ağıza gəzərək yaddaşlarda qalanlardır. Böyük əsərinin müəllifləri (İsbəndiyar, Şükürəmi oğlu, Məlikməhmud müəllim və s.) isə bizim müasirlərimizdənədir.

Azərbaycan xalqı özünün çox əsrlik inkişafı qədim və zəngin mədəni irs yaratmışdır. Bu mədəni irsin əsas hissəsinin bədii söz sərvəti, o sıradan folklor abidələri təşkil edir. Folklor isə hər bir xalqın mənavi dünyasının, varlığının canlı bədii ifadəsi, onun dünyabaxışının aynasıdır. Gülməcələr də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi xalqın keçmiş irsiylə yanaşı, bu gün də dərk etməyə, bu janrı daha geniş-geniş kontekstdə öyrənməyə, araşdırmağa, tarixi mədəni perspektivi reallığa düzgün müəyyənləşdirməyə müasir ədəbiyyatımız əhatəli yardım göstərir.

Ümid edirik ki, Solmaz xanım bir neçə illik əməyi nəticəsində ərsəyə gələn və oxuyuculara ərməğan edilən “Zərdab gülməcələri” kitabçası xalq deyimləri lətifələrinin toplanması, nəşri və öyrənilməsi işində ilk addım olduğunda uğurlu başlanğıc olacaqdır. Fəqət ilk addım da nöqsansız ötürməyəcək. İlk təşəbbüs kimi yaqın möhtərəm oxuyucularımız bəzi nöqsan və çatışmamazlıqlara görə müəllifi bağışlayacaqlar.

Filologiya üzrə elmlər doktoru Baba Babayevin elmi əsərləri haqqında rəylər

Satira haqqında yeni tədqiqat əsəri

Bu gün ədəbiyyatın ayrı-ayrı aktual problemlərinin sistemli şəkildə öyrənilməsi müasir filologiyanın əsas vəzifələrindəndir. Satiranın, satirik nəsrin bu şəkildə, bu quruluşda öyrənilməsi yeni və aktualdır. Azərbaycan satirasının yaranmasını, təşəkkülünü, mərhələlərini, inkişafını və digər elmi-nəzəri məsələlərini sistemli şəkildə araşdırmaq da bu qəbildəndir.

XIX əsrdən başlayaraq Azərbaycanın ictimai-mədəni həyatında müşahidə edilən dəyişikliklər təbii olaraq ədəbi prosesə də öz təsirini göstərmişdir. Ona görə də həmin dövrdən ədəbiyyatımızın yeni mərhələsi başlayır. Lakin Azərbaycan klassik nəsrində satira və yumordan, gülüşdən, komizm vasitələrindən, üsullarından, ayrı-ayrı müəlliflərin satirik nəsrindən bəhs edilsə də, bütövlükdə 1920-ci ilə qədərki dövrün satirası ayrı-ayrı janrlar üzrə bir mərhələ, problem kimi işlənməmişdir. XIX yüzillik keçid dövrü olduğu üçün burada klassik ənənələrlə yeni dövr ədəbi-mədəni cərəyanları arasında qarşılıqlı əlaqə də bariz şəkildə özünü göstərir və bu problemlər haqqında bəhs edəcəyimiz, bu günlərdə işıq üzü görmüş monoqrafiyada öz əksini tapmışdır. (Baba Babayev “Azərbaycan realist nəsrində satira” Bakı, Elm, 2008)

Ədəbi prosesdə baş verən yeniləşmə meyilləri nəzəri məsələlərin qoyuluşu və təhlili metodologiyasında da müşahidə olunur. Lakin yeniləşmə heç də bədii təfəkkürdə klassik ədəbi ənənələrin inkarı yox, onların bu və ya digər yöndə dəyişmələrə uğraması və təkmilləşməsi deməkdir. Ona görə də klassik ənənələrin və poetik vasitələrin XX əsr ədəbi prosesində davam etdirilməsi, bu gün-XXI əsrin əvvəllərində işlənilməsi təbii qəbul edilməlidir.

Monoqrafiyanın birinci fəslində müəllif satiranın mahiyyəti, ideya-estetik prinsiplərini açıqlayır və qaynaqlarını izləyir. Mütəxəssislərin satira və gülüş haqqındakı mülahizələri ümumiləşdirilir.

Dünya ədəbiyyatının nəhəng söz ustaları-Servantes, Swift, Didro, Volter, Qoqol, Saltıkov-Şedrin, Mirzə Fətəli, Mirzə Cəlil, M.Ə.Sabir və başqaları insanlara satira, gülüş yolu ilə xidmət göstərməyə üstünlük vermiş və bu barədə bir-birindən fərqli, qiymətli fikirlər söyləmişlər. Dünya ədəbiyyatında satira hər hansı bir əsr, epoxa üçün deyil, bütün dövrlər üçün zəruri olmuşdur. Ədəbiyyatımız janr, növ, üslub, formaca zəngin olduğu kimi, satirik obraz və xarakter, komik situasiyalar, yumoristik pafos, komizmin ifadə vasitələri və üsulları baxımından da zəngindir. Satirik motivlərə və pafosa folklordan, aşıq ədəbiyyatından, “Kitabi-Dədə Qoqud”dan üzü bəri Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndə deyimlərində, eləcə də Nizami, Füzuli kimi klassiklərin yaradıcılığında da rast gəlirik.

XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycan ədəbiyyatında satira tam folmalaşaraq ən yüksək mərhələyə çatmışdır. Ən kəskin satirik əsərlər məhz bu dövrdə meydana gəlmişdir. Ədəbiyyatımızda sözün həqiqi mənasında satira məktəbi yaranmışdır. Filologiya elmləri namizədi, dosent Baba Babayev komikliyin xalq gülüşündən gəldiyini realist sənətkarlardan M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Ü.Hacıbəyov, Y.V.Çəmənzəminli kimi sənətkarların yaradıcılığında axtarmış və tədqiq etmişdir. Onların öz hekayələrində qəhrəmanlarının bəzi cizgilərini komik şışirtmə-qrotesk yolu ilə təsvir etdiklərini müəyyənləşdirmişdir.

Əsərdə Azərbaycan ədəbiyyatında satira və gülüşün folklor qaynaqlarından və ənənələrindən bəhrələnməsi də açıqlanmışdır. Atalar sözü və məsəllər, lətifələr, təmsillər, nağıllar, qaravəllilər, həmçinin şifahi xalq ədəbiyyatının ən sadə, lakin geniş ictimai-siyasi, fəlsəfi anlam kəsb edən janrlarından biri olan bayatılarda da satira, gülüş doğuran məqamların olduğu bədii nümunələr əsasında təhlil və təsdiqinin tapmışdır.

Tədqiqat işində Azərbaycan realist satirik nəslinin təkamülü, inkişaf yolları və ifşa hədəfləri də öyrənilir. Ədəbiyyatın müxtəlif janrlarında satiranın təzahür formaları üzə çıxarılır. Monoqrafiyada Ə.Xaqani yaradıcılığında, N.Gəncəvi “Xəmsə”sində bunların arasına əksini görürük. “Nuşirəvan və bayquşların söhbəti”, “Sultan Səncər və qarı”, “Zalım padşahla Zahidin dastanı” hekayələrində

şair ədalətsiz hökmdarları kəskin tənqiddə məruz qoyur. B.Babayev satirik ruhu, kinayə və ciddi tənqidi XVI əsrdə M.Füzulinin yaradıcılığında da müşahidə edir. Bunlar böyük şairin “Nişançı paşaya məktub”u və alleqorik əsərləri əsasında təhlil olunur. M.Füzuli, A.Bakıxanov və Q.Zakirin satirik poeziyasında fərqli cəhətlər açıqlanır.

B.Babayev belə haqlı iddiadadır ki, ədəbiyyatımızda realist satiranı qüvvətləndirən və formalaşdıran M.F.Axundovun realizm ədəbi cərəyanın inkişafında xidmətləri böyükdür. Müəllif göstərir ki, XIX əsr Azərbaycan satirası Q.Zakir və S.Əzimin şerində, M.Fətəlinin komediya və nəsr əsərlərində daha qabarıqdır. Tədqiqatda realist satirik nəsrə M.F.Axundov ənənələrindən faydalanan C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənzməminli, N.Nərimanov, M.Ə.Talıbov, Z.Marağalı və başqa yazıçıların bədii nümunələri təbii olaraq ön plandadır. “Danabaş kəndinin əhvalatları” öz satirik üslubu, həlim yumoru, maraqlı süjet xətti, obraz və tipləri, “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani”, “Bahadır və Sona” maarifçi ideyası, “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” güclü satirik ifşa üsulu ilə səciyyəvi olan əsərlər kimi təhlil edilir.

İkinci fəsildə Azərbaycan realist satirik nəsrinin təzahür formaları və yeni inkişaf mərhələsi “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi və satirik nəsr əsasında öyrənilir. Jurnal Ə.Haqverdiyev, M.S.Ordubadi, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar kimi yeni ruhlu, yeni üslublu əsərlər yazan müəllifləri öz ətrafında birləşdirirdi. A.Şaiq, Y.V.Çəmənzməminli və b. maarifçi qələm sahibləri də ona rəğbət göstərirdi. Müəllif bu qənaətdədir ki, “Molla Nəsrəddin”in ideya bədii konsepsiyası XIX əsr maarifçi ideyalarından qaynaqlanırdı. Satirik nəsrin B.Talıblı, T.Şahbazi (Simurğ), Qantəmir, Mir Cəlal, S.Rəhman kimi nümayəndələri də “Molla Nəsrəddin” ənənələrindən öyrənmişlər. Sözü gedən fəsildə “Rus qızı”, “Poçt qutusu”, “Usta Zeynal”, “İranda hürriyyət”, “Qurbanəli bəy”, “Göbələk “ və s hekayələr əsasında satiranın sənətkarlıq məsələlərinə də toxunulmuşdur.

Burada satira və gülüşün çalarları, özünəməxsusluqları üzə çıxarılır, uyğunsuzluqdan komizm doğuran bir üsul kimi danışılır. B.Babayev doğru vurğulayır ki, C.Məmmədquluzadənin bəzi nəsr

əsərlərində komizmin əsas mənbələrindən biri uyğunsuzluqdur. “Usta Zeynal”, “Poçt qutusu” və “Quzu” hekayələri bu baxımdan tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu hekayələrdə komizmin qəhrəmanın əhval-ruhiyyəsi ilə mövcüd şərait arasındakı uyğunsuzluqdan yarandığı təsdiqlənir. Bədii nəsrə satira və gülüşün problematikası, mahiyyəti və poetik xüsusiyyətləri də səciyyəvi satirik əsərlərin təhlili nəticəsində öyrənilir. Satirik nəsrə ideya, mövzu, süjet komikliyin və gülüş üsullarının mahiyyətindən biri kimi göstərilir.

Əsərlərin ideya-məzmununda onun bütün süjetini əhatə edən gülüşdən söhbət açıldıqda, ən çox Mirzə Cəlilin hekayələrinə əsaslanır. Qadın hüquqsuzluğuna etiraz motivləri ilə zəngin olan “Molla Fəzləli”, “Konsulun arvadı”, “Qəssab” hekayələri lakonik “məişət novellaları” kimi təhlil edilir. Obrazların gülünc həyat mövqeyindən və situasiyanın komikliyindən danışarkən “Aldanmış kəvakib”, “Danabaş kəndinin əhvalatları”, “İbrahim bəyin səyahət-naməsi” və s. əsərlərində müəllif mövqeyi aydınlaşdırılır. Əsərdə obrazların gülüncüyü problemlərindən bəhs edərkən ayrı-ayrı sənətkarların “Bomba”, “Şəbih”, “Qiraət”, “Dış ağrısı”, “Cənnətin qəbz”, “Dərs” və s. hekayələr də tədqiqat obyektı olubdur.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, M.P. Vaqif yaradıcılığında ilk qılgıncılarını verən, M.F. Axundovun əsərlərində bir “istihalə keçirib” təkmilləşən realizmin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə öz aktual ictimai kəsərini “Molla Nəsrəddin” cərəyanında, əsasən də C. Məmmədquluzadə və M. Ə. Sabir yaradıcılığında tapması bədii nəsrin və satiranın inkişaf göstəricisidir. Satirik üslubun kamil ifadəsinə də molla-nəsrəddinçi yazıçıların əsərlərində daha çox rast gəlirik. Obrazlar arasında mənəvi-psixoloji və ictimai-sosial əksliklər də ən çox onların əsərlərində özünü göstərir.

Müəllifin bu qənaəti də həqiqətdir ki, satira, yumor sənətkarın həyata baxışını, komik həyat hadisəsini əks etdirən üsul olması ilə yanaşı, həm də cəmiyyətin vaxtı çatmış sosial- mənəvi problemlərinin realist ifadə rüporuna çevrilir. Bütün satiriklərin əks etdirmə üsulu bir yoldan keçirdi, təkcə onların ifadə vasitələrinin müxtəlifliyi seçilirdi. Həqiqi yumoru, gülüşü, satirik tənqidi və fərdi üslubu ilə seçilən sənətkarlar birlikdə satirik ədəbiyyatın

inkişafına təkan verirdilər. Bu da bir növ klassik ənənə, irs-varis münasibətlərinin qorunub saxlanması ilə bağlıdır.

Baba Babayev “Azərbaycan realist nəsrində satira “ monoqrafiyasında barəsində söhbət açdığı və tədqiqata cəlb etdiyi satiriklərin əsərlərinin sənətkarlıq məsələlərindən bəhs edərkən polemika doğuran situasiyalara da sanki zəmin yaratmışdır. Mən bu əsəri müəllifin yeni elmi uğurlarının nəticəsi kimi qiymətləndirirəm.

Bəkir Nəbiyev,
akademik

İddiasız tədqiqatçı – ziyalı

Omrün yarım əsrinə yetən Baba Maqsudoğlu öz mühitinin layiqli ziyalılarından biridir. Ədəbi mətbuatı həvəslə və mütəmadi izləmək, təzə çapdan çıxmış bədii əsərləri, elmi-tənqidi kitabları, teatr tamaşalarını daxili bir ehtiyacla izləmək, onların haqqında məqalə, resenziya yazmaq, fikir söyləmək, ədəbiyyat xadimləri, yazıçı və şairlərlə ünsiyyətdə olmaq istəyi onun yalnız peşə-sənət borcundan deyil, ilk növbədə qanından, mayasından gəlir. Məhz ədəbiyyata vurğunluğu, elmə həvəsi, məşhur alimləri yaxından görüb tanımaq, onlardan elmi tədqiqat işlərinin sirlərini öyrənmək eşqi onu doğma kəndin sakit qoynundan qoparıb Bakının qaynar mühitinə gətirmişdir. B.Maqsudoğlu Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda görkəmli yazıçı və müəllim Abdulla Şaiqin bədii nəsrinə haqqında namizədlik dissertasiyası yazmış, həmin dissertasiyanın mətni əsasında eyni adlı monoqrafiyanı çap etdirmişdir.

Sələflərinin elmi ənənələrini davam etdirən tədqiqatçı kitabda Şaiq nəsrinin özünəməxsusluqlarını aydınlaşdırmış, yazıçının povest, hekayə və romanlarının ideya-mövzu aləmi, janr-üslub xüsusiyyətləri, yaradıcılıq metodu, onun bədii qəhrəmanlarının xarakteri haqqında deyilən mülahizələri dəqiqləşdirmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrının klassik nümunələrindən sayılan “Məktub yetişmədi”, “Köç”, “Daşqın, yaxud hümmətli cavan”, “İntiharımı, Yaşamaqımı?”, “Qarakilsə xatirəsi”, “İblisin hüsurunda”, “Vəzifə” və başqa əsərlərin hər birini yeni baxış bucağından təhlil edib qiymətləndirmiş, bu əsərlərdə qaldırılan ictimai-fəlsəfi problemlərin mahiyyətini aydınlaşdırmışdır.

Şaiq hekayələrinin təhlillərində elmi orijinallığı səciyyələndirən mühüm keyfiyyətlərdən biri bu əsərlərin personajlarının prototipləri və avtobioqrafik cizgiləri haqqında mülahizələridir. Bu baxımdan “Köç”, “Dəyərli bir xatirə”, “Masama” hekayələrinin təhlili xüsusi maraq doğurur. Tədqiqatçı həmin hekayələrdə təsvir olunan hadisələrlə yazıçının şəxsi həyatında baş verən əhvalatlar arasında yaxın assosiasiyalar, oxşar məqamlar görür və bunları Şaiq romantizminin həyatı mahiyyəti ilə əlaqələndirir.

Məlumdur ki, Azərbaycan romantiklərinin, o cümlədən Şaiqin əsərlərində kədər aparıcı motivlərdəndir. Lakin bu kədər ümidsizlik, pessimizm deyil. Əksinə, onun mayasında yüksək bir optimizm-nikbinlik var. Romantiklər həyatın, cəmiyyətin müsibətlərini əks etdirərkən diqqəti onun işıqlı tərəflərinə yönəldir, əzablar, faciələr içərisində zövqü və həzzi göstərməyə çalışırdılar. Əslində Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında kədər cəmiyyətdəki eybəcərliklərə, antihumanizmə ciddi etirazın, qatı müxalifətin ifadəsi olub, insanları fəaliyyətə, intibaha çağıran bir bədii vasitə idi ki, bunları Baba “Ağlaşma” hekayəsinin təhlili prosesində əsaslandırır.

Monoqrafiyanın ikinci bölməsi Şaiqin “İki müztərib, yaxud əzab və vicdan”, “Xasay”, “Əsrimizin qəhrəmanları”, “Bədbəxt ailə”, “Araz” kimi roman və povestlərinin təhlilinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatçı bu əsərlərin ideya mündəricəsi ilə yanaşı, sənətkarlıq keyfiyyətlərinin də şərhinə diqqət yetirmiş, milli nəsr tarixində onların yerini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. O, Şaiqin əsərlərinin dili, üslubu, xüsusilə bədii təhkiyə mədəniyyəti, detallardan istifadə səriştəsi, psixoloji vəziyyətləri canlı, təsirli təsvir ustalığından söhbət açmaqla ədibin sənətkarlığı haqqında dolğun təsəvvür yaratmışdır. Öz təhlillərini əsasən ənənəvi üsulla aparan B.Maqsudoğlu kitabının müvafiq səhifələrində Şaiqin roman və povestlərinin qəhrəmanları, onların xarakteri, romantik düşüncələri barədə sələflərinin söylədiklərinə təshih-düzəliş verməkdə də çəkinməmişdir. Bəzi hallarda bu təshihləri əsaslandırmaq üçün onun söylədikləri fikirlər, güvəndiyi arqumentlər kövrək görünsə də, inandırıcı səslənir və bütövlükdə müəllifin təkcə tədqiqat obyektinə deyil, eyni zamanda da həmin obyekt haqqında ədəbi-elmi mənbələrə də yaxından bələd olduğunu təsdiq edir.

Namizədlik dissertasiyasını müdafiə etdikdən sonra B.Maqsudoğlu çağdaş ədəbi prosesi diqqətlə izləməyə başlamış, mətbuat səhifələrində yeni əsərlər barədə məqalə və resenziyalarla çıxış etmişdir. Onun İsa Hüseynov, Bəxtiyar Vahabzadə, Nəbi Xəzri, Əli Kərim, Anar, Elçin, İsa İsmayılzadə kimi tanınmış sənətkarların yaradıcılığı, həmçinin gənc şair və nasirlərin yeni kitabları haqqında məqalələri söz sənətinə, dogma ədəbiyyata sevgisindən xəbər verir.

Yığcamlıq, konkretlik kimi məziyyətlə ilə seçilən bu məqalələrin bəzilərində müəyyən bəsitlik, empirizm, hətta qeyri-professionalıq da görünə bilər. Amma onların heç birində süni pafos, saxta münasibət yoxdur; həmin yazılarda deyilənlərin hər biri müəllifin daxili səmimiyyətinin açıq, birbaşa ifadəsidir.

Baba Maqsudoğlunun ədəbi yazılarının bir qismi xalis jurnalist qələminin məhsuludur. Bu təsadüfi deyil. O, bir müddət “İki sahil” və “Arqument” qəzetlərinin redaksiyalarında işləmiş, vəzifəsi ilə əlaqədar görkəmli sənət adamları, ədəbiyyat xadimləri ilə görüşüb-söhbətləşmiş, onlardan müsahibələr almışdır. Onun xalq şairi Cabir Novruz, yazıçı Afaq Məsud, müğənni Simarə İmanova, tənqidçi Arif Əmrahoglu, ədəbiyyatşünas Kamran Əliyev, folklorçu Məhərrəm Qasımlı, professor Məmmədhənifə Musayev, muzeyçi Aybəniz Vəkilova, kinorejissor Şeyx Əbdül Mahmudbəyovdan götürdüyü müsahibələr ilk növbədə suallardakı səmimiyyətin, müəllifin ünsiyyət mədəniyyətinin yüksək dərəcəsi ilə fərqlənir.

Baba hər sorğusunda həmsöhbətinin təkcə iş, yaradıcılıq, zəhmət qayğılarını deyil, həm də onu qəlbinin sarı simini tərpətmək, iç dünyası, mənəvi aləmini - mövcud həyat, cəmiyyət, yaşamaq barədə fikir və düşüncələrini, arzu və istəklərini açmaq istəyir. Belə yanaşma üsulu ona öz həmsöhbətlərindən “ürək sözü” çəkməyə kömək edir: müsahibi ona yalnız varını deyil, yoxunu da səmimiyyətlə söyləyir: “Texnikumu qurtarıb ali məktəbə qəbul olunmaq istəyirəm. “Cahargah” muğamını lentə yazdırmaq fikrindəyəm, Bir də arzu edirəm ki, kirayənişinlikdən qurtarım, mənim də evim olsun”. Bu sözlərlə Baba oxucuya sənətdə ilk addımlarını atan müğənni Simarə İmanovanın iç dünyasını təqdim edir.

“Narazılığım, əsasən öz çatışmayan cəhətlərimlə bağlıdır. Hövsələsizəm, təkliyi sevirəm, adamlara gec isinişirəm və çox nadir adamları daxilən qəbul edirəm. Bir sözlə, bir az xudbinəm... Mən çox yaşamaq, qocalıb heydən düşənə qədər yazıb-yaratmaq və uşaqlarımın gələcəyini görmək istəyirəm. Onlardan çox nigaranam... Xörək bişirməyi sevmirəm, hərdən yoldaşımın arzusu ilə onun ən çox sevdiyi xörəkləri - quymaq, dovğa, plov bişirirəm”. - Bunları isə Baba yazıçı Afaq Məsudun dilindən almaqla onun şəxsi xarakterini, gələcək arzularını və məişətini oxuculara çatdırır...

Müəllimlikdən ədəbiyyatşünaslığa, oradan da jurnalistikaya və yenidən müəllimliyə - Baba Maqsudöğlunun keçdiyi ömür (iş, ixtisas) yolunun ana xətti belə olub. Bu yolun coğrafi məkanı isə doğma Məmmədqasımlı kəndindən başlanıb rayon mərkəzi Zərdaba, Gəncəyə doğru gedib və Bakıda bənd alıb. İnanıram ki, bu yollarda rastlaşdığı narahatlıq, qayğı və əzablar axırda yeni-yeni kitablara çevrilib onun təkcə özünə yox, bütün yaxınlarına da sevinc gətirəcəkdir..

Zaman Əsgərli

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Satirik nəsrimizə dair yeni araşdırmalar

Azərbaycan ədəbiyyatında satira böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Şifahi xalq ədəbiyyatımızın xalq tamaşaları, lətifə, nağıl, atalar sözü və s. janrlarında aparıcı keyfiyyətlərdən biri kimi təzahür edən bədii gülüş (satira və yumor) klassik yazılı ədəbiyyatımızın XIX əsrə qədərki mərhələsində zəif görünsə də, yeni dövrün realizminin uğurlarını ədəbiyyatın satirik təbiətindən kənarda təsəvvür etmək mümkün deyil. XX əsrin əvvəllərində M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə irsində və ümumən “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin nümayəndələrinin yaradıcılığında həyat həqiqətini bədii inikasda zirvə məqamına yetişən “yas və ələmlə dolu” (Ə.Hüseynzadə) satirik gülüş qüdrətli ədəbi vasitə kimi sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında da kifayət qədər işlək olmuşdur.

Ə.Hüseynzadə, S.Hüseyn, F.Köçərli, bir qədər sonra – XX əsrin 20-30-cu illərində Ə.Nazim, M.Hüseyn, Ə.Abid, H.Zeynallı, M.Arif və başqa görkəmli tənqidçilər satirik gülüşün həyati əhəmiyyəti və estetik təsir gücü, satirik sənətin böyük nümayəndələri M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə və digərləri haqqında dəyərli mülahizələr söyləmiş, məqalələr yazmışlar. Bununla belə, ədəbiyyatımızda satirik gülüşün inkişaf tarixi (həm folklorda, həm də yazılı ədəbiyyatda) bir sistem halında və ən müxtəlif istiqamətlərdən daha çox 60-cı illərdən sonra araşdırılmağa başlamışdır.

Ə.Mirəhmədov, K.Məmmədov, N.Axundov, H.Əfəndiyev, F.Hüseynov, Y.Qarayev, T.Hacıyev, Q.Kazımov, İ.Həbibbəyli, M.İmanov (Kazımoğlu), A.Əmrahoğlu, C.Yusifli, B.Əhmədov kimi nüfuzlu alimlərin elmi araşdırmalarında satirik ədəbiyyatın tədqiqi ciddi yer tutmuşdur. Yeni əsrin başlanğıcında bu alimlərin satirik ədəbiyyatın tədqiqi sahəsindəki yolunu uğurla davam etdirən ədəbiyyatşünaslardan biri də Baba Babayevdir. İstedadlı ədəbiyyatşünasın bir-birinin ardınca çap etdirdiyi “Azərbaycan realist nəsrində satira” (Bakı, “Elm”, 2008) və “Azərbaycan satirik nəsrinə dair araşdırmalar” (Bakı, “Müəllim”, 2009) kitabları onun uzun illər apardığı tədqiqatların nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır.

Birinci kitab onun “Azərbaycan realist nəsrində satiranın

təşəkkülü, inkişaf mərhələləri və problemləri (1850-1920)” mövzusunda yazdığı doktorluq dissertasiyasının monoqrafiya şəklində meydana çıxan səmərəli nəticəsidir. B.Babayevin doktorluq dissertasiyasının predmeti XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərindəki realist nəsrə satira probleminin araşdırılması ilə həddülənir. İkinci kitabda alim Azərbaycan ədəbiyyatında satira probleminə konkret bir tarixi mərhələnin həddüları çərçivəsində yox, geniş və əhatəli kontekstdə yanaşır. Məqalələr məcmuəsi kimi ərsəyə gələn kitabda satirik gülüşün imkanları folklordan sovet dövrünün ilk onilliklərinə qədər izlənilir. Tədqiqatın bu istiqamətdə gerçəkləşməsi artıq alimin satira probleminə elmi marağının davamlı və konseptual xarakter aldığını göstərir; Azərbaycan ədəbiyyatında təzahür xüsusiyyətlərindəki irs-varislik əlaqəsini - ənənəsini və ona novator münasibəti aşkarlamaq məqsədi daşıyır.

“Azərbaycan satirik nəsrinə dair araşdırmalar” kitabı folklor janrlarının tarixi təkamül yolunu izləməyə geniş imkan verir. Əgər nəzərə alsaq ki, “hər bir milli ədəbiyyatın tarixdən gələn bütövlüyü vardır” və “ədəbiyyat öz təbiəti etibarilə tarixidir” (N.Cəfərov), onda B.Babayevin tədqiqatlarının metodoloji baxımdan düzgün istiqamətdə getdiyi aydın olar. Kitab məqalələr toplusu olduğu üçün ilk baxışda məsələlərin qoyuluşu bir qədər dağınıq təsir bağışlayır. Misal üçün, “Ü.Hacıbəyovun satirik hekayələri” *məqaləsindən sonra* “Epik folklor örnəkləri Azərbaycan satirik nəsrinin qaynaqları” məqaləsi gəlir və onların bu cür düzülüşü araşdırmaların elmiliyi haqqında təəssüratı zəiflədir. Əslində isə (məhiyyət planında) məsələ tamamilə başqa cürdür. Araşdırmaların elmiliyi ümumən kitabda qoyulan problemlərin bir-birini tamamlaması; daxili bütövlük yarada bilmək imkanı ilə şərtlənir. Hətta bu “xaotik” düzülüşün içərisində fəhmli oxucu araşdırmaların nəsr kontekstində - satirik gülüşün Azərbaycan nəsrinin (həm folklor, həm də realist nəsr) tarixi yaddaşında ehtiva olunan bədii imkanlarında gerçəkləşdiyini aydın görə bilər. Məsələlərə satiranın tarixi inkişafı kontekstində yanaşsaq, görürük ki, tədqiqatçı öncə folklor nəsrini, sonra realist nəsrin banisinin - M.F.Axundovun, daha sonra XX əsr satiriklərinin, ən nəhayət isə 20-30-cu illər nasirlərinin yaradıcılıq yolunu elmi təhlilin predmetinə çevirmişdir. Bu mənada “Realist

nəsrdə M.F.Axundov əənələri”, “U.Hacıbəyovun satirik hekayələri”, “A.Şaiqin hekayələrində satirik hədəflər”, “Y.V.Çəmənzəminlinin satirik hekayələri”, “Zəngin xarakterlər müəllifi” məqalələri satiranın fərqli inkişaf mərhələlərinin nümayəndələrinin elmi portretini yaratmaq missiyasından, mənsub olduğu mərhələnin ədəbiyyatında onun yerini müəyyənləşdirmək məqsədindən başqa, satirik poetikanın fərdi üslublarını aşkarlamaq tendensiyasını gerçəkləşdirir. Müasir elmi ədəbiyyatşünaslıqda satiraya müstəqil bir ədəbi növ kimi yanaşmaq tendensiyası da vardır. (Akademik İ.Həbibbəylinin “Satira ədəbi növ kimi” məqaləsini xatırlamaq olar). Bununla belə, ədəbiyyatşünaslığımızda satiradan üslub - üslub təmayülü səviyyəsində danışmaq tendensiyası da qüvvətlidir. Fikrimizcə, bu daha davamlı elmi yanaşmadır. Professor T.Hüseynoğlu doğru bir elmi qənaətə gəlir ki, müasir bədii nəsrimizdə epik-analitik, lirik-romantik, şərti-metaforik üslublarla bərabər “satirik üslub da aydın bir şəkildə nəzərə çarpmaqdadır” (Hüseynov T. Söz - tarixin yuvası. Bakı, 2000, s.143). Əgər nəzərə alsaq ki, bunda söhbət üslubi təmayüldən gedir, eyni zamanda “ədəbi prosesin simasını müəyyənləşdirən ayrı-ayrı üslublar öz dominant xüsusiyyətləri ilə birlikdə üslubi təmayül yarada bilər» (V.Quliyev), onda B.Babayevin tədqiqatlarında M.F. Axundov, S.Hüseyn, Ü.Hacıbəyov, Y.V.Çəmənzəminli, Ə.Haqqverdiyev, A.Şaiqin fərdi satira üslublarını aşkarlamaq cəhdı və hər sənətkarın bədii təsvir üsuluna məxsus “dominant xüsusiyyətləri” meydana çıxarmaq təşəbbüsləri satirik üslubi təmayülün nəsrimizdəki dayanıqlılığını şərtləndirən elmi axtarışlar kimi qiymətləndirilə bilər.

Fikrimizcə, kitabda özünə yer alan “Adların gülüş doğuracaq təbiəti”, “Satirik detalın müxtəlifliyi”, “Bədii nəsrə satiranın çalarları”, “Satirik nəsrin poetik komponentləri”, xüsusən “Satirik nəsrin üslub xüsusiyyətləri” məqalələri bədii nəsrimizdə satirik ifadə üsulunun hərəkət və inkişaf trayektoriyasını, onun tipologiyasını, maarifçi realist nəsrdən tənqidi realist nəsrə, ən nəhayət isə 20-30-cu illər nəsrinə qədər keçdiyi təkamül yolunda meydana çıxan keyfiyyət fərqlərini aşkarlamaq məqsədi daşıyır. Ədəbiyyatşünaslığımızda maarifçi realizmlə tənqidi realizmi ayıran və birləşdirən əsas estetik xüsusiyyətlərə kifayət qədər aydınlıq

gətirilmişdir. (Y.Qarayevin tədqiqatlarını xatırlamaq kifayət edər). Kitabda bədii nəsrimizdə satirik məzmun, tip, süjet, komik situasiya və vəziyyətlərin yaradılması, satirik detalın funksiyası, satirik janrların tipologiyası və s. məsələlərlə bağlı əhatəli şərhlərə rast gəlirik.

İnanırıq ki, B.Babayevin kitabının müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu sahə ilə bağlı ərsəyə gələn tədqiqatlar arasında özünəməxsas yeri olacaq.

Təyyar Salamoğlu
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Ədəbiyyatşünaslığa yeni töhfə

XX əsrin əvvəllərindən satira, satirik ədəbiyyat, satirik sənətkarlarımızın bədii nəsrin çeşidli janrlarında yazdıqları əsərlər, satirik mətbuat ədəbiyyatımızın vacib problemləri kimi alimlərimizin diqqət mərkəzində olmuşdur. Müstəqillik dövründə bu problemlərin işlənməsinə daha çox ehtiyac duyulur. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir mərhələnin formalaşması elmi və ictimai fikir tərəfindən haqlı olaraq təsdiq edilir, ədəbiyyatşünasların nəzərində bir-mənalı şəkildə infibah dövrü kimi qəbul olunur. Ədəbi prosesdə baş vərən yeniləşmə nəzəri məsələlərin qoyuluş və təhlili metodologiyasında da müşahidə olunur. Lakin yeniləşmə heç də bədii təfəkkürdə təsbitlənmiş klassik ədəbi ənənələrin inkarı yox, onların bu və ya digər istiqamətdə dəyişmələrə uğraması, təkmilləşməsi deməkdir. Ona görə də klassik və poetik vasitələrin XX əsr ədəbi prosesində davam etdirilməsi, hətta bu gün - XXI əsrin əvvəllərində də fayda verməsi təbii qəbul edilməlidir. Etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycan klassik nəsrində satira və yumordan, digər komizm vasitələrindən, gülüş üsullarından bəhs edilsə də, bütövlükdə, 1920-ci ilə qədərki dövrün satirası bir mərhələ, problem kimi indiyədək ədəbiyyatşünaslığımızda sistemli şəkildə öyrənilməmişdir.

Filologiya elmləri namizədi, dosent Baba Babayev yeni nəşrdən çıxmış monoqrafiyasında ("Azərbaycan realist nəsrində satira", Bakı, Elm, 2008) haqlı olaraq belə nəticəyə gəlir ki, XIX əsrdən başlayaraq XX əsrin əvvəllərində satira tam formalaşaraq yüksək mərhələyə çatmışdır. Ən kəskin satirik əsərlər də məhz bu dövrdə meydana gəlmişdir. Beləliklə, ədəbiyyatımızda, sözün həqiqi mənasında, satira məktəbi yaranmışdır. Monoqrafiyada Azərbaycan klassik ədəbiyyatında 1920-ci ilə qədər yazıb- yaratmış M.F.Axundov, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, Ü.Hacıbəyov, Y.V.Çəmənzəminli, A.Şaiq, S.S.Axundov, S.M.Qənizadə, T.Şahbazi, S.Hüseyn, B.Talıblı, Qantəmir və başqa yazıçıların satirik nəsr əsərlərindən bəhs edilir. Müəllif yeri gəldikcə Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir və başqa şairlərin satirik şeirlərinə də toxunubdur. Folklor və qədim dövr ədəbiyyatımızdakı bəzi satirik, yumoristik

örnəklərə, komik xarakterli nümunələrə də nəzər salır. Tədqiqatçı satiranın keçdiyi inkişaf yolunun nisbətən geniş elmi mənzərəsini yaratmaq üçün XIX əsrin son rübündə yaranan satirik hekayələri də müqayisə məqsədilə xatırlayır.

Kitabda müəllif realist Azərbaycan yazıçı və şairlərinin əsərləri ilə yanaşı, yeri gəldikcə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən problemlə bağlı bədii faktları da tədqiqata cəlb edir, onlara yerli-yerində münasibət bildirir. Tədqiqatda XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində (1920-ci ilə qədər) yazıb-yaratmış sənətkarlarımızın satirik nəsrinin sənətkarlıq məsələlərindən bəhs olunmuşdur. XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyatımızda satira məktəbinin, satira və yumorun onun tarixinin, poetik xüsusiyyətlərinin, mahiyyətinin, ayrı-ayrı janrlarda təzahür formalarının küll halında, elmi şəkildə öyrənilməsini vacib və gərəkli olduğu üçün tədqiqatçı bu məsələni önə çəkir və lazımi nəticələrə gəlir.

Monoqrafiyanın ikinci fəslində Azərbaycan realist satirik nəsrinin təzahür formaları və yeni inkişaf mərhələlərindən bəhs edilir.

B.Babayev doğru olaraq qeyd edir ki, M.Füzuli ilə A.Bakıxanov və Q.Zakir arasındakı mərhələdə satirik poeziya yeni mərhələyə qalxır. A.Bakıxanov isə «Nəsihətnamə», “Əməlin” cəzası», “Ümidin boşa çıxması” kimi əsərlərində əyanların riyakarlığını, böhtançılığını, yalançılığını ifşa edirdi. Alimin bu iddiası da haqlıdır ki, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında satira M.F.Axundova qədər, sözün həqiqi mənasında, Q.Zakir poeziyasında öz əksini tapmışdır. S.Ə.Şirvani də satirik şeirə mövcud nöqsanları aradan qaldırmaq, hər cür özbaşınalığı, riyakarlığı ifşa etmək işində tutarlı vasitələrdən biri kimi baxırdı.

Azərbaycan ədəbi fikrinin, milli düşüncə tərzinin inkişafında H.Zərdabi və onun “Əkinçi” qəzeti, S.Əzimlə yanaşı, N.Vəzirov da xüsusi xidmət göstərmişdilər. M.F.Axundovun ənənəsindən faydalanan C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, M.Ə.Talıbov, Z.Marağalı və başqa yazıçılar XIX əsrin sonlarından ədəbiyyata gəlməklə böyük sənətkarın satirik, yumoristik ənənələrini mənimsəyərək çeşidli bədii nümunələr yaratmışdılar.

Satirik nəsr əsərlərində süjetin qurulması Mirzə Cəlil yaradıcılığında məqsəduyğun və düşünülmüş bir hadisədir.

“Zeynal bəy”, “Göbələk”, “Qıraət”, “Quzu” və sair satirik hekayələrdə böyüklü-kiçikli çoxlu əhvalatları cazibəli süjet vasitəsilə oxucuya çatdırılır. Müəllif süjetin maraqlı və təsirli çıxması üçün həyat həqiqətlərini yaxşı öyrənir, tipik hadisələri seçib mənalandırır, ümumiləşdirirlər. “Quzu” hekayəsində ümumiləşdirmələr elə ustalıqla aparılır ki, təfərrüat hiss olunmur. «Bomba» hekayəsində qorodovoyun gülünc aqibəti ilə onun təmsil olunduğu zümrənin iflası təması şəkildə öz əksini tapır. B.Babayev doğru qənaətdədir ki, süjet və mövzu rəngarəngliyi M.Çəlinin, Ə.Haqverdiyevin, A.Şaiqin, Y.Vəzirin, S.Hüseynin, Ü.Hacıbəyovun həyatı çox yaxşı bildiklərini göstərən başlıca əlamətlərdəndir.

Obrazların düşdüyü vəziyyətlərdən asılı olaraq yaranan gülüş Y.V.Çəmənzməninlinin “Cənnətin qəbzı”, “Ağ buxaqda qara xal”, “Mərsiyəxan” və s. hekayələrində müşahidə olunur. Tədqiqat işində müəllif göstərir ki, bəzi yazıcıların hekayələrinə qoyduğu adlar da gülüş doğurur, komik təəssüratlar yaradır. Hekayələrin başlanğıc və sonluqları da bəzən gözlənilməzlikləri ilə komik effekt üçün zəmin, şərait yaradır. C.Məmmədquluzadə başda olmaqla müasirləri bu ənənəni davam etdirmişlər. “Danabaş kəndinin əhvalatları” (“Eşşləyin itməkliyi”) povesti, “Pirverdinin xoruzu”, “Kışmış oyunu”, “Zırrama”, “Saqqallı uşaq”, “İki ər”, “Zəlzələ” və s. hekayələr buna misal ola bilər. Hekayələri gözlənilməz sonluqla yekunlaşdırmaq da klassiklərimizə xas olan uğurlu sənətkarlıq xüsusiyyətlərdəndir. Monoqrafiyada Ə.Haqverdiyevin “Seyidlər ocağı”, “Çeşmək”, Ç.Məmmədquluzadənin “Dəllək”, “Pirverdinin xoruzu”, “Yan tütəyi”, “Saqqallı uşaq”, B.Talibinin “Xortdan”, “Qırx zopa”, “Xeyir iş”, T.Ş.Simurqun “Məşədi Qədiminin evində bədbəxtlik”, Qantəmirin “Buğda quyusu” və başqa əsərləri gözlənilməz komik sonluqlarla yekunlaşdırılmış əsərlər kimi təqdim edilir.

Satirik üslubda poetik obrazlılıq yaradan əsas vasitələr komizm və kalamburdur. Bu vasitələrdən poeziyada Q.Zakir və M.Ə.Sabir, nəsrə M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev və b. yaradıcılığında kifayət qədər istifadə olunmuşdur. Komizmlər və kalamburlar bədii üslubda estetikanın eybəcərlik kateqoriyasına uyğunluq yaradır, acı istehza, sərt kinayə və sarkazm mahiyyəti

daşıyır, cəmiyyətə zidd halların kökünü kəsmək işində qüdrətli ideya silahına çevrilir. Söz sənətində satirik əsər adlarının (“Bomba”, “Çeşmək”, «Qurbanəli bəy», «Cənnətin qəbzi»), mənfi xarakterli adların (Xudayar, Baqqal, Kosa Baxşalı və s.), yer adlarının (İtqapan, Qapazlı, Qurdbasar, Qaraqılçıq, Danabaş, Dəcəlabad və s.) əksəriyyəti komizm mahiyyəti olur, xalq arasında tez yayılır, işlənə-işlənə simvola çevrilir.

B.Babayev bildirir ki, realist nəsrimizin ən seçmə nümunələrindən olan, təxminən eyni dövrü və ictimai mühiti təsvir edən «Allah xofu» (1906, S.M.Qənizadə), «Usta Zeynal» (1900, M.Cəlil), «Pir» (1913, N.Nərimanov), «Şeyx Şəban» (1915, Ə.Haqverdiyev) hekayələri ilə «Cənnətin qəbzi» arasında bir ideya - məzmun səsləşməsi mövcuddur.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan yazıçıları hekayə janrına üstünlük verirdilər. Bu prosesdə xüsusi diqqət yetirdikləri bədii vasitələrdən biri də bədii detaldır. C.Məmmədquluzadənin, Ə.Haqverdiyevin, A.Şaiqin, Y.V.Çəmənzmənin əsərlərində bədii, psixoloji, məişət və ya fizioloji detalla yanaşı, satirik detala da rast gəlinir. Bədii detalın intensiv mahiyyəti bütün məqamlarda süjetin dinamikasında təsdiqini tapır.

Uzun illərin, gərgin axtarışların nəticəsi olan "Azərbaycan realist nəsrində satira» monoqrafiyasını oxuduqdan sonra belə qənaətə gəlirsən ki, böyük bir dövrün realist satirik nəsrini əks etdirən bu fundamental əsər ədəbiyyatşünaslığımıza qiymətli töhfədir.

Şamil Vəliyev

Filologiya elmlər doktoru, professor

Həsən Seyidbəylinin nəsrinə haqqında ilk tədqiqat əsəri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Baba Babayevin yeni çapdan çıxmış “Həsən Seyidbəylinin bədii nəsrinə” monoqrafiyası ədəbiyyatşünaslığımızda ilk sistemli tədqiqat əsəri olmaqla yazıcının 90 illik yubiley tədbirləri ərəfəsində onun yaradıcılığına qiymətli ərməğandır.

Monoqrafiyada XX əsr Azərbaycan yaradıcı şəxsiyyətlərindən Həsən Seyidbəylinin ədəbi fəaliyyəti tədqiq olunur. Mövzunun aktuallığı bir sənətkarın yaradıcılığı olsa da, problemlə yanaşma predmeti genişdir. Həsən Seyidbəylinin mənsub olduğu ədəbi proses təsviri planda xatırladılıb, dövrün ədəbi-sosial şəraiti öyrənilib, bədii nəsrin təkamül prosesi təbii və ziqzaqlı cəhətləri, vüqar xüsusiyyətləri ilə birlikdə göstərilib, bədii nəsr sahəsində epik, lirik-psixoloji nəsrin dinamikası izlənilib və bu fonda Həsən Seyidbəyli nəsrinin ümumi və fərdi analizi aparılıb, yeri gəldikcə ədəbiyyat və incəsənət arxivinə müraciət olunub, ədəbiyyat tariximizin ədəbi-nəzəri təcrübəsinə istinad edilib, ədəbi-tənqidi fikrimizin görkəmli nümayəndələrinin əsərlərinə, monoqrafiya və məqalələrinə nəzər yetirilib, bir sözlə, mövzu-problem obyektinə ətraflı öyrənilib.

Monoqrafiyada alimin məqsədi Həsən Seyidbəyliinin XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatındakı yerini və mövqeyini müəyyənləşdirərək, sənətkarın yaşadığı mühiti, həyatı, nasir, dramaturq, publisist, kinorejissor fəaliyyəti təhlil obyektinə kimi araşdırılıb.

Baba Babayev problemin qoyuluşu və həllini, mühüm elmi nəticələrini əldə edərkən ədəbi-metodoloji dəyərləndirmə olaraq tarixi-müqayisəli metoddan çox, təsviri-publisistik üsluba üstünlük verib, məqsəd və vəzifələrin icrasına uğurla nail olub. O, Həsən Seyidbəylinin bədii nəsrinin öyrənilməsinə kompleks yanaşib, tədqiqat obyektinə sistemli baxış ifadə edib, problemin elmi yeniliyini əsaslandırılıb.

Monoqrafiya müəllifi tədqiqatın I fəslində yazıçı və dramaturqun ədəbi-sosial mühiti, həyat və yaradıcılığını öyrənib, məsələ ilə bağlı arxiv materiallarına da istinad edib. Ədəbiyyatşünas bu məcrada Həsən Seyidbəylinin 1950-1980-ci illərdəki ədəbi-mədəni

fəaliyyətinin əsaslarını sintez və analiz edib, kitablarını təhlil predmeti edib. Bütün bunlar daha çox məsələnin xarakterindən asılı olaraq təsvir-təhkiyə planındadır. “Qiymətli damcılar” hekayələr kitabı, “Kür sahilində” oçerklər kitabına verdiyi təsvirlər ədəbi proses fonunda olub, hətta yeri olduqca dövrün partiya, plenum, qurultay qətnamələrinə, ədəbiyyat sahəsində irəli sürülmüş qərarlara da istinad edib. O, bədii əsərlərin təhlilini qiymətləndirmə, dəyərləndirmədən çox, təsvir-təqdimat planında xronika olaraq şərh edir. Fikir və məntiqini ədəbi-tənqidin Həsən Seyidbəyli, habelə mövcud ədəbi-prosesə verdiyi elmi-nəzəri qiymətlə əsaslandırır, möhkəmləndirir.

Monoqrafiyanın II fəslə Həsən Seyidbəylinin yaradıcılıq axtarışlarını, ilk nəsr əsərləri, hekayələrinin tədqiqini ehtiva edir. Alim bu hekayələrin təhlili prosesində onların təhkiyə üslubundakı çatızmazlıqları da həssaslıqla duyub ifadə edib. Göstərib ki, bu hekayələrdə obraz rəngarəngliyi də duyulandır, real-psixoloji təbiilik bəzən azlıq da edir, dialoqlardakı yığcamlıq da, hisslərdəki psixoloji təbiilik də bəzən gözlənilmir. Həmin hekayələr yığcam və oxunaqlıdır. Müəllif təhlil zamanı janrın spesifikasiyasına münasibət bildirib, sosial-bədii təhlillərinə üstünlük verib. Əsərlər dinamik inkişafda, xronoloji olaraq öyrənilib, onların əsasən çap variantlarına istinad edilib. “Bizim Astarada”, “Çiçək”, “Telefonçu qız”, “Cəbhədən-cəbhəyə”, “Uzaq sahillərdə”, “İllər keçir”, “Tərsənə” kimi müxtəlif janrlı əsərlərin təhlili geniş olub, ədəbi-tarixi, elmi-nəzəri aspektdə öyrənilib. Baba Babayev Həsən Seyidbəylinin bədii nəsrini hekayələrindən sonra (“Qiymətli damcılar”, “İki müavin”, “Sülh estafeti”, “Nigaran”, “Xidməti lift” və s.) povest və roman janrlarında da izləyib. Bunların da təhlili ədəbi proseslə ehtivallı olub sosioloji təhlil planındadır. Yazıcının povest və romanlarının təhlilinə həsr edilmiş III fəslin tədqiqində əsərlərin dil və üslub xüsusiyyətlərinə toxunulub, bədii konfliktə obrazların yeri, ədəbiyyatda vətəndaş pafosu, gerçəkliyin həyatı dərki, bədii material təzəliyi, təsvir və ifadə vasitələrindəki yenilik, müsbət qəhrəmanın bədii həlli, ictimai-əxlaqi problemlərin ifadəsi və başqaları ədəbiyyatşünas alimin təhlil predmetləri kimi diqqəti cəlb edir. Baba müəllim bütün əsər boyu ideya axtarışında forma və məzmunu diqqət

mərkəzində saxlayıb.

Bütün fəsilərdə problemin izlənməsi obyektiv elmi-tənqidi səciyyə daşıyır, əsərlərə elmi münasibət qənaətedicidir.

Baba Babayev monoqrafiyada əldə etdiyi elmi müddəalarını onun nəticə hissəsində ifadə edib, istifadə etdiyi elmi nəzəri qaynaqları göstərib.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Baba Babayevin “Həsən Seyidbəylinin bədii nəsr” adlı ilk sistemli monoqrafiyası ədəbi ictimaiyyət arasında rəğbətlə qarşılanacaq və ədəbiyyatşünaslığımızda qiymətli məxəz kimi özünəməxsus yer tutacaqdır.

Əlizadə Əsgərli,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Satirik nəsrin üfüqləri

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra ədəbi-nəzəri problemlərin, ədəbi-bədii irsin yeni metodoloji tələblər prizmasından tədqiqi zərurəti yaranıb. Müasir mərhələdə, xüsusən, XIX-XX əsrlər satirik ədəbiyyatımızın ideya-bədii xüsusiyyətlərinin ədəbi prosesdəki yeniləşmə, ədəbiyyatşünaslığımızın son nailiyyətləri müstəvisində tədqiqi aktual problem kimi diqqəti cəlb edir.

Bu baxımdan klassik və müasir ədəbiyyatımıza həsr olunmuş tədqiqatları ilə ədəbi mühitdə sayılıb-seçilən, istedadlı ədəbiyyatşünas alim Baba Babayevin “Azərbaycan satirik nəsrinə dair araşdırmalar” kitabının nəşri (Bakı, “Müəllim” nəşriyyatı, 2009) təqdirəlayiqdir. Məlumdur ki, bədii əsərin ideya-məzmunu, müəllif niyyəti, mətnin dil, üslub, sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən, bədiiliyi təmin edən elementlərdən çıxış etməklə şərh edilməli, aydınlaşdırılmalıdır. Problemin tədqiqinə məhz bu elmi mövqedən yanaşan B.Babayev zəngin tarixə malik ədəbiyyatımızın maraqlı, parlaq səhifəsini təşkil edən satirik nəsrin nəzəri məsələlərinin, ideya-məzmununun, poetikasının sistemli şəkildə araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirib.

Ədəbiyyatşünaslığımızda müxtəlif ədəbi növ və janrlarda satirik əsərlərin yaranınası, satiranın inkişaf mərhələləri ilə bağlı maraqlı elmi-nəzəri fikirlər söylənilib. Satirik nəsrin araşdırılması zamanı tədqiqatçı müxtəlif ədəbi məxəzlərdən, o cümlədən yeni filoloji tədqiqatların nəticələrindən bəhrələnib, yeri gəldikcə Ə.Mirəhmədov, Y.Qarayev, K.Məmmədov, Ə.Saraclı, Z.Əsgərli, A.Əmrahoğlu, B.Əhmədov və başqa tədqiqatçıların əsərlərinə istinad edib. Bununla yanaşı, müəllifin problemin araşdırılmasına yaradıcı, orijinal, özünəməxsus yanaşmaları, elmi-nəzəri müləhizələrində yeni fakt və dəlillərə əsaslanması əhəmiyyətli nəticələr əldə etməsinə imkan yaradıb.

Məlumdur ki, xalqımız satiraya, yumora əvəzedilməz tənqidi, ifşaedici, islahedici vasitə kimi yanaşıb, bu mövqe öz əksini xalq yaradıcılığının bir sıra sahələrində, o cümlədən folklorda tapıb. Şifahi xalq ədəbiyyatımızın müxtəlif ədəbi növ və janrlarında, o

cümlədən dastan, nağıl, lətifələrimizdə satirik nəsrin elementləri, dəyərli nümunələri var. B.Babayev yazılı ədəbiyyatımızda satira və gülüşün folklor qayriyaqlarından və ənənələrindən bəhs edərkən atalar sözü və məsəllər, lətifələr, təmsil, bayatılar, meydan tamaşaların, xalq dramları, oyunlar, məzhəkələr, qaravəllilər, dastanlar, aşiq şeirlərini təhlil süzgəcindən keçirir, xalq gülüşünün bədii təsvir və ifadə vasitələrini, satirik əksətdirmə üsullarını üzə çıxarır. Epik folklor örnəklərinin Azərbaycan satirik nəsrinin yaranması və inkişafında rolu barədə mülahizələr tədqiqatda konkret bədii nümunələrlə əsaslandırılıb.

Eyni zamanda satirik nəsrin folklor qayriyaqlarından bəhs edərkən müəllifin yalnız epik şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə məhdudlaşmaması, folklorun lirik və dramatik janrlarına da müraciət etməsi tədqiqatçı diapozonunun genişliyini göstərir, müxtəlif ədəbi növ və janrların satirik ifadə imkanları, şifahi ədəbiyyatın yazılı satirik nəsrin formalaşmasında rolu barədə daha dolğun təsəvvür yaradır.

Kitabda ayrı-ayrı sənətkarların satirik nəsr yaradıcılığının tədqiqi mühüm yer tutur. “Yusif Vəzir Çəmənizin satirik hekayələri”, “Realist nəsrə M.F.Axundov ənənələri”, “Ü.Hacıbəyovun satirik hekayələri”, “Tağı Şahbazi (Simürğ) satirik hekayələr ustası kimi”, “Abdulla Şaiqin hekayələrində satirik hədəflər” başlıqlı məqalələrdə tədqiqatçı satirik nəsr əsərlərinin poetikasını araşdırmış, satirikalərimizin yaradıcılıq laboratoriyasının özünəməxsusluğu, bədii gülüşdən istifadə məharəti barədə oxucuda dolğun təsəvvür yaratmağa müvəffəq olub.

Satirik nəsr tədqiq edərkən milli dramaturgiyanın banisi, yeni tipli realist nəsrin ilk orijinal nümunələrini yaratmış M.F.Axundovdan, məşhur “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbindən bəhs etməmək mümkün deyil. Tədqiqatçının haqlı qənaətinə görə, M.F.Axundovun elmi, ədəbi-estetik görüşləri, realizm, satira və gülüş haqqında fikirləri XIX əsrin sonlarından ədəbiyyata gələn yazıçıların yaradıcılığına, dramaturgiya, nəsrin inkişafına güclü təsir göstərüb. Məhz bu ənənələr üzərində meydana gələn “Molla Nəsrəddin” jurnalı, qüdrətli sənətkarlarımız C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir yeni satirik ədəbiyyatın təməlini qoyub.

“Gülüşlə düşündürən sənətkar” məqaləsi görkəmli söz ustası Mir Cəlalın yaradıcılığındakı satirik, yumorlu məqamlara həsr olunmuşdur. Məlumdur ki, keçən əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Mir Cəlalın nəsr əsərlərində, xüsusən hekayələrində gülüş, satira, yumor özünün bədii ifadəsini tapmışdır. Ədibin hekayələrində dövrün vacib ictimai problemləri, cəmiyyətin inkişafına mane olan qüvvələr, sovet cəmiyyətinin təbiətindən doğan satirik, komik situasiyalar, gülüş, kinayə, istehza doğuran insan xarakterləri sənətkarlıqla əks olunmuşdur.

Professor T.Hacıyev Mir Cəlal müəllimin mühazirələrində bədii əsərin poetik xüsusiyyətləriləri ilə bağlı söylədiyi fikirləri xatırladaraq yazır ki, sərlövhə əsərin yarısıdır, oxucunu özünə çəkməlidir. Obrazın adında onun xisləti oxunmalıdır.

B.Babayev diqqəti sənətkarın laboratoriyası üçün səciyyəvi olan cəlb edərək yazır ki, Mir Cəlal əsərlərinə sərlövhə seçməkdə çox usta idi. O, bilirdi ki, nəzərə çarpan sərlövhə oxucuda dərhal maraq oyadacaq. Ədibin əsərlərinin adları bu baxımdan səciyyəvidir: “Xarici naxoşluq”, “Rola girib”, “Neçə cür salam var”, “Təzə toyun nəzakət qaydaları” və s. hekayələrin adları oxucunu yaşadığı dövrün mənəvi eybəcərliklərinə, əsərdə qaldırılan problemin, təsvir edilən həyat hadisəsinin mahiyyətini dərk etməyə, düşünməyə yönəldir.

Bədii nəsr əsərində surətlərə ad verilməsinin də asan məsələ olmayıb müəllifdən xüsusi məharət tələb etdiyini qeyd edən tədqiqatçı Mir Cəlal yaradıcılığını bu cəhətdən nümunə göstərir. Ədib hekayələrində Həkim Cinayətov, Anket Anketov, Kəmtərov kimi adlar, soyadlar vasitəsilə obrazın, onun təmsil etdiyi ictimai təbəqənin cəmiyyətdəki inkişafa, yeniliyə, mənəvi dəyərlərimizə zidd olan mahiyyətini sərrastlıqla açə bilir.

Konkret bədii nümunələrin təhlili tədqiqatçını Mir Cəlalın hekayələrinin dili üçün təbiilik, orijinallıq, səlislik, aydınlıq kimi bədii məziyyətlərin səciyyəvi olması qənaətinə gətirib. Ədib hekayələrində yaddaqalan mənfi tiplər qalereyası yaradıb, xalq gülüşünü əks etdirən, dilimizdəki satira, yumor səciyyəli söz və ifadələr, atalar sözü və məsəllərdən, frazeoloji birləşmələrdən sənətkarlıqla istifadə edib ədəbiyyatımızı ölməz sənət əsərləri ilə

zənginləşdirib.

Müasir ədəbiyyatşünaslığımızda poetika məsələlərinə diqqətin artması müsbət haldır. Lakin etiraf etməliyik ki, bəzən tədqiqatlarda bu termindən sui-istifadə hallarına da yol verilir. B.Babayevin araşdırılmalarında poetika terminindən yerli-yerində, bəzən də həddindən artıq xəsisliklə istifadə olunması diqqəti çəkir. Lakin onun nəsrdə gülüş üsulları, satirik üslub, bədii detal, adların təbiəti, satirik hekayədə gözlənilməzlik və uyğunsuzluq, komiklik, istehza, nadirə və qrotesk, süjet, xarakter və tip yaratma metodları, ideya-məzmununda gülüş kimi müxtəlif poetik komponentlərlə bağlı elmi-nəzəri araşdırmaları, gəldiyi nəticələr müəllifə məhz poetika məsələlərinin tədqiqindən danışmağa haqq verir.

“Azərbaycan satirik nəsrinə dair araşdırmalar” kitabı B.Babayevin uzun illər apardığı tədqiqatların uğurlu yekunu, gərgin alim əməyinin bəhrəsidir. Kitabda satirik nəsrin aktual problemləri dərin təhlil süzgəcindən keçirilib, ədəbi prosesdə gedən yeniləşmə ilə səsleşən elmi-nəzəri nəticələr əldə edilib. Kitabda müasir ədəbiyyatşünaslığımızda yaranan yeni metodologiyaya əsaslanaraq irəli sürdüyü orijinal ideyalar, əldə etdiyi nəticələr onu qiymətli elmi məxəz, son dövr ədəbiyyatşünaslığımızın nailiyyəti kimi qiymətləndirməyə əsas verir.

Bilal Həsənlı

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent, əməkdar müəllim

İlk sistemli tədqiqat əsəri

Həsən Seyidbəyli Azərbaycan ədəbiyyatının parlaq simalarından biridir. O, ədəbiyyat tarixində həm nasir, həm ssenarist, həm kinorejissor, həm də ictimai xadim kimi şərəfli yerlərdən birini tutur. Ədəbiyyat o zaman öz zamanından uca dayanır ki, milli məfkurəyə xidmət edir, yaradıcı şəxs özünün unudur, vətəndaşına xidmət edir. Bu mənada Həsən Seyidbəyli xalqın, ədəbiyyatın milli təəssübkeşi olub ömrünü bu yolda şam kimi əridib. Nə yazıqlar olsun, zamanında belə yaradıcı insanlara qiymət verə bilməmişik. Bu yerdə xalq şairi Cabir Novruzun “Sağlığında qiymət verin insanlara” şeiri yada düşür.

Həsən Seyidbəyli mənalı bir ömür yaşamışdı. O, qayğılı ömründə həm qələmlə, həm də sözlə xalqa xidmət etməyə çalışıb. Qələm onun silahı olub, cəmiyyətdəki nöqsanları təmizləməyə, sözsə tribunallardan danışmağa lazım olub. İkinci bir tərəfdən, müşahidə etdiklərini bədii əsərlərində təsvir edib. Bu mənada onun yaradıcılığı çoxşaxəlidir. Yazıçı, kinossenarist, dramaturq və rejissor olaraq Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti üçün çalışıb.

Həsən Seyidbəyli ikinci ömür yaşayır. Qədirbilən ziyalı-alim, ədəbiyyatşünas, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun əməkdaşı Baba Babayev kimi insanların qələmində “Həsən Seyidbəylinin bədii nəsr” monoqrafiyası (redaktoru akademik Bəkir Nəbiyev, rəyçilər prof.Təyyar salamoğlu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Əlizadə Əsgərli. “El” nəşriyyatı, Bakı, 2010) ədəbi ictimaiyyətə təqdim edilib.

Müəllif bu görkəmli sənətkarın yaradıcılığına bütövlükdə ilk dəfə qiymət vermək zərurəti qarşısındadır. Sənətkara ilk dəfə qiymət vermək hər cəhətdən çətindir. Çətindir o mənada ki, ilk təşəbbüs sənindir. Və sənin verdiyin qiymət gərək obyektiv olsun, qınağa çevrilməsin. Ona görə bir çətinlik də Həsən Seyidbəylinin Baba Babayev qələmində yaşamasına təhlil verməkdir. Müəllif çox haqlı irad tutur ki, bu cür sənətkar haqqında az yazılıb. Ona görə də müəllif çalışır ki, yazıcının bütün yaradıcılığına qiymət versin. İlk növbədə Həsən Seyidbəyli gözəl hekayələr və novellalar ustasıdır. Baba Babayev də onun yaradıcılığını, janrlar üzrə təhlil edərkən

hekayə və novellaları önə çəkir. Hekayə həyat həqiqətlərini göstərmək üçünən çevik ədəbi yoldur. Bu ədəbi yola keçən povest və romanı öz yaradıcılığına daxil edə bilər. Süjet qurmaq məharəti hekayələrindən göründüyü kimi pis alınmır. Onun süjet, obraz yaratma, söz demək imkanları hekayələrində az və ya çox dərəcədə görünür. Tədqiqat onun hekayələrinin bu cəhətinə də diqqət yetirir, “İki müavin”, “Qılgılcılar”, “Qiymətli damcılar”, “Vəfalı və oğru pişik” hekayələrində sənətkarın uğurunu və uğursuzluğunu tənqidçi gözü ilə oxucunun nəzərinə çatdırır. Monoqrafiyada Baba Babayevin təhlili birtərəfli deyil. Həsən Seyidbəylinin hekayələrinin mövzusu beynəlmiləçilik ruhunda olsa da, obrazlar milli xarakterlidir. Bu cəhəti Baba Babayev çox düzgün olaraq hiss etmiş, millilikdən doğan bəşəriyyətə ədəbiyyat nöqtəyi nəzərindən yanaşır.

Həsən Seyidbəylinin hekayələrinə nəzər salsaq ilk baxışda konfliktsiz süjet xətti təsiri bağışlayır. Lakin bu o demək deyil ki, hekayələr dinamizmindən məhrumdur. Hekayələrindəki daxili ziddiyyətlər barışmaz həddə deyil, bu ziddiyyətlər öz məcrasında həll oluna bilər. Hekayələrin bu yönünə nəzər yetirən tədqiqatçı konflikt məsələsinə toxunarkən bu problemin onun povestləri üçün keçərli olduğunu yazır. Xüsusilə, “Kənd həkimi” povestində konflikt institutu bitirən gənclə onun qarşılaşdığı maneələr arasındadır. Bu povest dərin oxucu rəğbətini qazanıb. Oxuculardan fərqli olaraq alim bu əsərin nöqsanlarını görə bilər. Povestin qəhrəmanı gənc həkim Aydın Zeynalovdur. Yazıcının tanıtdığı kimi, bu obraz həm əsl qızdırmaya, həm də cəmiyyətin mənəvi xəstəliyinə qarşı mübarizə aparır. Göründüyü kimi, əsərdəki konflikt həll oluna bilər.

Həsən Seyidbəylinin həyatı və ədəbi-ictimai fəaliyyəti Azərbaycanla sıx bağlıdır. O, nədən yazırsa yazsın, xalqın arzu-istəklərini, onun yaşam tərzini həmişə önə çəkir. Onun qəhrəmanları xoşbəxt insanlardır. Bu obrazlar qalareyasında həkim, neftçi, kolxozçu, telefonçu, qazmaçı daha çoxdur. Bizi bu obrazlardan o qədər də böyük tarix ayırmır. Baba Babayev Həsən Seyidbəyli realizmini günün obyektiv reallığından doğduğunu qanunauyğun şəkildə görür. XX əsər realizmi özünü Azərbaycan ədəbiyyatında da göstərib. Tənqidçi öz fikrini belə formula edir ki, Həsən

Seyidbəylinin ilk hekayələri və povestləri müasirliyi duymaq, dərk etmək, ondan sənətkarcasına istifadə etmək hesabına meydana çıxıb.

Müəllif yazıçı kimdir sualına cavab axtarır, belə bir cavab da diqqətdən yayınmır: “Konfliktlər fonunda çalışan yazıçıdır”. Təbii ki, buna uyğun olaraq “oxucu kimdir?” sualı da fikrimizə gəlir. Qəhrəmanın həyatını, taleyini yaşada bilən oxucudur. Nə qədər poetik səslənsə də, Həsən Seyidbəylinin qəhrəmanı oxucunun zövqünü oxşaya bilir. Həsən Seyidbəylinin əsərlərindəki dramatism oxucunu gərginlikdə saxlaya bilir. Bu yerdə Baba Babayev “Telefonçu qız” povestindəki dramatismi misal göstərir. Bu əsərdəki dramatism daxili konfliktlə müşayiət olunur. Həm də Həsən Seyidbəylinin istedadı kəskin dramatism və ziddiyyətsiz konfliktlər yaratmaqda özünü göstərir. “Mən ki gözəl deyildim”, “Söyüdlü arx” əsərlərindəki yazıçılıq məharəti də (B.Bayramov, İ.Əfəndiyev) obrazlar arasındakı mübarizənin yaratdığı situasiyalardadır. Yazıçılar bilə-bilə öz qəhrəmanlarını çətin vəziyyətlərə salırlar. “Telefonçu qız” povestində də yazıçını tənqidçi alim gözəl duyub, bu sürətlərin başqa sürətlərlə müqayisədə əsl dramatik səviyyəsini açıb göstərib. Onu da qeyd etmək olar ki, “Telefonçu qız”ın (Mehribanın) xarakterik cizgilərini bu səviyyədə təqdim etmək əsl tənqidçinin işidir.

Baba Babayev Həsən Seyidbəylinin ədəbi-bədii görüşlərində xüsusi seçilən lirik-psixoloji üslubu da öz baxışlarında açıqlayır. Bu üslubun kök saldığı “Çiçək”, “Telefonçu qız”, “İllər keçir”, “Tərsənə”, “Cəbhədən-cəbhəyə” əsərlərinə əsasən, Həsən Seyidbəylinin psixoloji durum yaratmaq məharəti haqqında səviyyəli oxucudan tutmuş mütəxəssis alimə qədər hamıya bəllidir. Ancaq professional səviyyədə nəsrə lirizmdən, onun qabarıq keyfiyyətlərindən layiqincə danışmaq həm də yazıçıya olan hörmətdən irəli gəlir. Tənqidçinin Çiçək kimdir? Sualı ətrafında çoxlu mübahisələr etmək olar. Baba Babayev də Çiçəyə olan münasibətində onun həm mənfə xüsusiyyətlərini (bu mənfilik onun şəxsiyyətini aşağı salmır), həm də müsbət keyfiyyətlərini görüb qiymətləndirir. O, kənd həyatını yaxşı bildiyindən povestindəki kəndlə bağlı yazıçının qeydlərindəki səriştəsizliyi yerində tuta bilib.

Ədəbiyyat qarşısında duran məsələlərdən biri yazıçı və müasirlik problemidir. Köhnəlməyən mövzular ədəbiyyatda həmişə yaxşı qarşılanıb. Bu məsələ həm də bəşəri mahiyyət kəsb edir. Necə əsər yaratmaq lazımdır ki, indi də yaxşı oxunsun, gələcəkdə də yaxşı qarşılansın. Bu sahədə Azərbaycan ədəbiyyatında layiqli sənətkarlar özlərini təsdiq ediblər. Ancaq milli zəminə əsaslanan bədii əsər yaratmaq isə Azərbaycan yazıçısının işidir. Bəs milli Azərbaycan yazıçısı ifadəsini kimə aid etmək olar? Bu suala cavab tapmaq tənqidçinin işidir. Baba Babayevin bu məsələyə münasibəti aşağıdakı cümlələrdə daha aydın görsənir. “Həsən Seyidbəylinin yaradıcılığı müasirlik hissini qabaqırlığı və ideya-mündəricəsinin əhatəliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Yazıçı yaradıcılığına müasirlik kimi yüksək estetik prinsipləri baxımından yanaşdığı üçün oxucusunu yormur, yaratdığı obrazların daxili aləminə nüfuz etməsi əsərlərinin ideya-sənətkarlıq xüsusiyyətlərini və həll etmək istədiyi problem dairəsini düzgün müəyyənləşdirir”. Bu fikirlərin struktur təhlilini verməklə müasirliyə olan münasibəti aydınlaşdırmış olarıq.

-Hansı yazıçı müasirdir? – Yaratdığı obrazların daxili aləminə nüfuz etməyi bacaran yazıçı.

-Hansı mövzu müasirdir? – Həll etmək istədiyi problemin dairəsini düzgün müəyyənləşdirən mövzu.

Bu iki hökmün nəticəsi kimi aşağıdakı cümlə fikrimizi tam əsaslandırır. “Tərsanə” romanını oxuduqdan sonra müəyyən etmək çətin deyil ki, o fəhlə mövzusu ilə qəlbən, ürəkdən bağlı olan bir sənətkar olmuşdur”. Buradan təbii bir sual yaranır: “Tərsanə” romanı müasirdirmi? Bu sualın Baba Babayevin düşüncəsində cavabı belədir: “Uzaq sahillərdə”, “Telefonçu qız”, “İllər keçir”, “Cəbhədən-cəbhəyə”, “Çiçək”, “Tərsanə” roman povestlərinin yaranma tarixindən 50 ildən çox vaxt keçdiyinə baxmayaraq, aktuallığını və estetik dəyərini bu gün də qoruyub saxlayan, hətta bu gün də insanları düşündürən, özünə cəlb edən yaradıcılıq nümunələridir”.

Müasirlik həm də insanı yaxın tarixi keçmişimizə bağlamalıdır. Yəni oxucu yaxın və ya uzaq keçmişdə yaşamağı da mütaliə zamanı bacarmalıdır. Bu isə yazıçının sənətkarlığından birbaşa asılıdır. Hətta oxucunu keçmişə aparıb gətirə bilərsə, əsər onda müasirliyə daha yaxşı xidmət edə bilər. Baba Babayevin əsərdən verdiyi

retrospektiv çözüm yaddaşda oxucunu 70-ci illərə qaytara bilir. “Bu otağın mebeli açıq-qəhvəyi rəngdə idi. Artıq hər şey yerbəyer olmuşdursa da, burada 18-19 yaşlı oğlan uşağının yaşadığı o dəqiqə hiss olunurdu. Stulların söykənəcəyində, çarpayının üstündə idman paltarı, cürbəcür qalstuklar, əzilmiş cib yaylığı, “Vokruq sveta” və “Texnika molodyoji” yazı stolunun siyirtməsində sınımış pərgar, rəsmxətt ləvazimatı, jurnallardan kəsilib şifonerin içəri üzünə yapışdırılmış şəkillər, çiyinlərinin, qollarının və qılçalarının əzələləri əfsanəvi bir tərzdə qabarmış idmançıdır.

“Yeniyetmələr” filmindən ərəb aktrisası Maqdanın şəkili, Andrey Bolkonski rolunda Vyacheslav Tixonovun yorğun, ağıllı sifəti, aktrisa Svetliçnayanın rəngini itirmiş iri, süzgün gözləri. Bridjit Bardounun açıq dodaqları və yuxarıda ayrıca bir guşədə Tahir Salahovun çəkdiyi Qara Qarayevin şəkli”.

Bu və ya digər təsvirlər bizə yaşadığımız post-sovet məkanındakı mənzərəni xatırladır. Qısaca belə demək olar ki, “Tərsanə” müasir romandır. Bizi “Tərsanə”dəki hadisələrdən olsa-olsa 20-30 il ayırır. Bunu nəzərə alıb demək olar ki “Tərsanə” romanının ikinci hissəsi bizim zamanımızda həyatımıza qayıdacaq. (Biz məqaləni çapa hazırlayarkən məlum oldu ki, romanın ikinci hissəsi nəşr olunub – R.Ə.)

Baba Babayev Həsən Seyidbəylinin heç bir əsərinə gözgörəlik etmir. O yazıcının povest və romanlarını həm tərifləyir, həm də tənqid etməkdən çəkinmir. Bunu çap olunmamış “Tərsanə”nin ikinci hissəsinə də aid etmək olar. O, əsərdə obrazların taleyindən narahatdır. Lalənin, Tutunun, Ələsgərin sevgi macəraları, Əyyub Qəriblinin gəmi təmiri zavodunda rəhbərliyindəki perspektivlər dumanlı qalır.

Baba Babayevin təqdimində Həsən Seyidbəyli müharibə mövzusunda tarixi əsərlər yazan sənətkar kimi də öz qiymətini alır. “Ürək”, “Qardaş qəbri”, “Fəryad”, “Medalyon”, “Yaşlılarım”, “Müharibə”, “Səadət mübarizləri”, “Ağır günün dostları”, “Uzaq sahillərdə”, “Cəbhədən cəbhəyə”, “Mübahisəli şəhər”, “General”, “Burada insan yaşamışdır” kimi povest və romanlarda faşistlərə qarşı xalqımızın cəbhədə və arxada mübarizəsindən, müharibə dövrünün insanların fədakarlığından bəhs edilir. Onun müharibə

tarixi mövzusunda yazdığı povest və romanlar çoxdan ekran həllini də tapıb. “Cəbhədən cəbhəyə”, “Uzaq sahillərdə” həm maraqlı bədii əsərlər, həm də kinomuzun şedevrləri kimi hafizələrdən silinməyib. Ədəbiyyatçılar deyirlər ki, hansı yazıçı ölümündən sonra da oxunur, deməli, o ölməyib. Həsən Seyidbəyli də o xoşbəxt sənətkarlardandır ki, əsərləri həm oxunur, həm də maraqla tamaşa olunur.

Bu günlərdə yazıçının 90 illik yubileyi ərəfəsində alim həmkarının gərgin axtarışlarının bəhrəsi olan “Həsən Seyidbəylinin bədii nəsr” monoqrafiyası qədrşünas oxucularla yanaşı sənətkarın ruhuna da qiymətli töhfə olacağına əminəm.

Ramil Əliyev,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Azərbaycan satirik nəsrinə dair araşdırma

Baba Babayev 57 illik mənalı, maraqlı ömrünün artıq 36 ilini bu gün də yorulmaq bilmədən, əzmkarlıq və vətəndaş qeyrəti, yangısı, prinsipliliyi ilə elmi-pedqoji yaradıcılığa həsr edir. Onun müstəqilliyimiz, dövlətçiliyimizlə əlaqədar siyasi mövzuda yazdığı publisist yazıları, lakonik hekayələri hec vaxt ədəbi ictimaiyyətin diqqətindən yayınmır. Ədəbiyyatşünaslığa dair yazdığı elmi məqalələr peşəkar, səriştəli bir alimin erudisiyasından, klassik ədəbiyyata, əsasən də realist nəsrə bələdçiliyindən xəbər verirsə, hekayələri müasir həyatımızda mövcud olan çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün yaratdığı mənfi tipləri necə islah etməsindən bəhs edir. Akademik Kamal Talıbzadə hələ 1990-cı illərdə Baba Babayevin ədəbi-nəzəri məqalələrinə istinadən yazırdı: Baba Babayevin monoqrafiyalarında, məqalələrində orijinallıq, özünəməxsusluq və ədəbiyyatşünaslığa dair mühüm məsələlər diqqətli, istedadlı alim mühakiməsi ilə təhlil edilir. Mən onun əsərlərini ədəbiyyatşünaslıq elmimizin son uğurlarından sayıram”.

1998-ci il prezident seçkiləri ərəfəsində Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev yığıncaqların birində Baba Babayevin yazdığı siyasi məqalələri göstərərək demişdi; “Siyasi şərhə belə verərlər: məntiqli, inamlı, həm də gələcəyə nikbinliklə. Müəllifin nikbinliklə, istedadla yazılmış yazılarından məmnunam”.

B.Babayevin biz həmkarları, müasirləri arasında klassik və müasir ədəbiyyatı mükəmməl bilməsinə bir səbəb də onun güclü yaddaşa malik olmasıdır. Həddən çox mütaliə zənginliyi, elmdə, təhsildə, siyasətdə informasiyasının çox olması yazılarında olduğu kimi, mühazirələrində də Baba müəllimi fərqləndirən, auditoriyanın sevimlisinə çevirən cəhətlərdəndir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında satirik ədəbiyyatın öyrənilməsi həmişə aktual problemlərdən biri olub. Ona görə ki, çox qüdrətli qələm sahibləri satirada həqiqi realizm üslubunu görür və onu yüksək qiymətləndirirdilər. Çünki klassik bədii nəsr ustalarımızın ədəbiyyatın satira janrının yüksək ictimai məqsədi, ideallığı haqqındakı baxışları ötürülməyib, onu realizmin başlıca xüsusiyyətlərindən biri kimi qiymətləndirib. Özləri də qələmə

aldıqları satirik əsərlərin əsasında aydın, ictimai-siyasi məqsəd və ideya qoyublar.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə nəzər saldıqda isə satirik bədii əsərlərin yaranmasını XIX əsrdən təşəkkül tapdığını və böyük təkamül yolu keçdiyinin şahidi oluruq. Satirik nəsrin yaranması, inkişaf mərhələləri zaman-zaman müxtəlif ədəbiyyatşünas alimlər tərəfindən araşdırılsa da, onun elmi-nəzəri məsələləri sistemli şəkildə məhz filologiya eimləri namizədi Baba Babayev tərəfindən öyrənilib. Maraqlıdır ki, alim satirik nəsrin yaranması və inkişaf mərhələlərindən söhbət açan bu mövzu ilə bağlı bir sıra maraqlı elmi fikirlər söyləmiş Ə.Mirəhmədov, Y.Qarayev, K.Məmmədov, Ə.Saraclı, Z.Əsgərli, A.Əmrahoglu, B.Əhmədov kimi tədqiqatçıların əsərlərinə haqlı olaraq istinad edir, onlardan məharətlə bəhrələnir, lakin onların heç birini təkrarlamır. O, bütövlükdə XX əsr satirik nəsrinin nəzəri məsələlərini problem kimi qarşıya qoyur və onun elmi-nəzəri təhlilini əsl ədəbiyyatşünas alim kimi ədəbi prosesdə baş verən yeniləşmə proseslərinə uyğun olaraq təhlil edir.

B.Babayev “Azərbaycan satirik nəsrinə dair araşdırmalar” kitabında Azərbaycan klassik ədəbiyyatında XIX əsrin II yarısı, XX əsrin 20-ci illərinə qədərki dövründə yazıb-yaratmış yazıçılardan M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmən-zəminli, B.Talıblı, M.Cəlil, S.Rəhman, S.Hüseyn, T.Şahbazi və başqa sənətkarların yaradıcılığı, xüsusilə onların satirik nəsr əsərlərinin poetikast burada böyük ustalıqla təhlil və tədqiq olunub. Baba müəllim bu əsərləri uzun illər öyrənib və tədqiqinə böyük zəhmət sərf edib. Kitabında Azərbaycan satirik nəsrinin təşəkkül tarixindən söhbət açan alim belə hesab edir ki, “XIX əsrə qədərki ədəbiyyatımızda ancaq satiranın rüseymləri təzahür etmişdir. Bu janra daha çox XIX əsr və sonrakı dövr ədəbiyyatımızda təsadüf edilir”.

Alim bu qənaətini kitaba daxil etdiyi məqalələrində sübuta yetirərək onları orijinal bir üslubda verib. O haqlı olaraq qeyd edir ki, “Axundovdan başlayaraq nəsrə satira öz inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, XX əsrin əvvəllərində başda Cəlil Məmməd-quluzadə olmaqla, molla-nəsrəddinlər satiranın özünəməxsusluğunu yüksəklərə qaldırmışlar”.

Kitabla tanışlıqdan ilk andaca alimin gəldiyi nəticələrin olduqca aktual, yeni elmi fakt və dəlillərə əsasən sübuta yetirildiyinin şahidi olursan. Çünki kitabda satira və gülüşün rəngarəngliyi, onların özünəməxsusluqları məharətlə araşdırılır, nasirlərimizin satirik əsərlərindəki orijinallıq üzə çıxarılır və obyektiv elmi qiyməti verilir.

Kitaba daxil edilmiş bəzi məqalələrdə Azərbaycan ədəbiyyatında satira və gülüşün folklor qaynaqlarından və ənənələrindən bəhrələnməsindən, folklorumuzun ən geniş yayılmış janrlarında satira, gülüş doğuran məqamların olduğu da dəyərli faktlarla sübuta yetirilir. Alimin bu qənaətinə bəraət qazandıran akademik Bəkir Nəbiyevin B.Babayevin doktorluq dissertasiyasına yazdığı rəydə bu sözləri oxuyuruq: "Dissertasiyada Azərbaycan ədəbiyyatında satira və gülüşün folklor qaynaqlarından və ənənələrindən bəhrələnməsi də geniş formada açıqlanmışdır. Atalar sözu və məsəllər, lətifələr, nağıllar, təmsillər, qaravəllilər, həmçinin şifahi xalq ədəbiyyatının ən sadə, lakin geniş ictimai-siyasi, fəlsəfi anlam kəsb edən janrlarından biri olan bayatılarda da satira, gülüş doğuran məqamların olduğu bədii nümunələr əsasında bu dissertasiyada özünün təsdiqini tapmışdır. Ümumən, folklorun bir çox janrlarında gülüşə rast gəlmək olur. Bunlar təsdiq edir ki, satira və gülüş xalq örnəkləri üçün də səciyyəvidir".

Azərbaycan satirik nəsrinin, eləcə də ədəbiyyatın müxtəlif janrlarında satiranın müxtəlif təzahür formaları və inkişaf mərhələləri, satirik nəsrə M.F.Axundov ənənələri, "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbi, bədii nəsrə satira və gülüşün özünəməxsusluqları ilə bağlı bu kitaba daxil edilmiş yazılar böyük maraq doğurur. Bu yazılarda yeni ruhlu, dövrün sosial-mənəvi problemlərini məharətlə əks etdirən müəliflərdən söhbət açılır, onların satiralarının sənətkarlıq məsələlərindən geniş formada bəhs edilir.

Baba Babayevin kitabda böyük önəm verdiyi və məharətlə öhdəsindən gəldiyi məsələlərdən biri də "Azərbaycan bədii nəsrində ideya, mövzu və süjet komikliyinə və gülüş üsullarının doğurduğu mahiyyət haqqında" nəzəri fikirləridir. Müəllif burada sənətkarlarımızın yaratdıqları obrazların tipikliyinə, qələmə aldıkları şəraitin komikliyinə təhlil edir, klassik satirik nəsrə sənətkarlıq

məsələləri, hekayələrdə bədii, satirik detalların mahiyyəti araşdırılır, ədəbiyyatımızın janr, növ, üslub, formaca zəngin olduğu kimi, satirik obraz və xarakter, komik situasiyalar, yumoristik pafos, komizmin ifadə vasitələri və üsulları baxımından da müxtəlif olduğu elmi detallarla, məntiqi fikirlərlə sübuta yetirilir.

Təqdirəlayiq haldır ki, müəllifin gəldiyi nəticələr, üzə çıxardığı eimi yeniliklər ədəbiyyatşünaslığımızda yaranan müasir metodoloji meyillərə əsaslanır və bu kitabda qaldırılan problemlər elmi nəzəri qiymətini alır. Kitabda ədəbiyyatımızın mühüm, məsuliyyətli bir dövrü və sahəsi araşdırılıb, faktlar və mənbələr əsasında çox qiymətli elmi nəticələrə gəlinib. Bu Baba Babayevin böyük əməyinin, məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticəsidir. Əminik ki, kitab Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün qiymətli töhfə, gənc tədqiqatçılar üçün böyük elmi məxəz rolunu oynayacaq və geniş oxucu kütləsinin marağına səbəb olacaqdır. Çünki Azərbaycan ədəbiyyatında bu formada araşdırma ilk tədqiqat işidir.

Razim Məmmədov,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Satirik nəsrə aid yeni araşdırmalar

Baba Babayev 1952-ci ildə Zərdab rayonun Məmmədqasımlı kəndində anadan olub. Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan yazıçılar Birliyinin üzvü, Qabaqcıl maarif xadimidir. “Abdulla Şaiqin bədii nəsr” (1999), “Ədəbi söz qalacaq” (2006), “Azərbaycan realist nəsrində satira” (2008) monoqrafiyalarını, “Qalacaqdır dünyada” (2001), “Nur çeşməsi” (2003), “Azərbaycan ədəbiyyatı” (Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq seçilmiş əsərlərinin tərtibçisi və ön sözün müəllifi) kitablarını yazmışdır. “Azərbaycan satirik nəsrinə dair araşdırmalar” alimin yeddinci əsəridir.

XX əsrin əvvəllərindən satira, satirik-ədəbiyyat, satirik sənətkarlarımızın bədii nəsrin çeşidli janrlarında yazdıqları əsərlər, satirik mətbuat ədəbiyyatımızın vacib problemləri kimi həmişə alimlərimizin diqqət mərkəzində olmuşdur. Müstəqillik dövründə bu problemlərin işlənməsinə daha çox ehtiyac duyulur. Realizm yaradıcılıq metodu, maarifçilik, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi və bütövlükdə satirik ədəbiyyatla bağlı olan mövzünün ədəbiyyatşünaslar tərəfindən elmi-nəzəri aspektdə öyrənilmək istəyi də bu ehtiyacdən doğdu. XX əsrin əvvəllərindən zamanın dönüşü cəmiyyətin bütün sahələrində-varlıqda və şüurda, elmdə və ədəbiyyatda, mədəniyyətdə və incəsənətdə, nəzəriyyədə və təcrübədə əsaslı təbəddülatlar insanların həyat və fəaliyyətinə də təsir edir, onların şüur və təfəkküründə yeni proseslərin baş verməsi üçün real imkanlar yaradırdı. Bu işdə ədəbiyyatın, nəzəri fikrin edə biləcəyi ən vacib iş-həyatı düzgün əks etdirmək, ifşa hədəflərini aydın göstərmək, “Öyrini-əyri, düzü-düz” yazmaq, ictimai geriliyin səbəblərini araşdırmaq və ondan xilas olmaq onun xəstəliyinin mahiyyətini, müalicə və profilaktikasını göstərməkdir. Ədəbiyyat, ən çox da satirik ədəbiyyat bu missiyanı idarə etmək üçün köhnəlmiş ədəbi metodlardan, ideyalardan istifadə edə bilməzdi. Buna görə də satirik nəsrdə, poeziyada, dramaturgiyada və publisistikada ədəbiyyat orijinal ideyalar və ideallar irəli sürməli, cəmiyyəti yeni dünyagörüşlə silahlandırmaq vasitəsilə onu gerilikdən, qaranlıqdan çıxmağa kömək göstərməliydi. Belə zamanda

tənqidə, realist ədəbiyyata, satira və yumora ehtiyac daha çox idi.

Bu gün ədəbiyyatın ayrı-ayrı aktual problemlərini sistemli şəkildə öyrənilməsi müasir filologiyanın əsas vəzifələrindəndir. Satiranın, satirik nəsrin də bu şəkildə, bu quruluşda öyrənilməsi yeni və aktualdır. Azərbaycan satirasının yaranmasını, təşəkkülünü, mərhələlərini, inkişafını və digər elmi-nəzəri məsələlərini sistemli şəkildə araşdırmaq da bu qəbildəndir.

XIX əsrdən başlayaraq Azərbaycanın ictimai-mədəni həyatında müşahidə edilən dəyişikliklər təbii olaraq ədəbi prosesə də öz təsirini göstərmişdir. Ona görə də həmin dövrdən ədəbiyyatımızın yeni mərhələsi başlayır. Lakin Azərbaycan klassik nəsrində satira və yumordan, gülüşdən, komik vasitələrdən, üsullardan ayrı-ayrı müəlliflərin satirik nəsrindən bəhs edilsə də, bütövlükdə 1920- ci ilə qədərki dövrün satirası ayrı-ayrı janrlar üzrə bir mərhələ, problem kimi işlənməmişdir. XIX yüzillik keçid dövrü olduğu üçün burada klassik ənənələrlə yeni dövr ədəbi-mədəni cərəyanları arasında qarşılıqlı əlaqə də bariz şəkildə özünü göstərir və bu problemlər filologiya elmləri namizədi, ədəbiyyatşünas Baba Babayevin bu günlərdə işıq üzü görmüş “Azərbaycan satirik nəsrinə dair araşdırmalar” (Bakı, “Müəllim”, 2009, 258 s. Elmi redaktoru, filologiya elmləri doktoru, professor Şamil Vəliyev, rəyçilər, professorlar İslam Ağayev və İbrahim Bayramovdur) kitabında toplanan 27 məqalədə öz əksini tapmışdır.

Ədəbi prosesdə baş verən yeniləşmə meyilləri, nəzəri məsələlərin qoyuluşu və təhlili metodologiyada da müşahidə olunur. Lakin yeniləşmə heç də bədii təfəkkürdə klassik ədəbi ənənələrin inkarı yox, onların bu və ya digər yöndə dəyişmələrə uğraması və təkmilləşməsi deməkdir. Ona görə də klassik ənənələrin və poetik vasitələrin XX əsr ədəbi prosesində davam etdirilməsi, bu gün - XXI əsrin əvvəllərində işlənilməsi təbii qəbul edilməlidir.

Baba Babayev “Azərbaycan satirik nəsrinə dair araşdırmalar” kitabında M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, Y.V.Çəmənəzəminli, B.Talıblı, M.Cəlal, S.Hüseyn, Ü.Hacıbəyov, T.Şahbazi və başqa sənətkarların yaradıcılığı, xüsusilə, onların satirik nəsr əsərlərinin poetikasını uzun illər öyrənmiş, bu əsərlərin tədqiqinə böyük zəhmət sərf etmişdir. Kitabda Azərbaycan satirik

nəsrinin təşəkkül tarixindən söhbət açan alim belə hesab edir ki, “XIX əsrə qədərki ədəbiyyatımızda ancaq satiranın rüşeymləri təzahür etmişdir. Bu janra daha çox XIX əsr və sonrakı dövr ədəbiyyatımızda təsadüf edilir.” Alim bu qənaətini kataba daxil etdiyi məqalələrində sübütə yetirərək orijinal bir üslubda şərh etmişdir.

“Yusif Vəzir Çəmənzməninlinin satirik hekayələri”, “Realist nəsrə M.F.Axundov ənənələri”, “Ü.Hacıbəyovun satirik hekayələri”, “Tağı Şahbazi (Simurq) satirik hekayələr ustası kimi”, “Abdulla Şaiqin hekayələrində satirik hədəflər” başlıqlı məqalələrdə tədqiqatçı satirik nəsr əsərlərinin poetikasını araşdırmış, satiriklərimizin yaradıcılıq laboratoriyasının özünəməxsusluğu, bədii gülüşdən istifadə məharəti barədə oxucuda dolğun təsəvvür yaratmağa müvəffəq olub.

“Gülüşlə düşündürən sənətkar” məqaləsi görkəmli söz ustası Mir Cəlalın yaradıcılığındakı satirik, yumorlu məqamlara həsr olunmuşdur.

B.Babayev diqqəti sənətkarın yaradıcılıq laboratoriyası üçün səciyyəvi olan bu cəhətlərə cəlb edərək yazır ki, “Mir Cəlal əsərlərinə sərlövhə seçməkdə çox usta idi. O, bilirdi ki, nəzərə çarpan sərlövhə oxucuda dərhal maraq oyadacaq. Ədibin əsərlərinin adları bu baxımdan səciyyəvidir.; ”Xarici naxoşluq”, “Rola girib”, “Neçə cür salam var”, “Təzə toyun nəzakət qaydaları” və s hekayələrin adları oxucunun diqqətini yaşadığı dövrün mənəvi eybəcərliklərinə, əsərdə qaldırılan problemin, təsvir edilən həyat hadisəsinin mahiyyətini dərk etməyə, düşünməyə yönəldir”. Ayırı-ayrı bədii nümunələrin təhlili B.Babayevi böyük sənətkar, istedadlı gülüş ustası Mir Cəlalın hekayələrinin dili üçün təbiilik, orijinallıq, səlistlik kimi bədii məziyyətlərin özünəməxsus olması qənaətinə gətirib. Nasir hekayələrində yaddaşlardan silinməyən mənfi tiplər toplusu yaratmışdır. Mir Cəlal, əsasən xalq gülüşünü özündə ehtiva edən, dilimizdəki satira, yumor səciyyəli söz və ifadələr, atalar sözü və məsəllərdən bütün məqamlarda sənətkarlıqla istifadə edibdir.

Artıq neçə vaxtdır ki, Azərbaycan təhsil sistemi Avropa təhsilinə inteqrasiya edir. Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə Azərbaycan təhsilində Baloniya sisteminin tətbiqinə başlanıbdır. Bu

gün ənənəvi təhsil sistemi sıradan çıxmaqdadır. Fəal integrativ təlim texnologiyasının orta və ali məktəblərdə tədris prosesində tətbiqi özünü doğruldur və müsbət nəticələr verir. Günümüzün gerçəkliyində ədəbiyyat tədrisinin qarşısında duran ümdə məsələlərdən biri də dərslərin yeni metodla (F.İ.T) keçirilməsidir. Bu nöqteyi-nəzərdən tədrisi prosesində məzmunundan daha çox poetikaya diqqət yetirilməsi zəruri məsələlərdəndir. Haqqında söhbət açdığımız “Azərbaycan satirik nəsrinə dair araşdırmalar” əsəri həm ali, həm də orta ümumtəhsil məktəbi müəllimlərimiz üçün dəyərli mənbədir. Çünki B.Babayev tədqiqata cəlb etdiyi klassiklərimizin satirik nəsrindən söhbət açarkən, əsasən bu əsərlərin poetik cəhətlərini şərh etmişdir. Bizcə, müasir ədəbiyyatşünaslığımızda poetika məsələlərinə diqqətin artırılması müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir.

Nəhayət, müəllifin uzun illər apardığı tədqiqatın uğurlu yekunu onu göstərir ki, bu kitab müasir ədəbiyyatşünaslığımızda yaranan yeni metodologiyaya arxalanaraq hazırlanmış, tədqiqatçılar üçün dəyərli məxəzdir.

Xuraman Məmmədova

Ləyaqətli ziyalı

“Ədəbiyyat” qəzetinin sonuncu – 4 oktyabr 2002-ci il tarixli sayında gözümlə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təbrikinə sataşdı. Şəklə baxdım. O idi. Sadəcə inanmağım gəlmirdi ki, gənclik şövqü ilə bizə mühazirələr deyən, jurnalistika nəzəriyyəsinin incəliklərini, detallarını şərh edən, müasir dövrlə əlaqələndirən istedadlı qələm sahibi, müəllimim Baba Maqsudoğlunun (Babayev) 50 yaşı tamam olur. Onun özünəməxsus tədris metodikası var. Hamıdan fərqlənir, hər gün mühazirələrində ictimai-siyasi proses, dövlətin xarici siyasəti və s. barədə az da olsa söhbət açır. Tez-tez “Bu günün jurnalisti daha çox məlumatlı olmalı, paralellər aparmağı, düzgün məntiqi nəticə çıxarmağı bacarmalıdır”, - deyir. Ələlxüsus da, xarici dilləri və kompüterini bilməyin zəruri olduğunu dönə-dönə vurğulayır. Bütün tələbələr Baba müəllimin ədəbinə, səliqə-səhmanına, intellektual səviyyəsinə qibtə edir. Hərdən zarafatla deyir ki, jurnalistlər 45 yaşdan sonra tədrislə məşğul olsa daha yaxşıdır. Arı hər güldən-çiçəkdən bir təam toplayıb bəhrə verdiyi kimi, jurnalist də 20-25 ildə topladıqlarını gələcək nəsllə ötürsə yaxşıdır.

Filologiya elmləri namizədi Baba Maqsudoğlu tənqidlə də, ədəbiyyatşünaslıqla da, jurnalistika ilə də paralel şəkildə məşğul olur. Bəzən dövrü mətbuatda siyasi şərh yazıları ilə də çıxış edir. Onun “Abdulla Şaiqin bədii nəsr” (1999) monoqrafiyası şaiqşünaslığa yeni töhfədir. “Qalacaqdır dünyada” (2001) kitabı isə filoloq və jurnalist tələbələr üçün qiymətli mənbədir. Professor Zaman Əsgərli “İddiasız tənqidçi - ziyalı” yubiley məqaləsində yazır: “Ömrünün yarım əsrinə yetişən Baba Maqsudoğlu öz mühitinin layiqli ziyalılarından biridir. Ədəbi mətbuatı həvəslə və mütəmadi izləmək, təzə çapdan çıxan bədii əsərləri, elmi-tənqidi kitabları, teatr tamaşalarını daxili bir ehtiyacla izləmək, onların haqqında məqalə, resenziya yazmaq, fikir söyləmək, ədəbiyyat xadimləri, yazıçı və şairlərlə ünsiyyətdə olmaq istəyi onun yalnız peşə-sənət borcundan deyil, ilk növbədə canından, mayasından gəlir...”.

Özü barəsində danışmağı sevməyən bu insan cəmiyyətimizdə

mövcud olan neqativ halları qorxmadan, heç kəsdən çəkinmədən qələmə alır. Öyrənmişdim ki, o “Hekayədən romanədək” monoqrafiyası və bir publisist kitabın üzərində işləyir. Əlbəttə, günümüzün reallığı ilə müqayisədə çətin, məsuliyyətli işlərdir. Digər tərəfdən pedaqoji və jurnalistik fəaliyyəti. Biz müəllimimiz, jurnalist həmkarımıza ədəbiyyatımızın təbliğində cəmiyyətimizdə baş verən mənfiliklərə qarşı mübarizədə iti, kəsərli yazılar yazmağı, gümrahlıq və möhkəm cansağlığı arzu edir, kiçik bir yazı ilə mənəvi borcumuzu yerinə yetirmiş oluruq.

Cəmilə
“525-ci qəzet”

Həsən Seyidbəyli yaradıcılığı haqqında ilk tədqiqat əsəri

Həsən Seyidbəyli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində nasir, ssenarist, kinorejissor, ictimai xadim kimi tanınır. O, çoxşaxəli yaradıcılıq fəaliyyətində həmişə xalqın, ədəbiyyatın milli təəs-sübkeşi olub. Ziyalı-vətəndaş mövqeyi, cəmiyyətdə müşahidə etdiyi neqativ halları aradan qaldırmaq istəyi yazıçının bədii əsərlərində dolğunluğu ilə öz əksini tapıb. Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti tarixində ikinci ömrünü yaşayan Həsən Seyidbəyli yaradıcılığı filologiya elmləri doktoru, Azərbaycan müəllimlər İnstitutunun əməkdaşı Baba Babayevin bu günlərdə çapdan çıxmış “Həsən Seyidbəylinin bədii nəsr” monoqrafiyasında genişliyi ilə ədəbi ictimaiyyətə çatdırılmışdır.

Sənətkarın yaradıcılığına ilk dəfə elmi araşdırma həsr edildiyindən müəllif məsələyə çox ciddi yanaşmışdır. Tədqiqatçı yaradıcı insanlara xitabən haqlı olaraq bildirir ki, bu cür sənətkar haqqında az yazılıb. Ona görə də müəllif çalışıb ki, yazıçının bütün yaradıcılığını önə çəksin, hərtərəfli təhlil verə bilsin. Həsən Seyidbəyli gözəl hekayələr və novellalar ustasıdır. Baba müəllimin fikrincə, Həsən Seyidbəylinin süjet qurmaq, yaddaqalan obraz yaratmaq, söz demək məharəti çox güclü olmuşdur.

Kitabda ədibin “İki müavin”, “Qığılımlar”, “Qıymətli damcılar”, “Vəfalı it və oğru pişik” hekayələrində bu cəhətə xüsusi diqqət yetirilir.

Həsən Seyidbəyli hekayələrinin mövzusu beynəlmiləçilik ru-hunda olsa da, obrazlar milli xarakterlidir. Müəllifin fikrincə Həsən Seyidbəyli hekayələri ilk baxışda konfliktsiz süjet xətti təsiri bağışlasa da, güclü dinamizmə malikdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının və kino yaradıcılığının inkişafında müstəsna xidmətləri olan Həsən Seyidbəylinin ədəbi-bədii nəsr-rindən bəhs edən kitabın redaktoru akademik Bəkir Nəbiyevdir. Dövrün ədəbi prosesi və aktual problemləri baxımından təhlilə cəlb olunan bu kitab gənc alim və tədqiqatçılar üçün çox faydalıdır.

Rəhman Salmanlı,
f.ü.f.doktoru “Azərbaycan” qəzeti

“Qalacaqdır dünyada” - oxucuların yadında qalacaq kitab

Bu günlərdə “Nurlan” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində filologiya elmləri namizədi, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü Baba Maqsudoğlunun “Qalacaqdır dünyada” adlı yeni kitabı çapdan çıxıb. Qeyd edək ki, bu, müəllifin “Abdulla Şaiqin bədii nəsr” monoqrafiyasından sonra sayca ikinci kitabıdır.

Müəllifin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri ədəbi tənqid yönündə çalışmaqdırsa, digəri də jurnalist kadrların hazırlanması ilə məşğul olmaqdır. Bu nöqteyi-nəzərdən də alim ikinci kitabında tənqidi məqalələri ilə yanaşı, jurnalistikanın operativ-informativ, analitik və bədii-publisistik janrlarına aid yaradıcılıq nümunələrini daxil edib.

Kitabda diqqəti çəkən məqamlardan biri də əsərlərin oxunaqlılığının mövzuya və məzmunu uyğun dəyişməsidir. Ayrı-ayrı nəsr əsərlərinin poetikasından bəhs edən “Sənətkarlıq məharəti”, “Gözəllik və təbiət aşığı” kimi məqalələrin mütaliəsi nisbətən ağırdırsa, lirik-psixoloji üslubdakı “Həmişəcavan şair”, “Bağışla, Allahım, bizi bağışla”, “Ayrılıq bir dənizmiş”, “Neyləyim, şeirlə dərd söyləyirəm” və başqa yazılar oxucunu cazibə dairəsinə çox tez salır. Kitabda Qarabağ müharibəsində həlak olan iki gəncin döyüş meydanındakı qəhrəmanlıqlarından bəhs edən “İki məzarlı şəhid” və “Fənər işıqmda” öçerklərini də həyəcansız oxumaq olmur.

Son illər Milli Dram teatrın səhnəsində oynanılan Elçinin “Mənim sevimli dəlim”, “Diaqnoz-D”, Bəxtiyar Vahabzadənin “Özümüzü kəsən qılınç” pyesləri haqqında yazılan resenziyalar da oxucuların maraqla oxuyacaqları məqalələrdəndir.

Yazıçı Afaq Məsudla, tənqidçi, Yazıçılar Birliyinin katibi Arif Əmrahoğlu ilə aparılan “Varis” və “Tanrı cəzasını çəkənlər” başlıqlı müsahibələr də kəsb etdikləri məzmunu, narahatlıq doğuran məqamları əhatə etdiklərinə görə peşəkarlıqla görülməli işin nəticəsi kimi dəyərləndirilə bilər. “Qalacaqdır dünyada” kitabında xalq şairi Səməd Vurğunla, mərhum akademik Ziya Bünyadovla bağlı xatirələr, Nəbi Xəzrinin “Atilla haqqında ilk nəğmə” poeması

haqqında rəy də maraq doğurur.

İnanırıq ki, “Qalacaqdır dünyada” tək-cə ədəbi ictimaiyyət və jurnalistlər üçün yox, bütövlükdə, geniş oxucu kütləsi üçün maraq və həvəslə oxunan, yadda qalan kitab olacaq.

Günay
“525-ci qəzet”

Ədəbi sözün işığı

Gənc nəslin ədəbi təhsili, tərbiyəsi, inkişafı vəzifələrinin yerinə yetirilməsi bir sıra ciddi amillərlə bağlıdır. Həmin amillər sırasında ədəbi təhsil sahəsində müasir tələblərə cavab verən yeni filoloji araşdırmaların yazılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan öz fəaliyyətində elmi-ədəbi tədqiqatları pedaqoji-metodik vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə yaxından uzlaşdıran, filologiya elmləri namizədi Baba Babayevin çapdan yeni çıxmış “Ədəbi söz qalacaq” adlı məqalələr toplusu (Bakı, “Elm” 2006. Elmi redaktoru filologiya elmləri doktoru, professor Zaman Əsgərli) kitabı yaxşı bir hadisə kimi qiymətləndirilməlidir.

Kitabdakı məqalələr iki qrupa bölünür:

1. Klassik ədəbiyyatımızın ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığına həsr olunan tədqiqatlar;
2. Müasir ədəbiyyatımızın dəyərli nümunələrindən bəhs edən rəylər və resenziyalar.

Müəllif klassik sənətkarlardan Abbas Səhhət və Abdulla Şaiqin yaradıcılığını yeni baxış bucağından müasir filoloji təfəkkür müstəvisində təhlili etmişdir. Onun A.Səhhətə həsr olunmuş “Görkəmli şəxsiyyət, yaradıcı ziyalı” məqaləsi əslində bu qüdrətli şair haqqında portret-oçerkdir. Məlumdur ki, A.Səhhətin həyat və yaradıcılığı ali və orta məktəblərimizdə geniş tədris olunur. Hazırda müəllim və tələbələrin A.Səhhət yaradıcılığından, xüsusilə, onun romantizmindən və bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən bəhs edən elmi əsərlərə böyük ehtiyacı vardır. Müəllif həmin məsələdən bəhs edərkən haqlı olaraq qeyd edir ki, sovet rejimi romantizm ədəbi cərəyanının əsas nümayəndələrinin bədii irsinin əsaslı şəkildə öyrənilməsinə ciddi maneələr yaratmağa çalışmış, filoloq alimlərə bir sıra bədii komponentlərə toxunmaq yasaq olmuşdu. Ölkəmizin müstəqillik əldə etdiyi bir dövrdə ədəbi-nəzəri problemlərə yenidən qayıtmaq, qüdrətli romantik sənətkarın ədəbi irsinə bütöv şəkildə yanaşmaq, təhlilləri təkcə ideya-məzmun baxımından deyil, həm də poetika istiqamətində aparmaq və onların əsərlərinə bütöv şəkildə elmi qiymət vermək zəruridir. Məhz bu tələbatı nəzərə alan müəllif

öz tədqiqatmda A.Səhhətin təlatümlü, keşməkeşli həyatı və sənəti haqqında dolğun təsəvvür yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Abdulla Şaiqin yaradıcılığı daim tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş, Ə.Mirəhmədov, Y.İsmayılov, Ə.Məmmədov, A.Əmrahoglu, V.Nəbioğlu kimi tanınmış alimlər bu sənətkarların bədii irsi ilə bağlı sanballı elmi əsərlər yazmışlar. Bununla yanaşı, qeyd edilməlidir ki, A.Şaiq yaradıcılığının bir sıra problemləri, eləcə də nəsrinin poetikası ilə bağlı bəzi mühüm məsələlər xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilməmiş, yazıcının nəsr əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətləri ədəbiyyatşünas alimlər tərəfindən bütöv, sistemli halda araşdırılmamışdır. Kitabdakı “Böyük ədib”, “Nəsrdə sənətkarlıq məsələləri”, “Tamamlanmış roman”, “A.Şaiqin uşaq hekayələrinin ideya-bədii xüsusiyyətləri” məqalələri məhz bu boşluğu doldurmağa xidmət edir. Müsbət haldır ki, tədqiqatçı sənətkarın nəsr əsərlərində poetikanın müxtəlif komponentlərini (təfərrüat, detal və s.) elmi təhlil süzgəcindən keçirmiş, həmin məsələ ilə bağlı dəyərli mülahizələr söyləmişdir.

Kitabdakı “Cəlil Məmmədquluzadə tədqiqat obyektində” məqaləsi də ciddi elmi araşdırmaların nəticəsi kimi diqqəti cəlb edir. Məqalə Nobel mükafatı laureatı A.Kamyunun belə bir fikri ilə başlayır: “Bəşəriyyətin xilas halallıq və təmizlikdədir.” Fikrimizcə, Cəlil Məmmədquluzadə kimi həmişəyaşar sənətkarın həyat və yaradıcılığına bu prizmadan yanaşılması təbii və qanunauyğundur. Bu, həm də Baba Babayevin öz tədqiqatlarında hansı mənəvi dəyərlərə söykəndiyini, onun elmi axtarışlarının təməl daşını hansı meyarın təşkil etdiyini əks etdirən bariz nümunədir.

Tanınmış yazıçı-dramaturq, ədəbiyyatımızda lirik psixoloji nəsrin görkəmli nümayəndəsi İlyas Əfəndiyevin və Xalq şairi Cabir Novruzun yaradıcılığı haqqında məqalələri də oxucuların marağına səbəb olacağı şübhə doğurmur. “Lirik nəsrin yaradıcısı” və “Nəsillərə əziz olacaqlar” məqalələrində Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı, ədəbi düşüncələri tədqiq edilir. Müəllif məqalədə İlyas Əfəndiyevi novator sənətkar kimi səciyyələndirmiş, onun şəxsiyyəti və sənəti barədə orijinal elmi mülahizələr söyləmişdir.

Kitabda özünə yer alan maraqlı yazıların bir qismi

resenziyalardır. Müasir ədəbiyyatşünaslığın istedadlı nümayəndələrindən professor Zaman Əsgərlinin “Alim ömrü”, filologiya elmləri namizədi Arif Məmmədovun “Epik sözün bədii gücü” məqalələr toplusu haqqında yazdığı “Sözün gücü”, habelə tarixçi alim professor Nisbət Mehdiyevanın ali məktəblərin tarix fakültələrinin tələbələri üçün yazdığı “Türk xalqlarının tarixi” adlı fundamental dərsliyinə həsr olunmuş “Qiymətli tədqiqat əsəri” adlı resenziyaları elmi sanbalına görə diqqətdən yayınmır.

Bunu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, “Ədəbi söz qalacaqdır” kitabı Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyatşünas alimi, akademik Bəkir Nəbiyevə ithaf olunmuşdur, Kitaba ön söz yazmış dosent Bilal Həsənlinin dediyi kimi, bu müəllifin xalqımızın tanınmış ziyalisinə, öz müəlliminə belə ehtiram və sayqısı oxucunun qəlbində xoş ovqat, dərin rəğbət hissləri oyadır. Aydın görünür ki, “Fəridun bəy Köçərli”, “Tənqid və ədəbi proses”, “Özümüzdən başlayaq”, “Söz ürəkdən gələndə”, “Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Çətin yollarda”, “Xəzan vurmasın” kimi sanballı kitablardakı ədəbi sözün işığı yenə də gur gəlir və ətrafı ziyalandırır.

Gülnarə Əzizova,
Ədəbiyyat üzrə magistr

Abdulla Şaiqin bədii nəsr

Filologiya elmləri namizədi, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü Baba Babyevin (Maqsudoğlu) ilk kitabı çapdan çıxmışdır. Kitab “Abdulla Şaiqin bədii nəsr” adlanır. “Yurd” nəşriyyatı tərəfindən çap olunan əsərin rəyçisi A.Şaiqin oğlu, əməkdar elm xadimi, akademik Kamal Talıbzadə, elmi redaktoru isə f.e.d. professor Əflatun Saraclıdır.

Adından göründüyü kimi “Abdulla Şaiqin bədii nəsr” çox maraqlı bir mövzunu əhatə edir.

Müəllif haqlı olaraq A.Şaiqi “Azərbaycan sovet ədəbiyyatının, o cümlədən nəsrinin bünövrəsini qoyanlardan biri” adlandırır və qeyd edir ki, onun nəsr bütövlükdə Azərbaycan bədii nəsrini mövzu, janr, tematika, problematika baxımından zənginləşdirmiş, milli etik ənənənin, bədii təhkiyənin istiqamətinə və inkişafına təkan vermişdir.

Doğrudur, Azərbaycan nəsrinin inkişafında özünəməxsus xidmətləri olan A.Şaiqin bədii nəsrinin bəzi xüsusiyyətlərinə ayırayrı tədqiqatlarda da toxunulmuşdur. Lakin bu o qədər də fundamental, sistemli, əhatəli xarakter daşımamışdır. Bu kitabda isə müəllifin bədii nəsrinin xüsusiyyətləri barədə qaldırılan məsələlər və tədqiqat obyektinə çevrilən nüanslar tam orijinallığı ilə seçilir. Bunu Baba Maqsudoğlu özü də etiraf edir. Bildirir ki, A.Şaiqin həyat və yaradıcılığının bəzi məsələlərinə həsr edilmiş, problematik məsələlərdə də hekayə, povest və romanları haqqında maraqlı fikirlərlə rastlaşırıq. A.Şaiqin müəyyən bir əsərinin təhlilinə həsr edilən məqalələr də az deyildir. Lakin görkəmli ədibin yaradıcılığı bir çox mütəxəssislər tərəfindən araşdırıldığı halda, onun nəsr əsərləri indiyə kimi ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Bu baxımdan f.e.n. Baba Maqsudoğlunun monoqrafiyası ilk və uğurlu addım kimi qiymətləndirilməlidir. Əsərdə qeyd olunduğu kimi, bu monoqrafiya həm A.Şaiq yaradıcılığının, həm də klassik və müasir Azərbaycan nəsrinin bir sıra problemlərinin, onun janr, metod, üslub və başqa ideya sənətkarlıq məsələlərinin daha dərinlən və obyektiv şəkildə tədqiqinə də kömək edə bilər.

“Abdulla Şaiqin bədii nəsr”nin yazılmasında əsas məqsəd görkəmli Azərbaycan mütəfəkkirinin ilk dəfə tam halda istiqlal və

müstəqilliyin ədəbiyyatşünaslıq elmimizin yeni tələbləri işığında araşdırmaqdır. Əsəri vərəqlədikcə buraya gərgin əmək sərf edən alimin böyük zəhmətinin izlərini aydınca duyuluq. İstifadə olunan elmi mənbələr, paralellər apararaq məntiqi nəticəyə gəlmə diqqətdən kənarda qalmış yarımçıq “İki müztərib, yaxud əzab və vicdan” romantik romanın təhlili fikrimizi təsdiq edən amillərdəndir. Kitabı oxuduqca hiss edirsən ki, böyük axtarışların məhsulu olan bu əsərdə müəllif A.Şaiqin nəsr əsərlərini dövrün epik ənənələri kontekstində, tipoloji planda təhlil etməyə, onun ideya-məzmun və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa çalışmışdır. Bunun üçün müəllif hekayə, povest və romanların ideya-sənətkarlıq və problematika baxımından təhlilini verməyə, nəzəri-estetik fikrin son nailiyyətləri işığında yazıcının nəsr əsərlərindəki vulqar-sosiologizm təsiri ilə təhrifləri aydınlaşdırmağa, surətlərin orijinal xüsusiyyətlərini və prototiplərini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Fikrimizcə f.e.n.Baba Maqsudoğlu məqsədinə nail olmuşdur. Burada müəllif A.Şaiqin bədii nəsrini həm milli ədəbiyyatşünaslığın, həm də şaiqşünaslığın uğurları baxımından ədəbi-tarixi və elmi-nəzəri aspektdə araşdırmağa cəhd göstərmişdir.

Xatırladıq ki, bu kitabda A.Şaiqin nəsr əsərləri ilk dəfə Azərbaycan romantizminin əsas nəzəri-estetik prinsipləri işığında təhlil olunur və ilk dəfədir ki, A.Şaiq nəsrinin aktual ictimai, siyasi, sosial, mənəvi-əxlaqi problemləri sənətkarlıq məsələləri ilə qarşılıqlı əlaqədə araşdırılır.

Ali məktəb tələbələri, aspirantlar və nəsrin tədqiqi ilə məşğul olan alimlərimiz üçün nəzərdə tutulan bu əsərin maraqla oxunacağına şübhəmiz yoxdur.

Həmkarımız Baba Babayevi (Maqsudoğlu) “Abdulla Şaiqin bədii nəsr” monoqrafiyasını ərsəyə gətirdiyinə görə təbrik edir, ona yeni-yeni yaradıcılıq uğurları arzulayırıq.

Faiq Xasayoğlu,
“İki sahil”in müxbiri

Satirik nəsrimizin tədqiqi

Azərbaycan ədəbiyyatının xüsusi elmi tədqiqata ehtiyacı olan aktual problemlərindən biri satirik nəsrin təşəkkül və inkişafıdır. Doğrudur, indiyə qədər alimlər bu məsələ ilə bağlı bir sıra elmi fikirlər söyləmişlər; Ə.Mirəhmədov, Y.Qarayev, F.Hüseynov, K.Məmmədov, Ə.Saraclı, Q.Kazımov, Z.Əsgərli, A.Əmrahoğlu, B.Əhmədov kimi tədqiqatçılar XIX-XX əsrlərdə yaşayıb yaratmış yazıçıların, özəlliklə, M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənzəminli, B.Talıblı, Mir Cəlal, Sabit Rəhman və b.sənətkarların bədii gülüşü, satirik təsvir və ifadə üsulları haqqında qiymətli elmi fikir və mülahizələr söyləmiş, onların sənətkarlıq xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmışlar. Bunlara baxmayaraq bədii gülüşün xüsusi tipi kimi satiranın Azərbaycan milli nəsrində mövqeyi, ayrı-ayrı janrlarda təzahür xüsusiyyətləri tədqiqatdan kənarda qalmışdı. Elə buna görə də dosent Baba Maqsum oğlu Babayevin “Azərbaycan realisr nəsrində satira” monoqrafiyası (“Elm” nəşriyyatı, 2008, elmi redaktoru; Alxan Bayram-oğlu) ciddi elmi maraq doğurur.

Giriş və nəticə hissələrindən başqa üç fəsildən ibarət olan bu monoqrafiyada müəllif əvvəlcə satiranın ideya-estetik prinsipləri haqqında söhbət açır. Görkəmli satira nəzəriyyəçilərinin elmi əsərlərinə istinad etməklə Azərbaycan klassik nəsrində bədii-estetik gülüşün özünəməxsus cəhətlərini üzə çıxardır. Tədqiqatçı ilk dəfə olaraq XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində (1920-ci ilə qədər) yazılmış satirik nəsr nümunələrini vahid elmi məhvər ətrafında sistemləşdirərək təhlil edir. Həmin dövrün satirik nəsrinin bədii qaynaqlarından bəhs edərkən müəllifin Azərbaycan şifahi ədəbiyyat nümunələrini, xalq nağıllarını, məzhəkə, qaravəlli və lətifələri xatırlaması əsaslı görünür. Doğrudan da Azərbaycan satirası öz kökləri etibarlı ilə milli folklor mədəniyyətinə, xalq gülüşünə bağlıdır. Lakin bu gülüşün bədii-estetik kökləri təkcə milli folklor mədəniyyətindən ibarət deyil. Onun formalaşmasında bütün Şərq-müsəlman dünyasının, xüsusilə türk xalqlarının qədim gülüş təcrübəsinin də mühüm rolu olmuşdur. Elə buna görə tədqiqatçı yeri gəldikcə dünya ədəbi-bədii fəlsəfi fikir nümayəndələrinin

yaradıcılığına müraciət edir, onların bəzi əsərlərinin Azərbaycan ədəbiyyatına və satirik düşüncəsinə təsirini qeyd edir, öz fikirlərini Aristotel, V.Belinski, İ.Eventov, N.F.Yerşov, V.Mayakovski, Saltıkov-Şedrin, A.V.Lunaçarski və başqalarından tutarlı sitatlar gətirməklə əsaslandırmışdır. B.Babayev müxtəlif dövrlərdə yaşamış bu fikir adamlarının satira, yumor, komediya, məzhəkə, haqqında mülahizələrində bir ümumilik, eynilik görür. Bu eynilik həmin mütəfəkkirlərin hamısının bədii gülüşə yüksək qiymət verməsindəndir.

Kitabın ikinci fəslində Azərbaycan realist nəsrində satiranın təşəkkülü, təzahür formaları və inkişaf mərhələləri tədqiq olunur. B.Babayev belə hesab edir ki, satira XIX əsrə qədər yalnız Füzuli yaradıcılığında sezilir. Məlumdur ki, Füzulinin “Söhbətül əsmar” əsəri alleqorik şəkildədir, onun farsca yazılmış əsərlərində isə eyham və rəmzlərə rast gəlmək olar. Kitab müəllifi bunları XIX əsrə qədərki ədəbiyyatımızda satiranın rüşeymləri, ünsürləri kimi qiymətləndirir. Onun qənaətinə görə Azərbaycan ədəbiyyatında satira, gülüş, ifşa vasitəsi kimi XIX əsrdə A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh və başqalarının yaradıcılığında üzə çıxmışdır. Q.Zakir “satirik cərəyanı qüvvətləndirən”, formalaşdıran sənətkarlardan olmuşdur. M.F.Axundzadə altı komediyası ilə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Q.Zakir sənəti ilə formalaşmağa başlayan maarifçiliyi, realizmi və satiranı yeni inkişaf səviyyəsinə qaldırmış, “Aldanmış kəvakib” və ya “Hekayəti-Yusif şah” povesti ilə realist satirik nəsrin yaradıcısı olmuşdur. Sonralar bu ənənə davam və inkişaf etdirilmiş, XX əsrin əvvəllərində mollanəsrəddinçi yazıçıların sayəsində yeni bir yüksəliş mərhələsinə çatmışdır. Monoqrafiyada C.Məmmədquluzadə satirasının özünəməxsusluğu, gülüş hədəfləri və ifşa üsulları haqqında ətraflı məlumat verən tədqiqatçı bu dahi sənətkarın yaradıcılıq manevri və qüdrətinə dair elmi fikirləri yeni faktlarla daha da möhkəmləndirir.

Monoqrafiyada XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində (1920-ci ilə qədər) yazıb-yaratmış sənətkarlarımızın bədii nəsrinin poetikasından da bəhs olunur. B.Babayev C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, Ü.Hacıbəyov, Y.V.Çəmənzəminli, S.Hüseyn, T.Şahbazi, B.Talıblı kimi yazıçıların nəsr üslubu, satirik inikas

yolları barədə söhbət açmaqla XX əsrin əvvəllərindəki bədii nəsrin keyfiyyətlərini aydınlaşdırmış olur.

Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərmiş realist nasirlər gülüş doğuran hadisələri əks etdirərkən məzmunla bərabər bədii formaya da xüsusi diqqət yetirirdilər. Onların əsərlərində ideya çılpaq şəkildə deyil, yüksək bədiiiliklə ifadə olunur, surətlər səciyyəvi cəhətləri ilə təqdim edilirdi. C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev və Y.V.Çəmənzəminlinin hekayələrində təsvir olunan əhvalat və hadisələr həyatiliyi, yüksək realizmi və inandırıcı olmasına görə seçilirdi. Onların əsərlərinin süjet və kompozisiyası əvvəldən axıra qədər gülüşün mahiyyətinin açıqlanmasına xidmət edirdi. Monoqrafiya müəllifi bu fikirləri əsaslandırarkən konkret əsərlərə, məsələn, C.Məmmədquluzadənin “Quzu” hekayəsinə söykənir. O, doğru deyir ki, “Quzu” hekayəsində bədii gülüşün ünvanı həyatdakı eybəcərliyə qarşı çevrilmiş olsa da yazıçının əsas məqsədi gözəllikdir. Əsərdə Mirzə Cəlil gülüş doğuran situasiyalar təqdim etməklə oxucusunu əyləndirmək yox, onu düşündürmək, ətrafda baş verənlərdən nəticə çıxartmağa sövq etmək istəmişdir. Bu gülüş düşündürücü, mənalı və islahedicidir.

Sevda Salmanova

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	3
Klassiklər və müasirlər elmi tədqiqat müstəvisində (<i>B.Həsənlı</i>).....	6

Klassik və müasir ədəbiyyata dair tədqiqlər

Folklor nümunələrində satira və gülüş.....	12
Müxtəlif bədii janrlarda satiranın təzahür formaları.....	20
Realist nəsrə M.F.Axundov ənənələri.....	28
Nəsrə poetik komponentlər.....	37
XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan nəsrində bədii gülüş.....	47
“Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi və satirik nəsrin yeni inkişaf mərhələsi.....	58
Azərbaycan satira ustalarının süjet və tip yaratma metodları	66
Ədibin nəsrində detal.....	71
Abdulla Şaiqin uşaq hekayələri.....	77
Y.V.Çəmənzəminli və “Molla Nəsrəddin” jurnalı.....	82
Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin satirik hekayələri.....	91
Gülüşlə düşündürən ədib.....	101
Gələcəyin poeziyası (Rəsul Rza yaradıcılığı haqqında düşüncələr).....	107
Böyük şair haqqında ziyalı xatirəsi.....	120
Alim ömrü.....	122
Görünən və görünməz obrazlar müəllifi.....	125
Bədii nəsrin gözəl nümunəsi.....	130
Yoxluğun ağır imiş	136
Mehdi Hüseyn böyüklüyü.....	137
Sən demə “Mixaylo” şeir yazırmış.....	147

Ədəbiyyatımızın ünlü simaları: məqalələr, müsahibələr

Nurlu sima.....	156
Özünü qoru xalqım.....	172

Mən bu dünyada olmayacağam.....	177
Özgəni ləkələməklə özünü təsdiq etmək olmaz.....	180
İlk özbək əlifbasının müəllifi kim olub?.....	188
Cəfakeş tənqidçi	191
Ayrılığın üzü dönsün	194
Qiymətli tədqiqat əsəri.....	201
Ziyalı alim	204
Sözün gücü	207
Həmişə axtarışda	211
Gülüşlə düşündürmək	215
Müasir Azərbaycan romanlarına yeni baxış.....	218
Zərdab gülməcələri	222

Filologiya üzrə elmlər doktoru Baba Babayevin elmi əsərləri barədə rəylər

<i>Bəkir Nəbiyev.</i> Satira haqqında yeni tədqiqat əsəri.....	225
<i>Zaman Əsgərli.</i> İddiasız tədqiqatçı – ziyalı.....	230
<i>Təyyar Salamoğlu.</i> Satirik nəsrimizə dair yeni araşdırmalar.....	234
<i>Şamil Vəliyev.</i> Ədəbiyyatşünaslığa yeni töhfə.....	238
<i>Əlizadə Əsgərli.</i> Həsən Seyidbəylinin nəsrə haqqında ilk tədqiqat əsəri.....	242
<i>Bilal Həsənli.</i> Satirik nəsrin üfüqləri.....	245
<i>Ramil Əliyev.</i> İlk sistemli tədqiqat əsəri.....	249
<i>Razim Məmmədov, Ağalar İdrisoğlu.</i> Azərbaycan satirik nəsrinə dair araşdırmalar və yeni tədqiqatlar.....	255
<i>Xuraman Məmmədova.</i> Satirik nəsrə aid yeni araşdırmalar.....	259
<i>Cəmilə.</i> Ləyaqətli ziyalı.....	263
<i>Rəhman Salmanlı.</i> Həsən Seyidbəyli yaradıcılığı haqqında ilk tədqiqat əsəri.....	265
<i>Günay.</i> “Qalacaqdır dünyada”-oxucuların yadında qalacaq kitab.....	266
<i>Gülnarə Əzizova.</i> Ədəbi sözün işığı.....	268
<i>Faiq Xasayoğlu.</i> Abdulla Şaiqin bədii nəsrə.....	271
<i>Sevda Salmanova.</i> Satirik nəsrimizin tədqiqatı.....	273

Baba Maqsud oğlu Babayev

ƏDƏBİYYAT MƏSƏLƏLƏRİ

Bakı – “Müəllim” – 2015

“Müəllim” nəşriyyatında çap olunmuşdur.

Çapa imzalanmışdır 26.11.2015. Sifariş 427
Kağız formatı $60 \times 84^{1/16}$. Şərti 17,4 ç.v. Sayı 100.